

## Erdős Lajos: Ernst Mach filozófiája\*

### I.



időn ez ismertetésben Mach filozófiai rendszerével akarok foglalkozni, tulajdonképpen nem jártam el az illusztris gondolkodó intenciói szerint, sőt egyenesen azok ellenére cselekedtem. Ernst Mach nem akar filozófus lenni, nem akar filozófiai rendszert alkotni. Alig van műve, melyben kifejezetten ne tiltakoznék illetően imputációk ellen. Benne van a XIX. század természettudományának a filozófiától való irtózása. A század elején ugyanis a német idealista filozófia mindent ígért, megakarta magyarázni a mindenségnek minden rejtélyét, ígéreteiből azonban vajmi keveset váltott be. A szó szoros értelmében diszkreditálta magát. Ez motiválja aztán, hogy a természettudósok hallani sem akarnak többé a filozófiáról. Mach sem akarja, hogy filozófusnak nevezzék. Ő természettudós s az is akar maradni, csak általánosabb érvényű világszemléletet keres, olyat, amelyet nem kell rögtön föladni, ha a gondolkodó valamely tudománykörből a szomszédos tudományok területére tér át. A fizikában pl. minden jelenség kielégítőképpen magyarázható a Galilei-Newton-féle világszemlélettel, anyagok és erők föltételezésével. Ez a mechanisztikus világfelfogás, amelyet közönségesen materializmusnak neveznek, teljes sikerrel alkalmazható a kémiában is. Mihelyt azonban az élő szervezetek jelenségeit akarjuk vele magyarázni, óriási nehézségekre bukkanunk. Bár a fiziológiában és a biológiában nem találunk az alapkérdésekre teljes megegyezést, mindazonáltal a jelentékenyebb kutatók legnagyobb része, úgy látszik, a mechanisztikus világfelfogás alapján áll. Másképpen áll azonban a dolog, amint pszichológiai jelenségekkel kezdünk foglalkozni. A múlt század derekán még azt hitték, hogy a gondolkodás is megmagyarázható az atomok mozgásából, azt hitték, hogy amint pl. a verejtékmirigyek elválasztják az izzadságot, azonképpen választja el az agyvelő a gondolatokat és érzelmeket. A berlini egyetem nagy hírű fiziológusa

\* Előadatott a Társadalomtudományok Szabad Iskolájában 1912. dec. 20-án.

Emil Dubois Raymond azonban megmutatta, hogy ez a vállalkozás abszurd. Soha sem lesz lehetséges, hogy a gondolkodást a mozgásból levezethessük. Erre vonatkozólag mondotta híres tételét: „*Ignoramus et ignorabimus*”. Szóval az a világfelfogás, amely az előbbi tudományokban kielégítő volt, cserben hagy bennünket, mihelyt a lélektan terére lépünk.

Mach világosan látja, hogy a mechanisztikus világfelfogás egyoldalú s vállalkozása abban áll, keresni oly világmagyarázatot, melyet nem kell feladni, amint elhagyjuk a fizika vagy kémia birodalmát. Vagyis nem akar filozófus lenni és mégis azzá lesz, mert hisz mi más a filozófia feladata, mint egységes, ellenmondás nélküli világfelfogás keresése, illetve megalkotása?

Már most le kell azonban szögezmem azt a tényt, hogy bár a Mach vállalkozása teljesen filozófiai, mégis több lényeges pontban különbözik a vérbeli filozófusoktól. Ő maga jelzi nagyon világosan ezeket a különbözőségi pontokat. Első: a módszer. A filozófusok a tiszta észből, az absztrakt gondolkodásból akarják megmagyarázni a világ mivoltát, Mach módszere pedig a tapasztalás és a tapasztalatok egybevetése és általánosítása. Második: a kiinduláspont. A filozófusok a tiszta ész elveiből, axiómáiból indulnak ki, Mach pedig a természettudományok tapasztalataiból és tételeiből. Harmadik fontos, talán legfontosabb különbség a célkitűzés. A filozófusok megdönthetetlen és megcáfolhatatlan abszolút érvényű és értékű világrendszert keresnek, Mach ellenben tudja, hogy eredményei csak relatív értékűek, amit találhat, legföljebb egy hypothezis lehet, amely rögtön megdől, mihelyt ellenkezésbe jön a tényekkel, amely bizonyára meg fog dőlni, amint ismereteink bővülnek, mert csakis mai ismereteink összefoglalására törekszik. A filozófusok világmagyarázata abszolút, örök érvényű akar lenni, Mach pedig aktuális filozófiát keres. Vagyis nem tesz mást, mint alkalmazza a természettudományok módszerét a filozófiára. Szóval igazi vérbeli természettudós, aki akkor sem tagadja meg magát, mikor filozófiai problémákkal foglalkozik.

Ma már mindjobban elismerik, hogy a természettudományos világfelfogásnak Mach a legpregnansabb képviselője, úgy hogy mindenkinek meg kell vele ismerkednie, aki ezzel a gondolatiránnyal rokonszenvez. Fölösleges e helyen hangsúlyoznom és kiemelnem a természettudományi világnézet fontosságát és jogosultságát. Különbözik is bármennyit szónokolnak ellene, akiknek érdekeit sérti, vagy sérteni látszik, diadalmas térhódítását megakadályozni lehetetlen. Napról-napra növekszik szemünk láttára, meghódítva az elméket és szíveket. Évszázados, évezredes tradíciókat dönt romba, megszabadítva a gondolkodást a dogmatizmusnak ama békőitől, melyek oly sokáig voltak ellenségei a haladásnak és a felvilágosodásnak. Nem szabad azonban önmagukkal szemben vakoknak, elfogultaknak lennünk, nagyon kell vigyáznunk, ne alkossunk új dogmákat, új bilincseket, amelyek még veszedelmesebbek lennének, mint a régiek, mert

köntösük tetszetősebb. Mach filozófiájának egyik főjelentősége éppen abban áll, hogy figyelmeztet a természettudományi dogmatizmus veszedelmeire.

Ha néhány perc alatt végigtekintjük azokat a filozófiai mozgalmakat, melyek a természettudományok rohamos felvirágzása által inauguráltak, látni fogjuk, milyen fontos ez a momentum. A természettudós keresi az igazságot a maga területén. Eredményei érvényesek abban a körben, melyre tapasztalatilag megállapítottak. Már most, ha filozófiát akar művelni, ezt nem teheti másképpen, mint hogy ez eredményeket általánosítja. Egy példa rögtön világosabbá teszi a dolgot. A fizikus pl. azt találja, hogy a fizikai jelenségek elég jól megmagyarázhatók, ha föltételezi, hogy a testek molekulákból és atomokból állanak, melyek közt bizonyos törvények szerint erők működnek. Ha most ezt a világszemléleti módot általánosítja s a világ minden jelenségét atomok mozgásaiból akarja levezetni, létrejön egy úgynevezett természettudományi filozófia, a materializmus, amely tényleg a múlt század második felében a természettudósok közt általánosan el volt fogadva. Nyilvánvaló azonban, hogy mielőtt az atomhipotézist a fizika terén kívül is alkalmazzuk, előbb pontosan és gondosan meg kell vizsgálnunk, hogy vajon ez a kiterjesztés lehetséges és jogosult-e. Ha nem az, akkor filozófiánk hamis. Aminthogy a mechanisztikus világfelfogás tényleg hamis is. A természettudós filozófusok ép úgy, mint a többiek nagyon könnyen esnek bele abba a hibába, melynek neve: elhamarkodott általánosítás. Ezen hiba következtében egész sereg ú. n. természetfilozófia keletkezett, melyek épp úgy dogmatikusok és ép úgy hibásak, mint akármelyik más rendszere a filozófia történetének. Ilyen pl. a materializmus, a Haeckel-féle monizmus, az Ostwald-féle energetizmus stb. Ezekkel szemben Mach álláspontja az, hogy mielőtt valamely ismereteredményt általánosítunk, szigorúan és pontosan meg kell állapítanunk érvényességének határait, alkalmazhatóságának feltételeit. Meg kell vizsgálnunk az ismeret eredetét, meg kell kritizálnunk. Ezért szokták álláspontját „a természettudományi kritizizmus” névvel jellemezni.

A természettudományi filozófia történetében az utolsó 50 év alatt ugyanaz a fejlődési folyamat ismétlődött meg, mint amelyet az általános filozófia évezredek alatt mutat. A naiv gondolkodás azt találja, hogy bizonyos elvek bizonyos problémák megmagyarázására alkalmasak. Kiterjeszti ezeket az egész világra s létrejönnek a legkülönbözőbb dogmatikus filozófiai rendszerek. Minden a vízből lesz, mondja Thales. Ugyanily módon keletkeznek a többi metafizikai rendszerek is. Platón mindent az ideákból vezet le, Spinoza a substantiából. A példák száma tetszés szerint szaporítható. Már most ha az újkori filozófia történetét szemléljük, tapasztaljuk, hogy a fejlődés menete az, hogy a metafizika mindinkább háttérbe szorul s helyébe az ismeretkritika lép. Ma már nem képzelhetünk filo-

zófiai rendszert, mely figyelmen kívül hagyhatná a Kant-féle kriticismus eredményeit. A természetfilozófiában ugyanígy áll a dolog. A mechanisztikus világfelfogás hívei, vagy akár Ostwald és Haeckel, mondhatnám naiv bátorsággal állítják fel filozófiai rendszereiket. A természettudományok bámulusos eredményekkel gazdagítják a tudomány birodalmát. Úgy tetszik, hogy módszerei határtalanok, korlátlan érvényességűek. Az emberek szinte vakon bíznak benne. Úgyszólván megkövezik azt, aki nem esküszik az evolúció tételére vagy a matematikai fizika dogmáira. Ez a természettudományi dogmatizmus azonban a folytonos kritika, az alapelvek őszinte és elfogulatlan revíziója következtében fokozatosan helyet enged egy racionálisabb, öntudatosabb felfogásnak, mely az ismeretszerzés és ismereteredmények kritikájából indul ki. Szóval itt is ismeretkritika váltja föl a dogmatikus irányzatot. A természettudománnyal szemben elfoglalt álláspontnak ez a radikális megváltozása egyik legjellemzőbb vonása a Mach-féle filozófiának. Már a múlt század hetvenes éveiben vallja ezeket a nézeteket. Az általa megindított kritikai irányzat kezdetben alig észrevehető hullámokat kelt. Azóta azonban folyton erősödik. Leghatalmasabb képviselője természetesen maga Mach. Rendkívül sok munkát ír. Csak a legfontosabbakat említem. Megírja a mechanika történetét, a hőtan elveiről egy testes kötetet, mindkettőt „*historisch kritisch dargestellt*”, melyekben gondolatait a fizikusoknak fejti ki. Az *Analyse der Empfindungen* c. művében a fiziológusokhoz és a pszichológusokhoz fordul. Nem felejt el, hogy eszméinek terjesztésére leghatalmasabb eszköz a gondolatok népszerűsítése. Népszerű felolvasásokat tart, melyeket összegyűjtve kiad *Populärwissenschaftliche Vorträge* címmel s melyek kiállják a versenyt a világirodalom bármily e nemű alkotásával. Kezdetben elég hidegen fogadják. Az *Analyse* első kiadása 15 év alatt fogy el (1885—1900). Ez idő alatt azonban gondolatai nagy népszerűsége tesznek szert. Az *Analyse* második kiadását hat hó alatt valósággal szétkapkodják. Utolsó művének az *Erkenntnis und Irrthum*-nak megjelenése már valósággal irodalmi szenzáció. Népszerűsége, hatásra és értékre nézve ma egyike a legkiválóbbaknak. Óriási tudományos apparátussal dolgozik. Elsőrangú fizikus, de azért otthon van a többi természeti és szellemi tudományban is. Legutolsó éveiben a wieni egyetemen az induktív tudományokkal általában foglalkozott. Ezekből az előadásokból keletkezett előbb említett műve. Mint gondolkodó is rendkívüli jelenség. Erősen fegyelmezett elme, aki egyrészt az elméleti fizika problémáin, másrészt Kant filozófiáján tanulta meg a gondolkodást. Gondolatmenetei mindig biztosak, logikusok. Sokat tud és azt nagyszerűen tudja alkalmazni. Mindezen írói jelenségeihez még hozzájárul az, hogy a stílusnak is nagymestere. Szépen, világosan, folyékonyan ír, minden cikke kerek, mondhatnám művészi alkotás s amellet oly őszinteség és közvetlenség árad ki belőle, amely valósággal

elbájlja az olvasót. Nem tartozik a legkönnyebb olvasmányok közé, de aki már csak kissé is megszokta az absztraktabb gondolatokkal való foglalkozást, arra nézve műveinek olvasása elsősorú esztétikai és intellektuális gyönyörűség. A filozófia történetében e tekintetben csak egy gondolkodó hasonlítható hozzá, az angol Hume, akivel különben tartalmilag is sok közöséget mutat.

Az általa inaugurált gondolatirányzat azóta teljes diadalt aratott. A természettudós filozófusok legnagyobb része ma az ő alapján áll, sőt ma már a szakfilozófiában is sok híve van. Legelső ezek között Avenarius, a zürichi egyetem volt professzora, aki egészen más úton, a tiszta filozófia útján át jutott nagyjában azonos eredményekre, még a múlt század 70-es éveiben. Csakhamar egész sereg hívük támadt, Petzold, Cornelius, Kleinpeter stb. Majd a külföldön jelentkeztek rokonok és fegyver barátok: Clifford, James, Pearson Angliában, Poincaré és Duhem Franciaországban, Enriques Olaszországban, Stallo Amerikában. Ezekon kívül sok gondolkodó van, akik — mint különben ezek is —, részben más elveket vallanak, de álláspontjuk nagyjában azonos.

## II.

Mach filozófiájának egyik legjellemzőbb vonása a biológiai szempont teljes és következetes keresztülvitele a pszichológiában. A lelki élet nem izolált jelenség, hanem maga is egyike az életjelenségeknek s mint a szervezet minden működése, ő is az élet szolgálatában áll. Maga az élet az által jön létre, hogy a szervezet a körülményekhez alkalmazkodik. Alacsonyabb rendű szervezetek egyszerű átöröklött reflexmozgások útján eszközlik ez alkalmazkodást. A testüket érő ingerekre bizonyos változásokkal reagálnak, ilyen reakciók összege alkotja az életfolyamatot. Amíg a szervezet a körülményekhez alkalmazkodni tud, megmarad, amint a körülmények változásai bizonyos határt átlépnek, az élet megszűnik. E határok térben és időben nagyon korlátoltak. Az egysejtű lények csakis olyan ingerekre reagálnak, amelyek testüket közvetlenül érik s csakis akkor, mikor az inger hat. Amint azonban a szerves világ bonyolódottabb produktumait vizsgáljuk, mindinkább bonyolódottabbak lesznek ezek a reakciók. Az állat már komplikáltabb életviszonyokhoz is tud alkalmazkodni. A körülmények változásával megváltozik bőrének színe, vastagsága, lábain úszóhártya képződik, új szerveket kap, a régiéket elveszti. Darwin ismeretes tétele szerint az alkalmazkodás a fajok életére is kihat.

Már most az alkalmazkodás igazi szerve a lelki élet, mely által a reakciók hasonlíthatatlanul érzékenyebbek, finomabbak és változatosabbak lesznek. Az állat érzékszerveivel akkor is észreveszi a zsákmányt vagy az ellenséget, ha nincs közvetlen közelében. Majd pedig amint lelki élete fejlettebb, emlékezete s judíciumai biztosabbak, olyan ingerekhez is alkalmazkodik,

amelyek csak sokkal későbbben jelentkeznek. Lakóhelyet épít magának, eleséget gyűjt a szükség idejére, stb. E jelenségek igen sokszor nem az egyén tapasztalatainak eredményei, hanem a fajemlékezet következményei, ösztönös cselekedetek. Gondoljunk csak a madarak vándorlására, a méhek sejtépítésére, vagy azokra a rendkívül bonyolult mozgásokra, melyek által a rovarok utódaikról gondoskodnak. Ha már most az állat lelki élete bonyolódottabb, könnyebben alkalmazkodik a legváltozatosabb körülményekhez is. Még inkább áll ez a tétel az emberre, akinél épen az emlékezet ereje s a judícium, szóval a lelki élet a döntő tényezők. Ha az állat kényszerítve van a fán élni, egész szervezete megfelelőképpen alakul, mondjuk karmokat kap. Aki azonban tud létrát készíteni, annak nincs szüksége ilyen átalakulásra, amely esetleg más mozgás végrehajtásánál akadályul szolgálhat. Az agyvelő, hogy úgymondjam, rendkívül érzékeny műszer, minden behatásra reagál, mindegyikre másképen s így a reakcióknak roppant bonyolodottságát teszi lehetségessé.

Ebben áll a lelki élet hasonlíthatatlan jelentősége s ezt semmiféle pszichológiai vizsgálatnál sem szabad figyelmen kívül hagyni. E tekintetben nincs semmi különbség állat és ember között, illetőleg a fölmerülő különbség csak kvantitatív s nem kvalitatív. Az emberi és állati lélek közti különbséget Mach következő öt pontban foglalja össze: 1. a bonyolódottabb életviszonyok közt az ember lelki élete gazdagabb és intenzívebb lett; 2. érdekeltségi köre bővebb; 3. biológiai céljai elérésében hosszabb kerülő útra képes; 4. az elődök és kortársak élete nagyobb befolyással van az egyén kialakulására; 5. az egyén életében gyorsabb és gyökeresebb átalakulások merülnek fel.

Eme különbségek ellenére is teljes a megegyezés az alapot illetőleg. A lelki életnek elsősorban praktikus jelentősége van, az élet céljainak elérésére szolgál. Hogy e célokat jobban elérhessük, van szükségünk ismeretekre. Képzeteink és gondolataink ugyanis lemásolják a világot s minél teljesebb és pontosabb ez a lemásolás, annál jobban el tudunk igazodni a bonyolódottabb életviszonyok között. Gondolataink alkalmazkodnak a tényékhez s ez alkalmazkodás helyességét mindannyiszor a tapasztalat igazolja. Így jön létre az ismeret. A fejlődés primitív fokán minden ismeret praktikus. Magasabb fokán azonban a munkafelosztással együtt jár, hogy képződik egy osztály, amely az ismeretek szerzésével és közlésével foglalkozik. Ezek aztán az ismereteket rendszerbe foglalják, tudományt alkotnak, náluk a tudomány öncéllá lesz. A filozófusok ott hibáznak, hogy vizsgálataiknál csak ezt a tudományt elemzik, nem veszik észre, milyen kapcsolat fűzi őket az élethez. Valójában minden ismeret azonos forrásból ered. A közönséges és tudományos ismeret között csak foki különbség van.

Rendkívül érdekesek azok az ismeretpszichológiai vizsgálatok, melyeket Mach ezen probléma tüzetesebb tárgyalásánál végez. Itt csak éppen az alapgondolat jelzésére kell szorítkoz-

nunk. Alkalmazkodni akarva tapasztalatokat gyűjtünk, melyeket alkalom adtán értékesíthetünk. E tapasztalatgyűjtés nagyon nehéz, épen mert az életviszonyok nagyon bonyolultak, úgy hogy szükségessé válik azoknak célszerű szempontok szerint való rendezése, amivel elérjük egyfelől, hogy könnyebben eligazodunk köztük, másfelől pedig, hogy könnyebben közölhetők. Azok az eljárás módok, melyeket e rendezésnél a közönséges életben alkalmazunk, lépnek föl a legkomplikáltabb tudományos gondolkodásban is, csak hogy finomítva, tökéletesítve. A kifejtett ismeretpszichológiai elvek között a legfontosabb a gondolkodás ökonómiajának elve. Végigmegy a tudományok, különösen pedig a természettudományok történetén, hogy megvizsgálhassa miképpen keletkezik a tudományos ismeret. Ebből a szempontból írja meg nagyszerű mechanikáját és a hőtan elveinek történeti kifejlődését. Vizsgálódásaiból kiviláglik, hogy a tudományok gyarapodásánál ez az elv játsza a főszerepet. Ennek értelmében az emberi gondolkodás instinktive úgy alakul, hogy törekszik a tapasztalás eredményeit a lehető legrövidebben, legcélszerűbben, legkevesebb energiapazarlással összefoglalni. Egy példa azonnal megvilágítja a dolgot. Galilei tapasztalta miképpen történik a testek esése. Az egész mozgás ismeretes, ha tudott egy táblázatot készíteni, melyben fel volt vázolva a mozgás menetrendje, vagyis, hogy mikor hol van a test. E táblázat helyett azonban mi egy formulát használunk  $s = \frac{1}{2} gt^2$ . Nyilvánvaló, hogy a formula nem mond többet, mint a táblázat, csak egyszerűbben, világosabban, áttekinthetőbben mondja, szóval a jelenségnek ökonomikus leírását adja. Hasonló példát szolgáltat az elmondottakra a bolygók mozgásának tudománya. Évszázadokon át készített a csillagászat efemeridákat, melyekből pontosan meg lehetett állapítani a bolygók menetrendjét. Most jön Kepler s e rengeteg sok tapasztalatot három egyszerű törvénybe foglalja. Egy szóval sem mondanak e törvények többet, mint a tapasztalatok, csak szebben, jobban, ökonomikusabban mondják s így tudományos haladást jelentenek. Ugyanilyen haladást jelent a Newton törvénye Kepleréhez képest. Közönségesen azt szokták mondani, hogy megadja a bolygómozgások okát. A bolygók mozgásának oka a kölcsönös nehézkedés. Aki ismerős a fizika történetével, aki tudja, hogy a nehézségerő ténye maga, milyen roppant szövevényes s egyelőre abszolúte megoldatlan probléma, egy pillanatig sem fog hasonlót állítani. Nem, a Newton törvénye sem magyaráz meg semmit, épp úgy nem mint a Kepler törvényei, illetve csak olyan értelemben magyaráz, mint azok, tudniillik még célszerűbb, még egyszerűbb, egészségesebb és ökonomikusabb leírását adja a tényeknek.

A gondolkodás ökonómiajának elve vörös fonalként húzódik végig Mach történeti vizsgálatán. Induktíve igazolja, konkrét példáknak óriási tömegén. Belátható azonban, hogy az előbbi alapfeltevésből deduktíve is leszármaztatható. Ha igaz az, hogy a lelki élet a biológiai alkalmazkodás legfőbb tényezője, világos,

hogy maga is alá van vetve a biológiai törvényszerűségeknek. Itt pedig a legfőbb törvény éppen a célszerűség. Képzeteinkkel és gondolatainkkal a világot akarjuk lemásolni, hogy gondolatainkkal mintegy meg tudjuk előzni e tényeket, hogy jóslni s a jóslások alapján a körülményekhez alkalmazkodni tudjunk. Nyilvánvaló, hogy a lemásolási módok közt az lesz a legcélszerűbb, amely céljait a legkevesebb energiakifejtés árán éri el. A fogalomalkotás, a beszéd, az írás, általában a tudománynak minden segédeszköze ily módon fejlődtek ki. Ezek által vált lehetővé a tudomány, mivel ezek által vált társadalmi produktummá. Egy ember tapasztalatai soha sem volnának elégségesek arra, hogy belőlük tudomány képződjék. Az előbb említett produktumok teszik lehetővé generációk tapasztalatainak főlhalmozódását, ami végül a tudományt szolgáltatja. Rendkívül finom analízissel mutatja ki, mint érvényesül az ökonómia elve minden intellektuális ténykedésünkben.

### III.

A tudás feladata az előbbieket szerint a világban való minél teljesebb eligazodás. Gondolataink alkalmazkodnak a tényekhez és egymáshoz s ezáltal világgép jön létre. Különböző kultúrfokon különböző a világról alkotott képünk. A legelső és legtermészetesebb a naiv ember világszemlélete, az ú. n. naiv realizmus, amely a közéletben érvényesül, s minden ténykedésünkben irányadóul szolgál. Főlölesleg e helyen kifejtetem, hogy e naiv realizmus elméletileg nem állja meg a filozófiai kritika támadásait, ellentmondásokkal és következetlenségekkel teli. A filozófusok állítottak is helyébe új elméleteket, rendszereket. Nem szabad azonban semmiképpen sem kicsinylenünk nagy fontosságát, mert hisz a való élet minden viszonylatában — az absztrakt gondolkodás szélső eseteitől eltekintve — szerinte járunk el. A naiv realizmus természetes, állandó jellegű biológiai produktum, míg a filozófiai világszemléletek egytől-egyig efemer jellegű mesterséges képződmények. A naiv realizmus teljesen jogosult, sőt egyedül jogosult, ha a gyakorlati élet álláspontján vagyunk. Mihelyt azonban tisztán tudományos szempontból vizsgáljuk a világot, mást kell helyébe tennünk, pontosabb, szigorúbb, logikusabb, harmonikusabb világgépet kell keresnünk. Nemcsak a naiv realizmus, hanem igen sok filozófiai rendszer azonos alapfogalmakkal dolgozik. Többkevesebb változatossággal következőképen áll a dolog. Centrális jelentőségű fogalmak: 1. az „Én”, 2. a „külvilág”, melyeknek kölcsönhatásából keletkezik a világgép. Hozzájuk csatlakozik még harmadiknak az okság elve, mely szerint a belső és a külső jelenségek végbemennek. Fejlettebb rendszerekben is megmaradnak ez alapfogalmak, csak a nevük változik, *Ding an sich*-nak, *substantia*-nak hívják őket, mindenesetre azonban olyat jelentenek, ami az „én”-en kívül van, tőle független és arra



hatást gyakorol. Ezen ú. n. dualisztikus filozófiai rendszereken kívül vannak monista rendszerek is, melyek egy princípiumra akarják a világot visszavezetni. Ilyenek egyrészt a materializmus, másrészt az idealizmus.

Mach nem foglalkozik részletesen és rendszeresen a különböző filozófiai eszmék és rendszerek bírálatával és cáfolatával, hanem mélyreható kritika tárgyává teszi minden filozófia alapfogalmait: 1. a tárgy ill. szubstancia, 2. az én fogalmát, 3. az okság elvét. A filozófia történetében nem egyedülálló ez a kritika. A naiv realizmus tárgyfogalmát már a görögök leszállították igazi értékére. Megmutatták, hogy az érzékek csalnak, nem adják a világ igazi képét. Mikor mi azt hisszük, hogy a világ tárgyából áll s a tárgyak a maguk változatosságában a világ igazi alakját mutatják, csalódunk. A tárgyak folyton változó sokasága mögött rejtőzik a világnak igazi képe, az örök és változatlan ideák, szubstanciák világa. Az eleaták, de különösen Platon óta a filozófia nem is foglalkozik többé a jelenségek zavaros világával, hanem azok mögött a dolgok lényegét, szubstanciáját keresi. A szubstancia kifejezi azt, ami a világban állandó, változatlan, örök, ami önmagától és önmagában van, ami az esetlegességek mellett a lényegét fejezi ki. A szubstancia vagy szubstanciák keresése teszi ki a metafizika anyagát egészen napjainkig. Maga az „én” is egy szubstancia, s mint tudjuk az okkazonalizmustól a *praestabilita harmonia* monstruózus elméletéig a legkülönbözőbb elméletek keletkeztek, melyeknek célja a szubstanciákból s azok kölcsönhatásából a való világot leszármaztatni.

A tárgyfogalom korán elvesztette filozófiai jelentőségét, a szubstancia fogalom kritikája azonban csak a józan angol filozófiában kezdődik. Az angol szenzualizmus legtipikusabb képviselője Locke sokat foglalkozik e kérdéssel. Ismereteink a tapasztalatból származnak az érzékek működése által. Csak azt tudom a tárgyról, amit az érzékek róluk elárulnak. Úgy, hogy ha következtetések vagyunk, akkor pl. a rózsá képzete nem más, mint összefoglalása a piros színnek, bizonyos alaknak, illatnak, szóval azoknak az érzeteknek, melyek a rózsá képzeteit alkotják. Ránk nézve a rózsá nem egyéb, mint egy komplex képzet, vagy érzetkomplexum. Ezen érzetek mögött van a rózsá szubstanciája, az a valami, amire mintegy rá ruházzuk az összes tulajdonságokat. Érzékeink erről semmit sem mondanak, úgy hogy a szubstancia nem más mint: „az ismeretes tulajdonságok ismeretlen hordozója”.

Még teljesebb és élesebb kritikáját látjuk az alapfogalmaknak a filozófiai criticismus megalkotójánál Humenál, kinek műve: *Vizsgálódások az emberi értelemről*, minden idők legremekőbb filozófiai művei közé tartozik. Ő sem lát a tárgyban ill. szubstanciákban mást, mint impressziók és ideák komplexumát, az ő főérdeme azonban az „én” fogalmának és az okság elvének revíziója. Ugyanazt a módszert, amellyel Locke a

szubstancia fogalmát elemzi, alkalmazza az „én” tartalmának földerítésére. Az összes eddigi filozófiai rendszerek az „én” egységes, oszthatatlan, szubstanciális fogalmából indulnak ki. Azonban, ha elfogulatlan szemmel magunkba tekintünk, nem találunk ott mást, mint érzeteket és képzeteket. Ezen érzetek és képzetek közül kiemelkedik egy komplexum, melynek elemei részint testünkre, részint képzeink összeköttetéseké mikéntjére vonatkoznak. Ezek alkotják az „én”-t. Az „én” tehát nem valami külön metafizikai valóság, hanem képzetkapcsolat, mint minden más ú. n. tárgy. Nem állandó, nem változatlan, hanem képzeinkkel, hangulatainkkal változik. Más énünk van gyermekkorunkban, más, ha aggastányok vagyunk. Betegség, mérgezés, külső események megváltoztatják. Oly fölfogása ez az én fogalmának, amely igen közel áll a modern pszichológia fölfogásához, s még közelebb Mach speciális álláspontjához, amint azt a következőkben látni fogjuk.

Éppen ilyen mélyreható és merész az a kritika, mellyel Hume az okság elvét, minden tudományos és filozófiai gondolkodás sarkétételét illeti. Előrebocsátja, hogy egy pillanatig sem akarja kétségbevonni az elv óriási gyakorlati jelentőségét. Ellenben kiemelendőnek tartja, hogy az okság elve semmiképpen sem oly magától értetődő vagy pláne apriorisztikus természetű, mint ahogy a filozófusok állítják. Vegyünk csak egy egyszerű példát, a legegyszerűbbet. A nap melege megolvastja a havat. Közönségesen azt szoktuk mondani, hogy a napmeleg az ok, a hóolvadás az okozat. Ha azonban kérdezzük, miképpen történik a dolog, mit csinál a napmeleg, hogy a hó megolvadjon, senki sem tud reá felelni. Ha teljes szigorral vizsgáljuk mi történik bennük, mi az amit tényleg tapasztalunk, be kell vallanunk, hogy mi csak azt találjuk, hogy a napsütésre hóolvadás következik. Ezt az összeköttetést igen sokszor, sőt állandóan tapasztaljuk és egy illúzió folytán azt hisszük, hogy a kapcsolat szükségképpen való. Az egymásutánt felcseréljük az egymásmiattisággal, a *post hoc*-ot a *propter hoc*-kal.

#### IV.

Humenak ez a gondolatmenete rendkívül nagy hatással volt a filozófia fejlődésére. Kant volt a legelső, aki méltányolni tudta óriási horderejét. A maga módja szerint tovább fejlesztette e gondolatot, az okság elvét az elme formai elemének, apriorikus birtokának nyilvánította. Kétségtelen azonban, hogy Hume szellemében Mach vitte tovább e gondolatokat, filozófiája egyenesen hozzájuk csatlakozik. Szempontja is azonos; antimetafizikus irányzatú. A metafizika telve van problémákkal, amelyekre nem talál feleletet, illetőleg oly feleletet, mely az elmét kielégitené. Megmutatja, hogy a dolognak oka az, hogy a kérdések rosszul vannak felvetve, a problémák ú. n. látszólagos problémák (*Scheinprobleme*), melyeknek nincs is megoldása. Ezért rendkívül fontos

dolog, hogy a tudományos gondolkodást megtisztítsuk azon metafizikai elemektől, melyek a gondolkodásnak csak kerékkötői s amelyekre oly rendkívül sok energiát pazarolt az emberi elme. Nincsenek megoldhatatlan problémák, világrejtélyek. A tudományos kérdések idővel vagy megoldatnak, vagy felismerjük, hogy rosszul voltak felvetve, hogy csak látszatproblémák voltak. Megjegyzendő azonban, hogy azok a tévedések, melyeket a filozófia illetőleg metafizika problémáinak megoldásánál elkövettek ép oly tanulságosak, mint a helyes megismerés, amennyiben feltárva a tévedések igazi gyökereit, roppant nagyfontosságú tudomány-pszichológiai eredményekhez jutunk.

Mach egész filozófiai gondolkodása tulajdonképpen egy ilyen látszatproblémával kapcsolatosan indul meg. Ő maga ugyan erről nem nyilatkozik, de írásaiból kiviláglik, hogy a test és lélek kapcsolatának kérdése volt az, ami őt ilyen irányú gondolkodásra indította. A 70-es évek elején lép föl. Ekkor van a materializmus virágjában, azonban ugyanekkor érik a legerősebb támadások; egyfelől a filozófus Lange kiadja gyönyörű könyvét a materializmus történetéről, másfelől pedig E. Dubois Raymond a kiváló természettudós megmutatja, hogy a fiziológia fejlődésével sohasem fogjuk megérthetni, miképpen szül az agysejtek mozgása érzetet, mechanisztikus alapon sohasem fogjuk a lelki jelenségeket megmagyarázhatni. Ebből azonban nem következik — mondja Mach — hogy a fizikai és pszichikai tények kapcsolata egyáltalában megmagyarázhatatlan. A kérdés volt rosszul fölvetve, ennek következtében nem is volt megoldható, amint hogy pl. nem megoldható a *perpetuum mobile* problémája. Ennek a kérdésnek megvilágítása volt kezdetben célja filozófiai gondolkodásának s a probléma mindvégig megtartotta nála központi jelentőségét. A probléma megoldását az alapfogalmak revíziója fogja szolgáltatni. Állapítsuk meg pontosan, mi a test, mi az én, s akkor kitűnik világosan, hogy a megoldás lehetetlensége nem onnan származik, mert elértünk az emberi megismerés határaihoz, hanem onnan, hogy a kérdés feltevése hibás, mert alapfogalmaink hibásak. Szín, hang, íz, nyomás, izomérzetek stb. a legkülönbözőbb, legváltozatosabb kapcsolatokban jelennek meg nekünk s hozzájuk hangulatok, érzelmek s akaratfolyamatok vannak kapcsolva. Ezen szövedékből a relatíve állandóbb kapcsolatok kiválnak, bevéődnek az emlékezetbe s nevet nyernek. Ezek a testek, érzetkomplexumok, amelyek relatív állandóságuk által tűnnek ki. Pillanatig sem szabad azonban azt hinnünk, hogy e kapcsolatok állandóak, íróasztalom egyszer jobban, máskor kevésbé van megvilágítva, tintafoltot kap, fényezik, reparálják, lassanként egészen mássá lesz. Számomra mégis az íróasztal marad, melyen naponként dolgozom. Az állandó kapcsolatok túlsúlyban vannak a változó elemekkel szemben, s ez állandóság készlet bennünket arra, hogy ez elemeket együtt fogjuk fel, mint egységes egészet. Kabátom bepiszkolódik. Már a kifejezés is mutatja, hogy a

régi jegyek összességével mint egységes egészzel dolgozunk, melyhez még egy vagy több új jegyet csatolunk. A benyomások óriási tömkelegében nem tudnánk ily összefoglalások nélkül eligazodni. Célszerű szokás ez, a fölfogásnak ökonómiája, amely a legnagyobb biológiai jelentőséggel bír. Jól jegyezzük meg: a test, a tárgy, az anyag nem más, semmi más, mint épen ez elemek kapcsolata. Mögöttük nincs semmi, nincs egy ismeretlen rejtélyes existencia, ami e jegyeket hordozná. Azonban egészen természetes úton keletkezett a tárgynak, mint magánvalónak képzete. Már a legközönségesebb tapasztalat mutatja, hogy az elemkomplexumokban változások vannak. A szoba, melyben vagyunk tágas, meleg, világos. Ha elhagyjuk a „világos” jegyet, megváltozik a képzet, de a megmaradó jegyek még elég számosak arra, hogy felismerjem ugyanazt a szobát, képzetünk még mindég ugyanazt a szobát reprezentálja. Épp így elvehetem lassanként a többi jelzőket is. A processzust tovább folytatva azt hisszük, hogy ha minden jegyet elgondolunk, még mindig marad valami a dolog, a tárgy lényege. A tévedés nyilvánvaló, úgyszintén a forrása is.

Az érzetelemeket ösztönszerűleg egységekben csoportosítva fogjuk fel. Ez egységek azonban csakhamar szétbomlanak. A posztó vörös, az izzó szén is az. A komplexumok közös elemekből állanak, amelyek lassanként elválnak a komplexumoktól, s mint annak tulajdonságai jutnak tudomásunkra. Világos azonban, hogy ez a terminológia önkénytelen metafizikát tartalmaz. Mert az elemek nem tulajdonságai, hanem alkotó elemei a tárgyknak.

A tévedésnek még egy más oka is van. Az t. i., hogy az elemek különböző jelentőséggel bírnak a tárgyképzet kialakulásánál. Színek, szagok, hangok mulékonyak, könnyen eltűnnek, könnyen elgondolhatók, kicserélhetők. Van azonban egy mag, amely sokkal állandóbb jellegű: a tapintási érzetek összessége, mely úgyszólván hordozója az előzőknek. Ezt a különbséget már Locke észrevette elnevezve az utóbbi ú. n. tulajdonságokat primär, az előzőket secundär tulajdonságoknak, abban a hiszemben, hogy a testek térbeli tulajdonságai — jobban tartoznak a test lényegéhez. A modern pszichológia tanúsága szerint azonban érzéklet és érzéklet közt nincs különbség, úgy, hogy az a hiedelem, hogy a térbeli tulajdonságok a többiekkel szemben magasabb realitást jelentenek, egyszerűen hibás. Onnan származik egyfelől, hogy e „tulajdonságok” relative állandóbbak, másfelől pedig, mert szervezetünk alkotásánál fogva s a viszonyok egyszerűbb voltánál fogva ezek közt jobban tudunk eligazodni.

Ugyanígy áll a dolog az „én” fogalommal is. Ez sem más mint egy relative állandó érzetkomplexum. Most jókedvű vagyok, máskor szomorú, most nyugodt, máskor fel vagyok indulva, ma filozófiai gondolatokkal foglalkozom, holnap az élet gondjai foglalják le erőimet. Énem mindannyiszor más és más, de azért

mindig elég állandó adat marad, hogy egyéniségem megmaradjon. Betegség „esetén” még ez a feltétel sem teljesül, különösen a hisztéria kórtana gazdag oly esetekben, melyeknél a személyiség, az én hirtelen teljesen megváltozik. Az én látszólagos megmaradása tulajdonképpen csak optikai csalódás. A felmerült változások lassanként következnek s ha még oly radikálisak is, észrevétlenül maradnak. Ma még nagyon jól emlékszünk tegnapi élményeinkre, törekvéseinkre, szokásaink, hajlamaink nagyjában azonosak, nem vesszük észre, hogy változtunk. Pedig nagyobb változások, mint amelyek egy ember életében bekövetkeznek, alig képzelhetők. Gyermekkorunk énjét bizonyára idegen személyiségnek tartanok, ha nem volna előttünk az emlékezeti képek bizonyos láncolata, mely az azonosságot igazolja. Még kevésbé mint az intellektuális és morális tulajdonságokat, analizáljuk azon adatokat, melyek testi énjünket alkotják. Nagyon kevésbé ismerjük magunkat.

A gyakorlati élet számára az én fogalom a lehető legnagyobb fontossággal bír. Ezért ösztönszerűen elemi erővel lép fel. Szolgálatában áll az örömet kereső és fájdalmakat kerülő akaratnak. A gyakorlati életben erre az énrre vonatkoztatjuk minden élményünket, nagyjában elhatároljuk a „nem én”-től (pontos elhatárolás lehetetlen) s úgy érezzük a világ megfajtható az én és a tárgyak kölcsönhatásából. A naiv realizmus (és egyúttal a filozófia) e felfogása egész életünkben érvényesül, az ént mint önálló végső princípiumot tekintjük, melyre vonatkoztatjuk a világ minden jelenségét. Egészen kivételes esetekben azonban, mikor nem praktikus kérdések megoldásáról van szó, mikor a megismerés nem mint eszköz, hanem mint öncél szerepel, eltekinthetünk ez egységtől, s elfogulatlanul vizsgálhatjuk a viszonyokat. S ekkor látjuk, hogy az én tulajdonképpen nem egy elemezhetetlen egység, hanem ellenkezőleg egy rendkívül bonyolódott képződvény, egy ideális egység, mely a felfogás és cselekvés ökonómiája értelmében keletkezett, ép úgy, mint a tárgyfogalom.

Az én és tárgyfogalom között tehát semmi lényegbeli ellentét nincs, mindketten tulajdonképpen azonos természetű érzet illetőleg elemkomplexumok. Közönségesen úgy fogjuk fel a világot, hogy a tárgyak hatnak reánk, bennünk érzeteket keltenek s létrehozzák a világ képét. Ez a felfogás azonban hibás, mert az én és a tárgy nem abszolúte különemű, lényegükben megfajthatatlan lények. A megismerés végső elemei reánk nézve éppen azok az elemek, melyekből az én és a tárgy képzete alakult. Szóval nem az én és a tárgy a primär létezők, hanem az elemek. Különösen megfontolandó ez az én-re nézve. Mikor azt mondom én érzem a vörös szín érzetét ez annyit jelent, ez az elem „vörös” más elemeknek (érzeteknek és emlékeknek) egy bizonyos komplexumával együtt jelentkezik. Ha nem érzem többé a vörös színt, ha meghalok, akkor az elemek nem jelentkeznek többé a megszokott kapcsolatokban. Ezzel

azonban mindent megmondottunk. Nem egy reális, hanem egy ideális egység szűnt meg létezni.

Első hallásra érezzük, hogy e gondolatok nagyon súlyosak és jelentőségteljesek és mégis rendkívül idegenszerűen hangzanak. Mintha elvesztenek lábunk alatt a talajt. A világ szétesik elemeire s vele együtt az én is. Még az első elviselhető, de a másik túlságosan merésznek tetszik. Hasonlatos e gondolat Kopernikus tényéhez. Évezredek át megszokta az emberiség nyugvónak érezni a földet, s Kopernikus egyszerre kilódította nyugalmából. Tudjuk, milyen idegenkedéssel fogadták, mennyi küzdelem kellett hozzá, míg az elméleti álláspont legyőzte a régi, ösztönszerű naivabb világszemléletet, melynek ereje épen naivságában, elfogulatlanságában, megszokottságában volt. Még sokkal merészebb Mach álláspontja. Mikor Hume egy évszázaddal előbb hasonló gondolatokat fejteget, egyszerűen nem értik meg, annyira, hogy művének második kiadásából kihagyja ezeket a részeket. Nem is csekélység azt követelni, hogy énünket „semmibe” se vegyük, ne tekintsük másnak, mint változó elemek átmeneti jellegű kapcsolatának. A pszichológia és különösen a pszichopathológia szerint énünk növekedhetik, gazdagodhatnak, szegényedhetik, kettéhasad, önmaga számára idegenné válik.

És mégis a valóság ösztönszerű felfogása számára a legfontosabb és legállandóbb. Összekapcsolója összes élményeinknek, forrása minden ténykedésünknek. Gyakorlatilag nem is nélkülözhető épp úgy, mint a test fogalma sem. Fiziológiailag mindnyájan egoisták maradunk, mint ahogy a legmeggyőződöttebb Kopernikanus is mindennap látja, hogy a nap fölkel. Ezt a gyakorlati szempontot azonban elejthetjük, ha tisztán intellektuális vizsgálódásokról van szó.

Az újabb lélektan és ismerettan álláspontja szerint a világról csak annyiban tudunk, amennyiben érzékeink róla felvilágosítást adnak. Képzeteink tükrözik a világot, sőt a világ — sokak felfogása szerint — nem is más, mint az én képzetem. Ez a képzet érzetekből szövődik, melyek az én és a világ kölcsönhatásából keletkeztek. Már amikor érzetekről, mint az én affekcióinak eredményeiről beszélünk, metafizikai elem csúszott be a gondolkodásunkba, föltételeztük, hyposthazáltuk az ént, mint a képzetek illetőleg érzetek előtt is meglévő valóságot. Az érzet eredetileg nincs az énhez kapcsolva, eredetileg személytelen, az én csak későbbi fejlődésnek eredménye. Ha a nyelv nem volna tele önkéntelen metafizikával, nem azt mondanók: *„Ich denke”*, hanem *„es denkt”*, mint ahogy azt mondjuk: *„es blitzt”*. Úgy hogy Mach egészen következetesen használja az érzet kifejezés helyett az elemet, mivel az érzet szóban benne van annak kifejezése, hogy valaki érez, szembe van állítva az érzet alanyi és tárgyi oldala. Machnál ez a megkülönböztetés eltűnik, az én sem más, mint elemkomplexum.

Ez a felfogás hat legidegenebbül az olvasóra az egész

Mach-féle gondolatvilágban. Hogyan! hát vannak személytelen érzetek? A világ szétesik elemekre, melyek itt-ott erősebben összefüggnek a különböző éneken. És hát mit felelünk arra a kérdésre, amit ironisztikusan és szatirikusan föltettek. „Hogy lehetséges az, hogy egy képzet vagy érzet, amely semmiféle éhez nem tartozik, egyedül mehesen sétálni a világban?” Alanyi és tárgyi oldala van minden érzetnek, egyik nélkül sem képzelhető el. Erre Mach a következő feleletet adja. Igen, minden képzetünk „én”-ünkre van vonatkoztatva, tehát van alanyi oldala, mert hisz minden érzetelem csak komplexumban lép föl. Azonban nyilvánvaló, hogy az a komplexum nem mindig a teljes tudatos, éber emberi én. Mert hiszen van tudatunk, érzünk az álomban, hipnózisban, extázisban, vannak állati öntudatok különböző fokozatokban. Éppígy a tárgyak is csak komplexumokban jelentkeznek, semmi sem létezik izolálva. És amint a fizikusnak jogában van az összetett anyagi világot a tudományos kutatás céljából szétbontani, s az elemeket külön vizsgálni, ép úgy szabad ezt a pszichológiában is tenni, csak nem szabad megfélekezni arról, hogy az izolálás csak abstrakció eredménye, valójában minden csak a nagy általános világösszefüggés egy tagja.

Talán világosabbá teszi e gondolatokat az a sematikus ábrázolási mód, melyet maga Mach is használ, mellyel megmutatja, hogy a tényleges viszonyok félreismerése micsoda látszatproblémákra vezet.

„Jelöljük az előbb nevezett elemeket ..... A B C K L M ..... $\alpha \beta \gamma$  . . . . betűkkel. Színek, hangok és más hasonló elemek, melyekből a testek képzetei összetevődnek, legyenek az A B C . . . . elemek; azon elemek, melyekből a mi testünk képzete összetevődik, amely csak bizonyos különös tulajdonságok és fontosság által különbözik az előbbiektől, legyenek a K L M . . . . betűk s végül emlékezeti képek, akarattfolyamatok stb. komplexumait képviseljük az  $\alpha \beta \gamma$  . . . . betűk. Rendesen az  $\alpha \beta \gamma$ .....K L M ..... complexum képviseli az „én”-t, amellyel az A B C . . . . complexumot, mint a testi világ complexumát szembeállítjuk. Sokszor még a K L M.....-t is a testi világhoz számítjuk, közönségesen az A B C . . . . elemek összefoglalását, a külvilágot szembeállítjuk az énnel, s attól függetlennek tekintjük. Ez a függetlenség azonban nyilván csak relativ. Tényleg az  $\alpha \beta \gamma$  . . . . elemek közt sok változás történhetik, melyek semmiféle észrevehető elváltozást nem idéznek elő a külső világban és megfordítva. Mindazonáltal a pontosabb szemlélet igazolja, hogy az  $\alpha \beta \gamma$  . . . . elemek változásai a K L M . . . .-en át változásokat létesítenek az A B C . . . . világban és viszont. A K L M . . . . komplexum az  $\alpha \beta \gamma$  . . . .-val sokkal erősebben függ össze, mint az A B C . . . . Ezek a viszonyok a közönséges gondolkodásban és beszédben mind kifejezésre is jutnak. Ezek az összefoglalások, elkülönítések célszerűek, ösztönszerűen keletkeznek, s teljesen elegendők arra, hogy a

világ változatos életviszonyaihoz alkalmazkodjunk, hogy a testeket megfoghassuk, fájdalomtól óvakodhassunk stb.

A dolog természete szerint szembeállítjuk egymással az  $\alpha$   $\beta$   $\gamma$  komplexumot az A B C-vel, a külvilággal. Ez a szembeállítás praktikus, alkalmas az ideiglenes tájékozódásra. Mihelyt azonban pontosan meg akarjuk a határokat vonni, látjuk, hogy ez lehetetlen. Különbö is az előbbiekből világos, hogy a kettő között nincs lényegbe vágó különbség. Mindketten azonos természetű elemkomplexumok.

A tapasztalat mutatja, hogy az elemek között funkcionális összefüggések vannak. Vezető összeköttetést létesíték két elektromos pólus közt, a drót felmelegszik. Behunyom a szemem, nem látom a dolgokat. Örömteljes eseményekre gondolok, meggyorsul az érverésem. Nemcsak az A B C elemek egymás közt, hanem az összes elemek tüntetnek föl összefüggéseket. Ez összefüggések lehetőségének megértése azonban semmi különösebb nehézséget nem tartalmaz, egyszerűen tény. Mert hisz a fizikai és pszichológiai tények azonosak, csak a szempont, amelyből szemléljük, más. Egy hang pl. fizikai jelenség, míg vizsgáljuk más fizikai jelenségekkel (rezgésszám, hangvezető közeg stb.) való összefüggését. Mihelyt azonban a K L M elemekkel való összefüggését (dobhártya, hallóideg, hallókéregcentrumok) vizsgálom, vagy pláne az  $\alpha$ ,  $\beta$ ,  $\gamma$  elemekkel való kapcsolatait keresem (harmónia, jelentés) pszichológiai jelenséggé lesz. Nem a tárgy más, hanem a vizsgálat szempontja. Minden vizsgálat ilyen természetű. Vegyünk egy másik példát. Egy fehér golyó ráesik egy csengőre, hang keletkezik. Úgy látszik az A B C elemek csak egymás közt függenek össze, a jelenség független a K L M elemektől. Beveszünk santonint, a golyó sárgának látszik. Nyomást gyakorolnak az egyik szemünkre, két golyót látunk. Behunyjuk a szemünket, semmit sem látunk. Átvágjuk a hallóideget, semmit sem hallunk. Világos, hogy az A B C elemek nemcsak egymásközt függenek össze, hanem a többiekkel is és ilyen összefüggésükben nevezzük őket érzeteknek. Ily felfogás mellett eltűnik az a mély örvény, mely a testi és lelki jelenségeket, a belső és külső világot elválasztja. A világnak minden eleme összefüggésben van s bármelyik jó mozgásba, valamennyire áttérjed a változás. A különbség a belső és külső között csak az, hogy a belső elemek megváltozása sokkal mélyebb és alaposabb megváltozásokat idéz a többiekben is elő. Ha környezetünkbe egy mágnes kerül, megzavarja a vasrészecskék egyensúlyát, egy lezuhanó szikladarab megreszketeti a földet, látóideg elmetszése azonban az elemeknek egész rendszerét hozza mozgásba.

Megismerésünk nem vonatkozik és nem is vonatkozhatik másra, mint az elemek különböző összefüggéseinek földerítésére. E nemű vizsgálatainknál a legkülönbözőbb álláspontra helyezkedhetünk. Amíg az A B C elemek összefüggéseit vizsgálom, fizikát űzök, amint vizsgálom az A B C és K L M elemek



összefüggéseit, fiziológiáivá lesz a tanulmány s a pszichológiába megyek át, amint az  $\alpha$ ,  $\beta$ ,  $\gamma$  elemeket is hozzáveszem.

Ez az elfogulatlan tudományos felfogás könnyen elhomályosul, ha vizsgálódásaim alapjává az előbbi naiv felfogást tesszük, amely praktikus célok elérésére elegendő volt. Ezt tesszük pl. ha élményeinket úgy tekintjük, mint egy külső világnak az énré, a tudatra való hatásait. Metafizikai nehézségeknek egész tömkelege merül itt fel, melyeket egyáltalában nem is lehet megoldani, épen úgy nem, mint pl. a *circuli quadratura* problémáját, éppen mert a kérdés van rosszul felvetve, mert az alapfogalmak hibásak.

— Befejező közlemény a következő számban. —

## Dániel Arnold: Többtermelési program

Az előző fejtegetések folyamán\* arra az eredményre jutotunk, hogy a magyar föld terméshozamának nagyobbodása — amelyet az ország legfőbb érdekei követelnek — ezidőszereint, a fennálló viszonyok között csak egy úton, a mezőgazdasági demokrácia terjeszkedése útján állhat elő. Hogy létrejőjenek azok a nagy termések, amelyekre ma szüksége van az országnak: ehhez mindenképp az kell, hogy az ország másfélmillió kisgazdaságában jobb termelőmód váltsa föl a mai elmaradt gazdálkodást és hogy ezzel kapcsolatban a kisgazdaságok száma és területe gyarapodjék. És pedig, hogy a kisgazdaságokban új és jobb termelőmód keletkezzék: ehhez mindenképp a talajművelés, s a szemtermelés módszereinek javítására van szükség, és ezek kiegészítése gyanánt, másodsorban, a takarmány termelés, állattenyésztés, trágyázás javítására. A javítások ezen két csoportját, egyiket a másik után, véghezvinni másfélmillió kisgazdaságban és törpegazdaságban: ez az a legközvetlenebb feladat, amelynek sikeres végrehajtásától az ország haladása és boldogulása függ.

Milyen eszközök állnak az ország rendelkezésére, ha egyszer komolyan hozzá akar látni, hogy azt, ami megélhetésének alapja — a földműves nép gazdálkodását — megjavítsa?

Az első és legfontosabb eszköz, amelylyel a kisgazdaság termelőmódjára javítólag hatni lehet, a népies mezőgazdasági oktatás.

A magyarországi nagybirtokos érdekeltség nem ritkán hangoztatja azt a véleményt, hogy a kisgazda legfőbb, sőt szinte egyedül hivatott oktatója a nagybirtokos, ki a mezőgazdaság tudomány vívmányait gyakorlatilag alkalmazván: azokat mintegy bemutatja a körülötte lakó kisgazdáknak, kik így a legpraktikusabb módon lassanként eltanulják tőle az új eljárás-

\* L. a *Huszedik Század* 1919. május és júniusi számaiban *Többtermelés*, 1912. július—augusztusi számaiban *A többtermelés és az általános választójog*, és 1913. január és februári számaiban *A többtermelés s a kisbirtok* cím alatt megjelent cikkeket.

sokat. Ez az állítás, ebben az alakjában éppen nem helytálló; már általánosságban sem, de még kevésbé a mai magyar viszonyokat tekintve. Már általánosságban sem igaz, hogy a kisgazdának okvetlenül szüksége volna a nagygazda közvetítésére ahhoz, hogy a földművelés új vívmányait megismerhesse és kipróbálhassa; legalább olyan országokban és vidékeken, ahol a földműves nép értelmisége magasabb fokon áll: a kisgazdák maguk is olvasnak szaklapokat, amelyekből a termelés javításait megismerik, és rendszerint akadnak közöttük egyes vállalkozóbbak, kik egy-egy javítás kicsinyben való kipróbálását megkockáztatják. Különben a szakszerű vezetés alatt álló tejszövetkezetek és egyéb termelőszövetkezetek is (melyek ily fejlettebb országok és vidékek kisgazdái között rendszerint általánosan el vannak terjedve) igen gyakran gondot fordítanak arra, hogy tagjaik körében a helyes termelőmódok elterjedjenek. (Fényes példát szolgáltatnak erre a dán kisgazdák termelőszövetkezei) Ahol ilyen viszonyok vannak: ott a kisgazda a haladás munkáját sokkal jobban elvégzi saját erejéből, mint a nagygazda vezetése alatt.

Emellett a külföldön mindenütt, ahol az állam, a község, vagy más tényezők jól szervezett népies mezőgazdasági oktatást léptettek életbe: azt lehet tapasztalni, hogy a földműves nép rendszeres céltudatos oktatása össze nem hasonlíthatóan többet ér és sokkal hatásosabb, mint azok a rendszertelen, alkalmi megismerések, amelyeket a nagybirtok nyújthat a kisgazda népességnek.

Az igaz, hogy a múltban, amikor népies mezőgazdasági politikáról még nem igen lehetett szó, tényleg úgy volt, hogy a kisgazdák ami újat a földművelés terén tanultak: azt főleg a nagybirtokostól tanulták el. Például a németországi kisgazdaság fejlődését a közelmúlt évtizedekben nem kevésbé mozdította elő a szépen haladó német nagy- és középbirtok példaadása, úgy hogy a német nagybirtokosok, egészen a közelmúltig, egy bizonyos joggal hivatkozhattak arra, hogy ők a német földművelésben oktató hivatást teljesítenek. Hasonló oktató szerepre a magyar nagybirtokosok is szoktak hivatkozni, de sokkal kisebb joggal, mint a németek. Minálunk a nagybirtok már azért sem teljesíthet olyan oktató hivatást, mint Németországban, mert egészen más a természet; a német földön 400—800 holdas *Rittergut*-ok teszik ki a nagybirtok zömét, nálunk pedig több ezer holdas latifundiumok, amelyeket (mint Rubinek Gyula megállapította) „amerikai extenzitással” kezelnek; emellett az ilyen latifundiális üzemen folyó gazdálkodás egészen más elvek szerint történik, mint a kisember gazdálkodása, úgy, hogy a kisgazda abból, ami a latifundiumon történik, nem nagyon sok — az ő számára — hasznavehetőt tanulhat. Ellenben a németországi néhány száz holdas *Rittergut*-ok már kisebb méretüknél fogva is aránylag közelebb állnak, gazdasági természetük dolgában, a kisüzemhez, s emellett művelésük modern és intenzív. Míg a mi nagybirto-

kaink — különösen az utóbbi időben, a munkabérek emelkedése óta — semmiképen sem hajlandók modern és intenzív irányban haladni. Harminc évvel ezelőtt több haladni való készség volt a magyar nagybirtokosságban és az időtájt tanult is tőle egyet-mást a kispazda; ám azóta megváltoztak a viszonyok; ezidőszerint a magyar kispazdának — általánosságban véve — nem sok alkalma van nagybirtokos szomszédjától modern intenzív gazdálkodásmódot tanulni és a jövőben még kevesebb alkalma lesz rá.

És így a magyar földműves szakismereteinek közgazdaságilag számottevő gyarapítására ez időszerint csak a népies mezőgazdasági oktatás nyújt lehetőséget. Ezt tekintve, az ország gazdasági erősödése végett semmire sincs nagyobb szükség, mint jól és céltudatosan szervezett népies mezőgazdasági oktatásra. Arra, aminek árnyékát is nélkülözzük ez időszerint. Mert van ugyan Magyarországon valami, amit népies gazdasági oktatásnak neveznek, s amire a kormányok kiadványaikban hivatkozni szoktak; de hogy valóban mit kell felőle tartanunk: azt meg fogják mondani a tények.

A magyarországi földműves nép mezőgazdasági oktatását ez időszerint a következő állami és egyéb intézmények látják el:

23 földműves-iskola;

20 vincellériskola, tejjgazdasági és egyéb szakiskola;

évente körülbelül 650 többnapos vagy több hetes tanfolyam, melyet az állam megbízásából gazdasági tanintézetek, egyesületek stb. rendeznek a községekben; továbbá

Évente kb. 4000 hasonló módon rendezett egyes előadás.

A földműves-iskolák köztudomás szerint nem a kisbirtok, hanem a nagybirtok szükségleteit szolgálják. A belőlük évente kikerülő 300—400 tanuló közül csak néhányan lesznek kispazdák; a túlnyomó részt nagybirtokosok fogadják fel, akik botos ispánokat és gazdatiszteket nevelnek belőlük, s akik szinte versengenek értük; azért, mert ezt a kisebb kvalifikációjú altiszti anyagot olcsóbban fizethetik és emellett könnyebben szoríthatják alázatosságra, mint a gazdasági akadémiákról kikerülő magasabb képzettségű tiszti anyagot. A földműves iskolák működése eddigelé csupán azzal az egyetlen látható eredménnyel járt, hogy a belőlük kikerülő olcsóbb altiszti anyag módot nyújtott a nagybirtokosoknak arra, hogy elbocsássák az akadémiai képzettségű gazdatiszteket egy részét, úgy, hogy jelenleg a honorácior-pályák egyikén sincs annyi állásnélküli ember, mint a gazdatiszti pályán. Hogy ez a változás aligha vált a nagybirtokon űzött gazdálkodás előnyére, azt szinte mondani sem kell.

Azonban, föltéve, hogy a földműves iskolák nem is botos-ispánokat, hanem csakugyan kispazdákat nevelnének, és föltéve, hogy nem 300—400, hanem ugyanannyi ezer tanuló kerülne is ki belőlük évente: számbavehető hatást, tömeghatást a földműves nép gazdálkodására még ez esetben sem gyakorolhatnának. Mert az a fiatal legény, aki a földműves-iskolát elvégezvén,

hazakerül, ha nem is megy el botos-ispánnak: egy kisgazdaság önálló vezetője akkor sem lesz belőle, hanem egyelőre apja mellé kerül. Az apák nem szívesen tanulnak fiaiktól, az apai gazdaság vezetése tehát megmarad a szokásos kerékvágásban, és a földműves iskolát végzett utód, mire a gazdaság az ő vezetésé alá jut, rendszerint már el is felejtette, amit az iskolában tanult. Ha tömeghatást akarunk gyakorolni a magyar kisgazdaság termelőmódjára: nem annyira a gyermekeknek kell mezőgazdasági oktatást nyújtani, mint inkább az apáknak, a gazdaságok mai vezetőinek. Erre a célra legalkalmasabbak a felnőtteket oktató, egy vagy több hétig tartó téli tanfolyamok.

Ilyen téli tanfolyamot a magyar állam évente kb. 650-et rendez vagy rendeztet, amelyeket vagy 25.000 földműves látogat. A magyarországi földműves nép csaknem 12.000.000 lelket számlál: tehát a magyar állam, melyet legnagyobb részben földműveseinek munkája tart fenn: évenként a földműveseknek csak 0,2%-át juttatja oktató tanfolyamokhoz. Hiba volna azonban azt gondolni, hogy legalább ez a két tized százalék kap valamelyes mezőgazdasági oktatást, olyant, amelynek hasznát veheti. Szó sincs róla! A 650 tanfolyam közül 530—550 egyáltalán nem terjeszt mezőgazdasági ismereteket, hanem csak háziipart tanít: és csak az összes tanfolyamok egy hatodrésze, 100—120 tanít mezőgazdaságot. De még ennek a 100—120 tanfolyamnak legtöbbször is úgy van szervezve az oktatás, hogy lehetőleg minél kevesebb hasznos ismeretet sajátítsanak el a résztvevő földművesek. Például az 1908/9-ki télen megtartott 64 népies mezőgazdasági tanfolyam közül 45-nek tárgya a hivatalos kimutatás szerint\* a talajművelés, az egyetemes növénytermelés és az állattenyésztés volt együttvéve, és sokszor ezt a rengeteg anyagot még megtoldottak egyéb tárgyakkal is (fatenyésztés, állatgyógyászat, törvényismertetés, szövetkezés stb.) 9 más előadás hasonló módon bő és kevert tárgyú volt. Hogy ilyen nagy és sokoldalú anyagot 1—2 hónap (vagy sokszor csak 2—3 hét) alatt nem lehet előadni úgy, hogy a hallgatóság helyes fogalmakat és emellett még hasznavehető praktikus ismereteket is nyerhessen, az több, mint világos; csak kapkodó, össze-vissza való böngészés az, ami ilyen módon a hallgatónak nyújthatni lehet. Komikus, hogy a magyar állam évente csak pár ezer földműves gazdasági taníttatásáról gondoskodik, de azokat aztán néhány hét alatt mindenre meg akarja taníttatni.

Ugyanílyen — sőt, amennyiben lehetséges, még kedvezőtlenebb — képet nyújt a kormányok évi jelentéseiben szereplő 3—4—5000 népies gazdasági előadás. Ezeknek az előadásoknak egyáltalán csak egy kisebb része mezőgazdasági tárgyú, és ez sem olyan, hogy a hallgatók valami sokat tanulhatnának belőle. A hivatalos kimutatást lapozgatva azt látja az ember, hogy a

\* L. a földművelésügyi minisztérium kiadványát: *Gazdasági téli népies előadások és gazdasági háziipari tanfolyamok*. Budapest, Pallas, 1909.

legtöbb mezőgazdasági tárgyú előadás egy óra leforgása alatt akarja megtanítani a hallgatót az egész üzemtanra, vagy az egész növénytermelésre, állattenyésztésre, kertészetre vagy gyümölcsészetre. Vagy akár e tárgyak közül többre is egyszerre, amint ez a hivatalos kimutatásból sok esetben kitűnik. Itt van egy példa a sok közül: A biharmegyei Csökmő község földműveseit 1909. február 9-én meglátogatta két előadó, és miután az egyik megmagyarázta nekik az okszerű gazdálkodást: a másik még ráadásul, pazar bőkezűséggel, a baromfityénysztésre és a fűztermelésre vonatkozó ismeretek tárházával ajándékozta meg a derék csökmőieket, és mindez végbement másfél óra leforgása alatt!

De, amint mondtuk, az ilyen és hasonló zagyva és semmitérő mezőgazdasági előadások is csak egy részét alkotják a kormányjelentésekben évente szereplő 3000—5000 népies gazdasági előadásnak; ezeknek egy más, nagyobb része olyan előadásokból telik ki, amelyeket nem is a mezőgazdaság körébe vágó, hanem ezen kívül eső tárgyakról tartanak: háziiparról, a törvényekről, gyermeknevelésről, s a legkülönfélébb, néha egészen mulatságos dolgokról. Pl. — a hivatalos kimutatás szerint — Győrmege községeiben egy fogyasztószövetkezeti titkár 1908. telén több előadást tartott „az erkölcsök romlásáról”. Vagy Hódmezővásárhelyen 1908. december 5-én egy gyakorló orvos „a gutaütésről” — mivelhogy ez az, aminek ismeretere a magyar kisgazdának leginkább szüksége van. Ugyanazon időtájt Vasmege több községében „a hazai gyógyfürdőket” ismertették buzgó előadók a földművesek előtt, hogy ezek, ha netán sürgős szükségük volna egy kis fürdői utazásra, képesek legyenek megítélni melyik fürdőt válasszák; Tátrafüredet-e vagy Balatonfüredet? Ám még az ilyen (és még számos hasonló) előadások, ha nem is használnak, legalább nem ártanak senkinek: de sok „szociális” tárgyú előadás is van, sok előadás a kivándorlás ellen, a „gazdaszervezkedésről”, a „fogyasztószövetkezetekről”, amelyek egyenesen a klerikális-feudális propagandát szolgálják, állami támogatás mellett.

Túlnyomó részben ilyenek azok a népies gazdasági előadások, amelyeket a falvak súlyosan adózó népe az állam jóvoltából kap. Vannak ugyan ezen előadások között (de csak igen kevés számban) olyanok is, amelyeket alkalmas tárgyakról tartanak alkalmas előadók; de ezek is ugyan mit taníthatnak másfél óra lefolyása alatt, egyetlen előadás keretében, a tanított dolgok minden gyakorlati bemutatása nélkül?

Az egyetlen pozitív eredmény, amelyet Magyarország népies gazdasági oktatása produkál: a háziipar terjesztése, amennyiben tényleg sikerült néhány helyen a földműves népet ráfogni a kosárfonásra, fafaragvány, kefe- és seprőkészítésre, szalma, gyékény- és nádfonatkészítésre, amellyel a téli hónapok alatt foglalkozik, mikor nincs más dolga. Ámde a vak is látja, hogy nem ez az, amire a magyar földművesnek szüksége van.

Mert mi az, amit egy földműves háziipari munkával megkeres? Napi 50—60 fillér, sokszor még ennyi sem. Nem is kereshet többet, mert hiszen neki a tanult iparossal kell versenyeznie, aki esetleg gépekkel dolgozik és előnyösebben termel, mint ő. Ma, a gyáripar korszakában az elmaradt háziipari termelés éppen nem javíthat a földműves sorsán, és őt háziiparra tanítani még akkor sem igen volna érdemes, ha ez volna az egyetlen módja annak, hogy a földműves kereseti alkalmát szaporítani lehessen. Holott tényleg úgy áll a helyzet, hogy a magyar földművest avégett, hogy a keresete szaporodjék, semmiféle új mesterségre nem kell tanítani, csak a saját tanult mesterségében, a földművelésben kell őt tökéletesíteni. És milyen gazdagon fizető mesterség az a földművelés, ha okszerűen gyakorolják; milyen hatalmas kereseti alkalmakhoz juthatna a magyar földműves, ha saját mesterségét jól és korszerűen gyakorolni megtanulná! Ha nem tanulna meg egyelőre mást, mint az okszerű kukoricatermelést, vagy a Demcsinszki-féle átültető gabonatermelést: könnyű szerrel elhelyezhetné munkaerejének egy ma heverő részét napi 3—4—5 korona, sőt ennél is nagyobb munkajövedelem mellett. Hát rászorulna ő akkor, hogy télen át kosárfonással kínlódjék, napi 50—60 fillér keresetért?

És emellett, ha földműveseink háziipar helyett intenzív földművelést tanulnának: nemcsak nekik volna jó, hanem az összességnek, sőt magának az államnak is. Hát miért hanyagolják el a kormányok a népies mezőgazdasági oktatást és miért van az, hogy még inkább hajlandók háziiparra taníttatni a földműves népet, mint földművelésre? Hiszen ez valóságos büntett nem csupán a földműves népnek és az egész dolgozó polgárságnak, de magának az államnak legfőbb érdekei ellen is!

Hogy e bűnnek ki az értelmi szerzője, azt könnyen kinyomozhatjuk; csak föl kell tennünk a nyomozásnál szokásos első kérdést: kinek használ? Kinek használ, ha a magyar földműves a jövedelmező intenzív földművelés helyett inkább egy nyomorult háziipari mesterségre adja magát? Senki másnak, mint a nagybirtokoságnak. Mert az világos, hogy a földműves, ha háziipart tanul: ezzel a nyomorult keresetággal csak a tél üres hónapjaiban érdemes foglalkoznia; nyáron inkább napszámba megy és a nagybirtokosnak olcsó munkaerőt szolgáltat: ellenben ha az okszerű földművelést tanulja meg a magyar földműves, akkor már baj van a latifundium körül. És a magyar államnak pénzügyi létérdeke ugyan, hogy kiscgazdáit, kik a mezőgazdasági termelésnek csaknem  $\frac{2}{3}$ -át szolgáltatják, az okszerű termelőmódokra megtanítsa: ám egyelőre a magyar állam jobban szereti a latifundiumot, mint saját pénzügyi létét.

Nyugateurópai országokban, ahol már nem lehetséges, hogy az államot a nagybirtokos osztály lefoglalja a maga saját külön házi használatára: a népies mezőgazdasági oktatás vajmi más képet mutat! Például a kis Belgium, melynek 7 millió lakosa közül csak 2 millió él földművelésből: e csekély föld-

műves nép számára nagyszámú alsófokú mezőgazdasági népiskolán kívül mintegy 8000 jó mezőgazdasági tanfolyamot tart fenn: míg Magyarország csak 650-et 12 milliányi földműves nép számára és még e csekélyszámú tanfolyam keretében is arra törekszik, hogy, ha már épen muszáj, a látszat kedvéért, valamire tanítani a népet: hát az a valami lehetőleg ne mezőgazdaság legyen, hanem háziipar, amely nem segít senkin. Ennek a rendszernek a hatása meg is látszik elmaradt földművelésünkön, amely egy hektáron 11,7 q. búzát termel; míg Belgiumban, hol az állam törődik a népies mezőgazdasági oktatással, 24 q. búzát hoz ki a földműves egy hektár földből. Pedig Belgium, mely hatalmas gyáriparára is támaszkodhatik, nem szorulna úgy rá, hogy mezőgazdaságát fejlessze, mint Magyarország, hol a szerény földművelés jövedelmén kívül alig van más bevételi forrása a népnek és az államnak. Hogy ez az állam, mely túlnyomóan földművelésből él, épen a földművelés fejlesztését hanyagolja el: olyan állapot ez, amely a Nyugat mögött való kulturális elmaradottságunkat mindennél jobban jellemzi. De mit szóljunk még, ha meggondoljuk, hogy valahányszor az ipar erőteljesebb fejlesztéséről van szó és valahányszor fölmerül evégett az a követelés, hogy a kenyérdrágító vámokat meg kell szüntetni: az állam képviselői mindig arra az álláspontra helyezkednek, hogy főleg mezőgazdaságból él az ország, és a mezőgazdaság érdekeit nem szabad fölálldozni az ipar érdekeiért. Íme látjuk, népies mezőgazdasági oktatásunk minden kritikán alul levő állapotából, miképpen szolgálja az állam a földművelés érdekeit, amelyekért az ipar érdekét fölálldozza. És láthatjuk, mennyire hazug frázis államférfiaink szájában a mezőgazdaság érdekeinek hangoztatása, mennyire nem egyéb, mint pusztá ürügy a kenyér megdrágítására, a nagybirtokos osztály érdekének szolgálatára, az ország egyetemes gazdasági emelkedésének megakasztására!

\*

Ahhoz, hogy Magyarországon a modern földművelés kialakuljon, mindenekelőtt az kell, hogy a mai nevenségesen csekély méretű, már alapjában elhibázott és osztályérdektől elnyomított földműves oktatást félredobjuk. A népies mezőgazdasági oktatás teljesen új, a maitól különböző alapon álló szervezetére van szükség. Milyen legyen ez a szervezet? Olyan, hogy mindent ellenkezőképen csináljon, mint ez a mai. Ne háziipart tanítson, hanem mezőgazdasági ismereteket. És ezeket sem össze-vissza kapkodva, egy rövid tanfolyam vagy egyetlen előadás keretében az összes mezőgazdasági ismeretekre kiterjeszkedve. Hanem keresse ki az ismeretek azon legszűkebb körét, amelyre a földművesnek legközvetlenebbül szüksége van, s amelyet legkönnyebben és legjobban értékesíthet; csak ezt a legszűkebb ismeretkört kellene egy-egy tanfolyamon előadni: de ezt alaposan és rendszeresen.

Magyarország különböző vidékei között és főleg a három



nagy országharmad: az északi és nyugati rész, az Alföld és a keleti rész között elég jelentékeny természeti és kulturális különbségek vannak, melyek a földműves nép gazdálkodásában és ennek fejlődőképességében is kifejezésre jutnak; természetes, hogy a népies mezőgazdasági oktatásnak ezekkel a különbségekkel számolnia kell. De, a meglévő különbségek dacára, abban minden országrész gazdasági állapota megegyezik, hogy mindenekelőtt a talajkimerülés orvoslására, az állattenyésztés föllendítésére van legnagyobb szükség; ehhez pedig, mint az előző fejezetben megállapítottuk, a szentermések nagyobbítása az első lépés. Egyelőre tehát az ország minden vidékén főleg az okszerű talajművelésre és az okszerű gabona- és kukoricatermelés legkönnyebben alkalmazható rendszabályaira kellene összpontosulnia az egész népies mezőgazdasági oktatásnak. Hogy e tárgyból mit és miképpen lehet legelőnyösebben tanítani a földműveseknek: abban lehet vidékenként különbség; többek között — hogy a legfeltűnőbbet említsem — az ország sok vidékén, főleg északon és nyugaton, a gabonatermelés mellett nem a tengeri, hanem a burgonyatermelés javítása a fontos; más helyeken mindkettő együtt. De nagyjából minden országrészben a kenyértermények termésfokozása az az első feladat, amelyre a termelési reformnak egyelőre összpontosulnia kell; csak speciális viszonyok között (pl. a havasokon) léphetnek más feladatok előtérbe.

Szem előtt kell azonban tartanunk, hogy az országban több mint másfélmillió kiscgazda van, kik körülbelül 12.000 községben élnek széjjelszórva. Hogy ezen nagy és széjjelszórt tömeg gazdálkodását az okszerűség irányában érezhetően és az országos szükségletnek megfelelően előre lehessen vinni: ehhez évente legalább 3—4000 több hetes mezőgazdasági tanfolyamra van szükség, hogy 3—4 év lefolyása alatt lehetőleg minden egyes község (ha nem túlságosan apró és félreeső) hozzájusson egy-egy tanfolyamhoz. Mivel pedig az ország községeinek egy jó nagy részét nem-magyar nyelvű földművesek lakják, kik meg sem értik a hivatalos magyar nyelvet: természetes, hogy oktatásuk csak úgy lehet eredményes, ha mindenütt a nép anyanyelvén történik. Mert a német vagy tót földműves nyilván semmit sem fog javítani gazdálkodásán, ha végighallgat egy magyar tanfolyamot, amelyből egy szót sem ért. Mai nemzetiségi politikánk, mely az országot vezető nagybirtokosság befolyása alatt áll, azt az elvet vallja ugyan, hogy a magyar állam a nem magyar polgárokkal nem állhat szóba más nyelven, mint magyarul. Következésképpen népies gazdasági oktatást sem adhat nekik más nyelven. De ehhez az elvhez ragaszkodni: annyi, mint lemondani arról, hogy a nem-magyar földművesek termelésére javítólag hathassunk és lemondani mindazokról a gazdasági előnyökről is, amelyekhez a nemzetiségi földművesek többtermelése az ország iparát, kereskedelmét, pénzügyeit és államtartását juttatná.

Lemondhatunk-e arról, hogy földműveseink nem-magyar anyanyelvű részének termelését fejlesszük? A felelet könnyű erre a kérdésre. Magyarország kisgazdáinak csupán 40%-a magyar, 60%-a nem-magyar. Így állván a helyzet: a kisgazdaság fejlesztése terén még fél munkát sem végezhetünk, ha a nem-magyar kisgazdákat kihagyjuk. A nálunk évtizedek óta a nagybirtokosság befolyása alatt lábrakapott újság-nacionalizmus talán ennek dacára visszariad attól a gondolattól, hogy a magyar állam egy tót vagy német polgárával tótul vagy németül álljon szóba. Mi azonban azzal a ténnyel, hogy az ország kisgazdáinak 60%-a nem-magyar anyanyelvű: megállapítottunk látjuk annak szükségét — sőt égető szükségét — hogy a nem-magyar kisgazdák, éppúgy, mint magyar társaik, saját anyanyelvükön kapjanak modern és kitűnő mezőgazdasági oktatást. És pedig épen a magyarság érdeke az, amely ezt első sorban megköveteli; épen a magyarságnak van legnagyobb szüksége arra, hogy az ország német, szláv, román népe saját anyanyelvén megkapja azt a művelődést, amely gazdasági haladásához szükséges. Hogy valóban így van: afelől egy percig sem kételkedhetünk, ha ismerjük a ma ténylegesen fönálló politikai és gazdasági helyzetet és ennek veszélyeit, melyek a magyarságot, mint nemzetet és kultúrközösséget jövőjében fenyegetik. A magyarságnak, mint nemzetnek sorsa szorosabban, mint bármely más európai nemzeté, egybe van fonódva annak az államnak sorsával, amelyet megalkotott. A magyar nyelv és a magyar kultúra ügye együtt áll vagy bukik a magyar állammal. Már most: a magyar állam helyzete a XIX. század vége óta nem javult, hanem rosszabbodott. Egyrészt azért, mert az ellenséges külső erők megnöttek: nyugaton a százmilliónyi németiség, keleten a százötvenmilliónyi szlávosság szervezkedik és egyre hatalmasabbá válik. Másrészt azért, mert az ország saját belső ereje megcsappant. Ezt a politikai gyengülést pedig nem okozza más, mint az ország gazdasági hanyatlása, mely az ipar pangásában, az általános eladósodásban, az ország fizetési mérlegének romlásában jut kifejezésre. A gazdasági hanyatlást ismét az a körülmény okozza, hogy a mezőgazdasági termelés már vagy tizenöt év óta megállapodott és nem halad kielégítő mértékben. Ha a mezőgazdaságnak ez a tespedése tovább tart: az általános gazdasági hanyatlás mindig érezhetőbb lesz, és egyfelől az ország belső gyengülése, másfelől a keleti és nyugati szomszédok erőgyarapodása egyre veszedelmesebb aránytalanságot fog teremteni a magyarság hátrányára. Tehát a magyarság nemzeti ügye megköveteli az ország gazdasági erősítését, amely csak a mezőgazdasági termelés gyarapítása útján lehetséges; ezt ismét csak demokratikus úton, a kisbirtok útján lehet létrehozni; kisbirtokosaink közül pedig 60% nem-magyar; ezeknek (ha már nem tudjuk őket valami varázsvesszővel hirtelen magyarokká változtatni) csak úgy hathatunk a gazdálkodásukra, ha azon a nyelven szólunk hozzájuk, amelyet megértenek. Így

áll elő az a helyzet, hogy éppen a magyarságnak kell saját nyelve és kultúrája érdekében azt követelnie, hogy a nemzetiségi földműveseknek adja meg az állam saját anyanyelvükön azt, amire az ő gazdasági emelkedésükhöz, az ország egyetemeres érdekében, szükség van.

Amint az előadottakból kitűnik: mezőgazdaságunk reformja szorosan egybekapcsolódik nemzetiségi politikánk reformjával, ami nem is lehet másképp, mert ma is az a helyzet, hogy az országban uralkodó mezőgazdasági politika — melyet nagybirtokosok intéznek — szervesen összefügg az uralkodó nemzetiségi politikával, melyet ugyancsak nagybirtokosok csinálnak. A nagybirtokosok, mint agrárpolitikusok, saját osztályérdeküket tartván szem előtt, — több-kevesebb tudatossággal — útját állják a mezőgazdaság minden számottevő haladásának és különösen a kiscgazdákat lehetőleg meg akarják tartani a hagyományos extenzív gazdálkodás mellett. Ugyanezen uralkodó nagybirtokosság, mint nemzetiségi politikánk intézője, azon van, hogy lehetőleg korlátozza a nemzetiségi néptömegek anyanyelvének érvényesülését, pedig a korlátozás hatása alatt a nem-magyar kiscgazda tömegek művelődése és vele együtt gazdálkodása tesped és visszamarad. Világos, hogy ez a nemzetiségi politika, amely a kiscgazdák 60%-át már nyelvi okokból sem engedi haladni: nagyon jól megfelel annak a mezőgazdasági politikának, mely a kiscgazdák haladását egyáltalán korlátozni igyekszik, a magyarokét csak úgy, mint a nem magyarokét. Ám éppen így az is világos, hogy egy olyan mezőgazdasági politikának, mely a termelés nagyobbítását tekinti első feladatul és a kiscemberek millióira kívánja alapozni az ország boldogulását: logikus kiegészítése (a magyar kiscember kulturális emelésén kívül) egy olyan nemzetiségi politika, mely a legfőbb szempontnak a nemzetiségi néptömegek művelődését és gazdasági gyarapodását tekinti, s amely evégett nyelvi koncessziókra is hajlandó. Ez a népbarát nemzetiségi politika szükségképen utat is fog törni, mihelyt a mai nagybirtokos osztályuralmat vissza fogja szorítani egy demokratikusabb irány, és mihelyt ezzel kapcsolatban a közjogi kuruckodást háttérbe fogja szorítani az a fölfogás, hogy a magyarság független, önálló létehez csak egy út vezet: az ország gazdasági erősítése a nép belső kulturális erejének kifejlesztése által.

Egyébiránt nem csupán az intenzív mezőgazdasági termelés kialakulására volna jótékony hatással a demokratikus nemzetiségi politika, de épen ez a politika van hivatva arra is, hogy előmozdítsa az egységes magyar nemzeti állam kialakulását. Amely nem mehet másképp végbe, csak úgy, ha az ország lakosaiban az egymásrautaltság és az összetartozás érzete erősödik; ám ez akkor következhetik csak be nagyobb mértékben, ha a közviszonyok demokratizálódása (amelybe a néptömegek iránt jóindulatú, konciliáns nemzetiségi politika előnyomulását is beleértjük) meg fogja indítani az országban az

általános többtermelést és gazdagodást. Ha nagyobb lesz a termelés, s a jólét: egyfelől nagyobb lesz a különböző ország-részek között a csereforgalom és az egymásrautaltság, másfelől kisebb lesz a nemzetiségi néptömegek elégedetlensége, amely most a magyarellenes agitációnak táplálékot ad; következőleg az országot összetartó erők nagyobbodni, az országot széjjelfeszítő erők pedig gyengülni fognak. Hogy az egységes magyar nemzeti állam kialakulása csak a néptömegek növekvő szabadságának és kulturális emelkedésének, és az ország általános gazdagodásának eredménye lehet, és hogy ezzel szemben a mai szolgabíró-nacionalizmus, mely erőszakos eszközökkel akarja magyarrá tenni az országot, éppen a magyarság ügyének kész veszedelme: ezt Jászi Oszkár meggyőzően kimutatta nemrég egy nagyszabású könyvben, amelynek ténytömegével és argumentumaival szemben a konzervatív-nacionalista tábor még eddig nem tudott egyebet fölvonultatni, mint frázisokat, vagy a legjobb esetben kicsiségekbe kapaszkodó és a főszenpontokat agyonhallgató rabulista hangulatkeltéseket. Tekintettel erre a könyvre, melyet annak idején a Huszadik Század is bővebben ismertetett, fölösleges, hogy a nemzetiségi kérdéssel — noha a magyar agrárreformot közelről érinti — bővebben foglalkozzam. Térjünk vissza arra a kérdésre, miképpen kellene szervezni — úgy, hogy tömeghatása is legyen — a népies mezőgazdasági oktatást.

Amint az imént megállapítottuk: ahhoz, hogy az ország másfélmillió főnyi kiscgazda tömegét ki lehessen mozdítani mai elmaradottságából, oly jelentékeny méretű oktató szervezetre van szükség, amely az ország különböző községeiben évente legalább 3—4000 több hetes tanfolyamot legyen képes rendezni, amely tanfolyamoknak egyelőre az volna a legfőbb feladatuk, hogy az okszerű talajművelés, továbbá a szemtermelés legközvetlenebbül alkalmazásba vehető és leghatásosabb rendszabályait megismertessék a földművesekkel. Ilyen téli tanfolyamok azonban magukban véve sokszor nem elegendők ahhoz, hogy maradandó hatást keltsenek. Sok földműves tudatában a nyárig, vagy az őszi elhalványul, amit télen tanult, annál is inkább, mert azt, amit előadtak neki, azzal a bizalmatlansággal hallgatta, amely egy évszázadokig gyötört és még ma is több tekintetben elnyomott osztály természetes tulajdonsága, és a hallottak már ezért sem tehettek rá nagyon mély benyomást; emellett a megszokotthoz való ragaszkodás is többé-kevésbé dolgozik benne. Vannak ugyan ma már az országban — különösen az Alföldön — vidékek, ahol a földműves nép tudatosan törekszik a haladásra és valósággal szomjazza a tudást, (mert például Hódmezővásárhelyen az elmúlt télen rendezett mezőgazdasági tanfolyamra hatszorannyi kiscgazda jelentkezett; mint a hányak hely jutott;) az ilyen vidékek földművesei bizonyára nem hagyják fölhasználatlanul az új ismereteket, amelyekhez egy-egy tanfolyam hozzájuttatja őket; de az ilyen tudatosan

haladni törekvő vidékek ma még inkább kivételek. Ezért a népies mezőgazdasági oktatás reformjának az új és jó tanfolyamok rendezésén kívül ezeket kiegészítő intézkedéseket is magában kell foglalnia, olyanokat, amelyek a tanfolyamokon előadott ismeretek megrögzítésére és demonstrálására szolgáljanak. Ilyen intézkedés volna például az előadott tárgyról ügyesen, népszerűen írt könyvek kiosztása a tanfolyam hallgatói között; ennél még fontosabb és szükségesebb volna, hogy mindenütt, ahol tanfolyam volt, az ennek keretében előadott rendszabályok egy az illető község határában erre a célra kibérelt bemutató földön egy vagy több éven át demonstráltassanak a földművesek előtt, hogy ezek láthassák a tanított rendszabályok gyakorlati végrehajtását is és ezek termésfokozó hatásáról saját szemükkel győződhesenek meg. Maguk az előadók — mivel a tanfolyamok csupán télen foglalják el őket — nyáron elvezethetnék egy szűkebb környék bemutató földjeinek\* üzemét és közben szakszerű tanácsokkal is elláthatnák a haladni akaró földműveseket.

Amely községben azután ilyen eszközökkel — tanfolyammal és bemutató földekkel — csakugyan sikerült a földművesek gazdálkodásába a jobb talajművelő és szemtermelő módszereket bevinni és ahol ennek hatása az emelkedő szemtermésekben mutatkozni kezd: ott egy következő tanfolyamon a takarmánytermelés, állattenyésztés, trágyázás legközelebb eső rendszabályait kellene hasonló módon — az egész oktatásnak erre a szűkkörű konkrét célra való összpontosításával — a kisgazdaságba bevinni.

Persze ahhoz, hogy ilyen nagyszabású és konkrét országos célokra irányuló népies mezőgazdasági oktatást lehessen kifejteni, hatalmas szervezet volna szükséges. Hogy 3—4 évenként minden községben lehessen egy többhetes tanfolyamot tartani, ezzel kapcsolatban mindenütt, egy bemutató földön, gyakorla-

\* A bemutató földet (*Demonstrationsfeld*) nem szabad összetéveszteni a mintagazdasággal; míg az előbbi, szakszerű vezetés alatt, csak bizonyos kiválasztott mezőgazdasági javítások hatását mutatja be: az utóbbi mint neve mondja, egy minden tekintetben okszerű kisgazdaságot akar a földműves szeme elé állítani. A mintagazdaság oktató hatása jóval kisebb, mint a bemutató földé, már azért is, mert megvan az a hibája, hogy mindenre egyszerre akarja tanítani a földművest és a földolgot elvesznek a sok mellékesség között. Nálunk a földművelésügyi kormány rendszerint úgy létesíti a mintagazdaságokat, hogy egyszerűen kinevezi valamely kisgazda üzemét mintagazdaságnak, amelyet aztán iparkodik — annyira-amennyire — fejleszteni, államilag segítyezvén a tulajdonost. Igen sokszor nem a tulajdonos gazdasági képességei az irányadók a mintagazdaság anyagának megválasztásánál, hanem politikai szolgálatok, kortesszolgálatok jutalmazására szolgál a kinevezés, s a velejáró államsegély. Az ország területén működő 180 mintagazdaság legnagyobbbrészt éppen olyan látszat-intézmény, mint egész népies mezőgazdasági oktatásunk.

tilag demonstrálni az előadás tárgyát s a haladni igyekvő kisgazdákat esetleg még tanáccsal támogatni: ehhez kellene vagy 1000—1200 elméletileg és gyakorlatilag képzett mezőgazdasági népoktató és az egész szervezet évi költsége kitenne vagy 10—15 millió koronát. Van-e az országban ennyi alkalmas ember és lehet-e népies mezőgazdasági oktatásra ennyi pénzt kiadni? Ember van okvetlenül; hiszen mennyi képzett, kitűnő gazdatiszt jár az országban állás nélkül vagy van olyan állásban, amely nem felel meg képességeinek. Emellett más, értelmesebb mezőgazdasági elemeket is ki lehetne képezni oktatóknak, annál könnyebben, mert nyilvánvaló, hogy amikor az oktatás éveken át az egész országban egységesen a mezőgazdasági ismeretek egyazon szűkebb körét öleli fel: akkor az oktatók kiképzése is jóval könnyebb, mint össze-vissza, tervszerűtlen oktatásnál. Hogy pénz van-e ilyen nagyszabású kisgazdaság-fejlesztésre? Van, vagy ha nincs: kell lennie. Ha méltányossági szempontból nézzük a dolgot: illő, hogy az állam, amely évtizedek során át súlyos adókkal terhelte meg a kisgazdát, ellenben minden előnyt a nagybirtokosnak juttatott, végre-valahára tegyen valamit a kisgazdáért is, akinek keze munkája után él. Annál is inkább, mert — hasznossági szempontból nézve a dolgot — semmiféle pénzbefektetés nem hozhat az országnak oly óriási jövedelmet, mint éppen a kisgazda népesség termelőmódjának javítására helyes módon kiadott pénz. Ha 4—5 év alatt csak 10%-kal növekednének a kisgazdák földjének termései: már ez csupán a mezőgazdaság termelőképességét évente több százmillió koronával növelné és hol van még a sok közvetve származó közgazdasági haszon, melyet a nagyobb termésekből folyólag az ipar és kereskedelem föllendülése, az államvasutak intenzívebb kihasználása és még sok egyéb körülmény hozna magával. Bajos elhinni, hogy ne lehetne előteremteni évi 10—15 millió koronát ily nagyszerű és állandóan megmaradó gazdasági eredmények létrehozásához, amelyek nélkül egyáltalán nem boldogulhat az ország. Amikor az állam egyáltalán, és a földművelésügy keretében is annyi kevésbé fontos dologra költ pénzt; mert például, míg a népies mezőgazdasági oktatás 100—150 ezer koronával szerepel a költségvetésben: addig a lótenyésztést érdeklő tételek 12—14 millió koronát tesznek ki. Ám föltéve — bár meg nem engedve — hogy a legfontosabb országos célra, másfél millió kisgazdánk mezőgazdasági ismereteinek fejlesztésére nincs pénz, akkor is van egy mód, amellyel könnyen elő lehet teremteni: szekularizálja az állam az egyházjakat és a belőlük nyert jövedelmet fordítsa népies mezőgazdasági oktatásra.

\*

Az bizonyos, hogy az állam addig, míg az ú. n. történelmi osztályok — a nagybirtok és a gentry — uralma fennáll, mindezt nem fogja megtenni, hanem megmarad — saját pénz-

ügyi érdekeit veszélyeztetve — a nagybirtok érdekszolgálatával mellett, a régi módi, arisztokratikus mezőgazdasági politika jegyében. Ha azonban a demokratikus választójogi reform ügye diadalra jut: az ennek nyomában kialakuló új viszonyok rá fogják terelni az államot a népies mezőgazdasági politika útjára; ez épen a szükségszerű főcélja a demokráciáért való küzdelemnek, amelynek egyéb közvetlen célja nem is lehet egy földműves országban, amelynek terhei nagyok, termelése pedig kicsiny és agrárreform nélkül nem nagyobbítható.

Hogy körülbelül mik lesznek a legfőbb feladatai — a népies mezőgazdasági oktatás reformján kívül — az Új-Magyarország demokratikus mezőgazdasági politikájának: ezt a következőkben fogjuk — természetesen csak általánosságban, főelveiben — körvonalozni.

Agrártechnikai szempontból a talajkimerülés orvoslása a legsürgősebb cél, amelyre a magyar mezőgazdasági politikának törekednie kellene. A talajkimerülés orvoslásához mindenké előtt a marhaállomány szaporítása szükséges, ennek előfeltételeit pedig csak a növénytermelés reformja adhatja meg. A bőségesebb növénytermelésen kívül azonban még külön állami intézkedések is kellenek az állattenyésztés fejlesztéséhez; szükséges mindenké előtt, hogy az állam sok és jó tenyészanyagot, nagyszámú nemesített apaállatot bocsásson, olcsó díj ellenében, a kisgazdák rendelkezésére.

A magyar földművelésügyi kormányoknak kedvelt reprezentációs bútordarabjai az állattenyésztés előmozdítására szolgáló intézmények; a gyanútlan idegent, aki beteszi lábát az országba, Mezőhegyesre és Bábolnára viszik, hogy ott elkápráztassák a szemét; a külföld számára íratott reklám-könyvekben is nagy szerepet játszanak az állattenyésztés intézményei. A magyar közönség is — annyi reklám hatása alatt — sokat tart ezekről és csak kevesen tudják, hogy tényleg a magyar állam tenyészállat-politikája szánalmasan rossz, és az állattenyésztést inkább hátramosztítja, mint előre (amint erre bellusi Baross Kálmán nemrég találóan rámutatott). Különösen a kisgazda az, akit ezen a téren is több rosszban részesített az állam, mint jóban.

Baj a kisgazdának, hogy az állam, befolyásolni akarván az állattenyésztés irányát, ezt azzal kezdi, hogy a gazdát tilalmakkal veszi körül, amely tilalmak, a dolog természeténél fogva, a kisembert sokkal inkább korlátozzák, mint a nagy tenyésztőt. A kisgazdának például nem szabad ménlovat tartania. E tilalomnak nyilván csak az lehet az értelme, hogy az állam maga akar gondoskodni még jobb tenyészanyagról, mint amilyent a gazdák maguk nevelhetnek. Valóban megteszi ezt? Nem. Mindössze 3200 tenyészment tart vagy ad bérbe az állam és csak igen kevés magántenyésztőnek ad engedélyt tenyészmen tartá-

sára: aminek azután az az eredménye, hogy az országban sokkal kevesebb a ménlő, mint amennyire a lótenyésztőknek szükségük volna, és így a ménlő-tartás azoknak, kiknek erre az állam módot nyújt, jövedelmező monopólium, melyet ki is használnak a kisebb lótenyésztők rovására. Különben az állam maga is elég magas díjakat szed tenyészlovainak használatáért. Tehát az állam, minden reklámozás dacára, csak azt teszi a lótenyésztés terén, hogy kiváltságokat biztosít saját ménesbirtokainak és a nagy lótenyésztőknek, és tetteleg korlátozza a kisgazda lótenyésztését ahelyett, hogy előmozdítaná.

A szarvasmarhatenyésztés terén pedig rá akarja kényszeríteni az állam a kisgazdára, hogy olyan fajta szarvasmarhát tenyészessen, amilyent a kormány, vidékek szerint, előír számára. Ennek fejében az állam gondoskodik tenyészbikákról, melyekből évente több ezer darabot „kioszt” a községeknek, de nem ingyen, hanem pénzért és minden látszólagos árkedvezmény dacára nem valami olcsón; de még így is kevesebbet oszt ki, mint amennyire szükség volna. Amihez még hozzájárul, hogy az állam nem kis mértékben a nagyszarvú, fehér, magyar-erdélyi marha tenyésztését erőlteti a kisgazdákra; a kiadott bikákból 1906-ban 25%, 1910-ben 26% magyar-erdélyi fajta volt. Pedig ez a fajta nem felel meg a mai szükségleteknek, mert jó igavonó ugyan, de rossz tejelő és lassú fejlődésű. Lehet, hogy idővel, ha megnevesítik, kitűnő tenyészanyag lesz, de míg mai állapotában van ez a fajta, addig nem jövedelmező a tenyésztése. A nagygazdák ma már — kevés kivétellel — nem is tenyésztenek magyar-erdélyi marhát, hanem más, rosszabb igavonó, de nagy hússzolgáltató- és tejelőképességű fajtákat. Hogy azonban emellett mégis, igavonás céljára, jó magyar fajtájú ökröket kaphassanak: érdekükben áll, hogy a kisgazdák neveljenek ilyeneket az ő számukra. A kisgazdáknak persze érdekük ellen van ez; de az állam itt is, mint minden téren, pártfogásába veszi a nagybirtokost a kisgazda ellen, akire lehetőleg rá akarja erőltetni a kevésbé jövedelmező marhafajta tenyésztését. Az államnak ez a törekvése ma már — a kisgazdák ellenállása miatt — nem igen eredményes, de arra még alkalmas, hogy némely vidék kisgazdáinak az ázsiai közgazgatás útján sok zaklatást és kellemetlenséget szerezzen. A demokratikus agrárpolitika egyik fontos követelménye, hogy megszűnjenek az állattenyésztés körül a tilalmak és korlátozások, melyek a kistenyésztőt a hatóságoknak és a nagytenyésztők érdekeinek kiszolgáltatójává. Ha az állam befolyást kíván gyakorolni az állattenyésztés irányára, bocsásson nagyszámú, jó és olcsó tenyészállatot a gazdák rendelkezésére; akkor ezek saját érdekükben bizonyára minden korlátozó tilalom nélkül is, az állam által rendelkezésükre bocsátott anyagot fogják a tenyésztéshez fölhasználni.



A termelés javítása mellett a legfőbb, amire a kisgazdának szüksége van, a jó és könnyű értékesítés, amelyet az állam jelen-tekenyen előmozdíthat megfelelő vám- és közlekedési politikával.

A mai magyar vámpolitika hibáival már előző helyen tisztába jöttünk; az ott megállapított tények következése gya-nánt most csak azt kell röviden jelezni, hogy az intenzívebb földművelés, a kisgazdaság és általában az egész ország érdeke olyan vámpolitikát kíván, amely a gabona és a takarmány árát, és ezzel kapcsolatban a földjáradékot és a föld árát leszállítja; de ezzel szemben biztosítja a hús, tej, gyümölcs, bor, cukor, s egyéb munkaigényes termékek kedvező értékesítését.

Arra van mindenképp szükség, hogy a gabonavámok eltöröltessenek, vagy máskülönben hatástalanná váljanak és a gabona ára alászálljon. Azonban az már nem volna előnyös, ha ez az áresés hirtelen, minden átmenet nélkül következne be. Mert a magyar kisgazda ezidőszerint keveset termel és ez a kevés jórészt gabonából áll, következésképpen a szemes termények hirtelen áresése zavarba hozná kisgazdáinkat; míg ha ez az áresés nem hirtelen, hanem évek sora (pl. egy évtized) alatt fokozatosan menne végbe, és ha időközben a kisgazda termelőképesége gyarapodnék: az áresés minden tekintetben, minden országos szempontból előnyös volna. A magyar vámpolitika reformja szorosan egybe-fűződik a mezőgazdasági termelés reformjával; a kettőt nem lehet egymástól elválasztani.

Ami a közlekedési viszonyokat illeti: közútaink megle-hetősen rosszak és sok vidéken csak száraz időjárás vagy téli fagy idején lehet rajtuk kielégítően közlekedni; mindamellert az utak mai állapota mellett is lehetséges volna az országban a mainál jóval intenzívebb mezőgazdaság, mert a legfőbb elő-feltétel, amely ehhez kell, a jól vagy legalább közepesen kiépít-tett vasúthálózat, az ország legnagyobb részében megvan. A fel-földeken ugyan (különösen Erdélyben) kevés a vasút és ott még sok a tennivaló; de az alacsonyabb sík- és dombvidékeken már nagyjából ki van építve a vasúthálózat, pedig a mezőgaz-daság szempontjából éppen ezek az alacsony vidékek a legfont-osabbak. Ha azonban vannak is vasútjaink, sok bajt okoz, hogy rossz a kezelésük és a díjszabásuk, ami ugyancsak meg-nehezíti a mezőgazdasági termények jó értékesítését és a városi népesség élelmezését. Ezeket a bajokat könnyű volna segíteni, nem is kellene újat alkotni, hiszen némely külföldi ország (pl. Franciaország, az Egyesült Államok, sőt Oroszország) vasútjai annyi példáját nyújtják annak, miképpen lehet az árúk szállítását kicsiny és nagy mennyiségekben egyaránt olcsóvá tenni, külö-nösen nagyobb távolságokra, amelyek nálunk a legfontosabbak. Csupán a külföldön már jól bevált és a mi viszonyainkra alkal-mazható módszereket kellene átvenniök a mi államvasútainknak és ez nekik maguknak is előnyös volna, a mezőgazdaság fejlődését pedig nagyon előmozdítaná.

Egy további fontos feladat, melyet a népies mezőgazdasági politikának meg kell oldania: a kiscgazda hitelviszonyainak javítása. Magyarországon ez időszerint már csak a legelmara dottabb, naturálgazdaságot folytató román és rutén falvakba áll fönn a régimódi pénztelenség és a velejáró kegyetlen falusi uzsora; ellenben a kevésbé elmaradt vidék kiscgazdája ma már európai módon is kaphat pénzt, ha rászorul, hiszen az országban — Budapest leszámításával is — több mint 4000 pénzintézet van, amelyeknek két harmada hitelszövetkezet. Ám azt általában el lehet mondani, hogy a magyar kiscgazda hitele nagyon drága, nemcsak azért, mert nálunk a pénz egyáltalán drága, hanem különösen azért, mert kis tételekben aránytalanul drágább, mint nagy tételekben. Még ha nincs is abnormis pénzdrágaság (amilyenben pl. éppen most van részünk) a magyar kiscgazda vidéki takarékpénztáraktól mindenféle fölszámított költséget tekintve véve, nem igen kap pénzt 7—8%-on alul, s emellett a hitelösszegért akárhányszor be kell kocsznia a sokszor több órányira fekvő városba és magával kell vinnie kezeseit, ami sok idő és költségpazarlással jár, és még drágábbá teszi számára a kölcsönt. Amely faluban az Országos Központi Hitelszövetkezet fiókot állított fel, ott mindenesetre megvan az az előny, hogy a pénz helyben van, nem kell érte a városba menni: de az Országos Központi Hitelszövetkezet meg is fizeteti ezt az előnyt, mert nála rendszerint még drágább a pénz, mint a vidéki takarékpénztáraknál. De noha drágán kapják a pénzt a kiscgazdák, mégis évente sokszoros milliókat vesznek föl, kényszerűségből, rossz aratások vagy birtokváltozások esetén, földvásárlás vagy fogyasztás céljára. Itt van a legnagyobb baj; azok a drága kölcsönök, melyeket a kiscgazda fölvesz, nem produktív célokra fektetődnek be, hanem elfogyasztódnak, semmivé válnak, és csupán a kamatteher marad meg utánuk.

Hogy így van: ennek egyik legfőbb oka, hogy a magyar kiscgazdának, mai elmaradt és nem haladó termelőmódja mellett, amidőn növénytermelésének lényeges nagyobbítása ki van zárva és emiatt marhaállományát sem igen fejlesztheti, nincs sok módja produktív befektetésekre. És még ha volna is, oly kölcsönpénz, amely után 8—10% kamatot kell fizetni, sokkal drágább, semhogy érdemes volna ilyen pénzt pl. egy istálló építése vagy más produktív befektetés céljára fölvenni, mert az új befektetés aligha adna ki ily magas kamatnak megfelelő hasznot. Manapság a magyar kiscgazdák egy bűvös körben mozognak: Termelésük nem fejlődik, de számuk szaporodik és ezért kölcsönre szorulnak; mivel kölcsönre szorulnak: megdrágítják az országban levő kevés tőkét és mivel drága a tőke: nem fejleszthetik termelésüket. Ez a bűvös kör csak úgy bomolhat föl, ha a kiscgazdák képesek lesznek szemtermeléseiket semmi vagy igen csekély tőkét igénylő eszközökkel nagymértékben növelni: akkor, a nagy termések nyomán azonnal több lesz az ország-

ban a pénz és kevesebb a kölcsönre szoruló ember; akkor azután általában olcsóbb lesz a hitel.

A kisgazdának azonban nemcsak arra van szüksége, hogy olcsó legyen a pénz, hanem arra is, hogy kis tételekben ne legyen lényegesen drágább, mint nagy tételekben. Ezt el is lehetne érni a harmadfélezer vidéki hitelszövetkezet megfelelő szervezésével, és a mezőgazdasági hitelt szabályozó törvények reformjával, amely szervezéshez, illetőleg reformhoz a művelt külföld elég mintát szolgáltat. A külföldön arra is van példa — Dániában, Újzélandban — hogy az állam közvetlenül ad a hitelképes, vagy ilyen kezéseket állító kisgazdának olcsó  $4\frac{1}{2}$ —5%-os kölcsönöket egészen kis tételekben is; és pedig Dániában külön e célra létesült falusi szervezetek, Újzélandban pedig egyszerűen a postahivatalok közvetítik ezeket az olcsó állami kölcsönöket az egyes kisgazdához. Nem hihető, hogy a magyar állam, ha igazgatása demokratikusabb lesz, ne legyen képes a kisgazdákat valami hasonló módon (talán a postatakarékpénztár közvetítésével) olcsó hitelhez juttatni; és ha az államnak magának nem is volna erre a célra való pénze, könnyen fölvehet, a külföldön is, egy mezőgazdasági hitelnyújtás céljára való nagyobb kölcsönt, annál is inkább, mert egy demokratikus és szemelláthatóan többtermelésre törekvő magyar államnak jóval nagyobb hitele volna a külföldön, mint a régi, lényegileg abszolutisztikusan kormányzott, ázsiai közigazgatású, latifundiális Magyarországnak.

A mezőgazdasági reformba belekapcsolódik az adóreform is. Már azért is, mert annak, hogy nálunk kicsiny a termelés, egyik oka — többek között — az is, hogy minden teher a kisember vállain nyugszik; akinek nyilván nem lehet nagy a munkához és a termelés javításához való kedve, amikor azt látja, hogy mindenből, amit keze munkája előteremt, azonnal részt — még pedig jelentékeny részt — követel a hatóság, mely a nagyszámú és rémületesen növekvő adókkal aránytalanul súlyosabban terheli meg a kisembert, mint a nagybirtokost. Eltekintve a sok mindenféle fogyasztási adótól, amelyek tudvalevően már természetüknél fogva aránytalan súllyal nyomják a munkást és a kisembert: az egyenes adók is úgy vannak minálunk berendezve, hogy egy törpegazda összes egyenes adóiból birtokának egy holdjára igen sokszor 20—40 korona esik és még egy 10—20 holdas kisbirtokos is akárhányszor 10—20 koronát fizet, mindenféle egyenes adóban, birtokának egy holdja után: míg nagybirtokos szomszédjának összes egyenes adói nem tesznek ki többet, mint holdanként 4—6 koronát, sőt néha még kevesebbet.

Ezt a helyzetet meg kellene fordítani az egyenes adók egy modern reformjával, úgy, hogy a kisgazda fizessen holdanként olyan kevés adót, mint most a nagybirtokos, s a nagybirtokos fizessen holdanként olyan sokat, mint most a kisgazda.

Nem csupán azért, hogy a kisember vállairól leöjjenek a rárakott súlyos adók, hanem birtokpolitikai szempontból is. A tízezerholdas latifundiumok tulajdonosai ezidőszert általában oly felületes módon használják földjüket, hogy egy-egy hold földjük hozadéka sokszor nem igen több, mint 15—20 korona; persze tízezer hold földön ily csekély holdanként való hozadék is 150.000—200.000 korona jövedelmet jelent. Ilyen extenzív gazdálkodásra nyilván csak azért képesek a latifundium-tulajdonosok, mert egyes adók holdanként nem tesznek ki többet 4—6 koronánál. De fizetnének csak 15—20 koronát egy hold után, amennyit most igen sok kisember fizet: akkor az a kis jövedelem, melyet mai felületes gazdálkodásukkal kihoznak egy hold földből, adóra menne és akkor nem folytathatnának többé extenzív gazdálkodást, hanem kénytelenek volnának földjüket jobban, intenzívebben megművelni, illetőleg — mivel ezt a főnnálló viszonyok között, már ismert okokból, nem tehetik — kénytelenek volnának földjüket parcellázni.

Milyen formában történjék az extenzív művelésű latifundium megterhelése, az nem lényeges; de jogilag — a fennálló jogrend szempontjából — nagy jelentőségű az a forma, amelyet az angolok választottak. Ők a híres Lloyd George-féle költségvetés keretében mindazon földbirtokosokat, kik földjüket paragon hevertetik vagy nem adnak neki teljes művelést, megadóztatják az elmulasztott termelés után, illetőleg földjük tényleges termésének és a földjükön teljes megműveléssel produkálható termésnek különbözete után; abból a helyes elvből indulván ki, hogy az államot alkotó nép összessége abból él, amit a föld terem; tehát a nép és az állam létérdeke követeli, hogy minden művelésre alkalmas föld meg is legyen művelve.

Ha az ország termőföldjének azon a 60%-án, amelyet ma kisgazdák kezelnek, ki fog alakulni a modern gazdálkodás: ez a változás — alászállítván a gabonaárakat és fölemelvén a munkabéreket — leszorítólag fog hatni a nagybirtokos jövedelmére. Úgy, hogy a nagybirtokosok gyöngébb helyzetű része, nem tudván megbirkózni az új viszonyokkal, arra kényszerül majd, hogy földjeit tömegesen parcellázza; más, erősebb helyzetű nagybirtokosok pedig csak úgy lesznek képesek a virágzó kisbirtok szomszédságában helyüket megállni, ha földjeiket a mainál is extenzívebb módon kezelik, sőt birtokuk egy nagy részét legelővé alakítják, amint ezt manapság az angol nagybirtokosok teszik az ott meglévő magas munkabérek hatása alatt. Világos azonban, hogy — a mondott esetben — az ilyen módon, extenzív gazdálkodással védekező nagybirtokosok sem lesznek képesek földjüket megtartani, mert egy gazdag és erős polgár- és munkástársadalom nem fogja eltűrni, hogy az ország földjének egy jelentékeny része paragon heverjen; hanem föl fog lépni a nagybirtok ellen (úgy, mint ezt ma az angol nyelvű

országokban láthatjuk) és kényszeríteni fogja a nagybirtokosokat, hogyha ők maguk nem használják földjüket, adják át kisémbereknek, kik használni tudják és akarják. Az intenzív földművelés kialakulása szükségképen maga után fogja vonni a nagybirtok kiküszöbölését. Ezt meggondolva: nyilvánvaló, hogy a kisgazdaság termelőmódjának javítását kell azon legfőbb eszköz gyanánt tekintennünk, mely a tiszta népies birtokeloszláshoz elvezet.

Mindamellet hiba volna úgy felfognunk a demokratikus birtokreformot, mintha ez tisztán csak következménye lehetne a kisgazdaság fejlődésének; mert nemcsak következménye, hanem egy bizonyos mértékben előfeltétele is. Amennyiben a kisgazdák legszegényebbeikt, kiknek nyomott helyzetüknél fogva nem lehet sok kedvük és képességük a termelés javítására, sok esetben csak úgy lesz lehetséges megmozdítani, ha az állam lehetővé teszi nekik, hogy földjüket előnyös módon nagybirtokosok és ezzel kijussanak nyomott helyzetükből. Erre a célra kell egyébiránt az adóreform is, amely lényegében szintén nem egyéb, mint birtokpolitikai eszköz.

A demokratikus birtokreformot tehát nem lehet különválasztani a termelőmód reformjától, vagy pedig elhalasztani a termelési reform utánra; szükség van arra, legalább részben, már a termelési reform kiindulása gyanánt. Szükség van különben a birtokreformra avégett is, hogy a magyar földműves nép (mely éppen a latifundiumok vidékét, az Alföldeket és a Dunántúlt lakja és sokkal inkább meg van fosztva a földbirtoktól, mint a nemzetiségi földművesek) minél nagyobb mértékben földhöz jusson, ami előnyös volna úgy gazdasági, mint politikai szempontból.

Csak az a kérdés, mily nagy mértékű birtokreform lehetséges abban a Magyarországon, amelyben még nem alakult ki az intenzív mezőgazdaság; illetőleg a nagybirtok mily nagy részének feldarabolását képesek kieroszakolni azok a demokratikus társadalmi erők és állami szükségességek, amelyek a termelés mai állapotában léteznek vagy kialakulhatnak? És milyen eszközök kínálóznak a demokratikus birtokpolitika számára?

Némi tájékozást nyerhetünk e tekintetben, ha egy pillantást vetünk azon kelet- és nyugateurópai országokra, ahol a birtokreform már napirenden van: egyfelől Oroszországra és Romániára, másfelől Angliára.

Oroszországban és Romániában véres forradalom volt, amely az összes nagybirtokok rögtönös feldarabolását írta zászlójára. Ez a radikális követelés, ebben a formában, nem jutott diadalra; a forradalmat elnyomták. Mindamellet, a gazdasági és pénzügyi szükség nyomása alatt, egy bizonyos, a követeltnél szerényebb mértékű birtokreformnak úgy az orosz, mint a román állam alávetette magát; mindkettő feláldozta nem ugyan az egész nagybirtokot, hanem ennek egy részét és pedig

a legrosszabbul, legfelületesebben művelt részét; amint például Romániában az egyházi birtok és a hitbizomány — tehát épen a legextenzívebb kezelés alatt álló birtokkategória — az, amelyet az állam a kisgazdák számára feldarabol.

Lehetetlen itt észre nem vennünk, hogy az, ami tényleg történik, a termelőerők szempontjából előnyösebb, mint az, amit a forradalom követelt. Mert ha a forradalom diadalra jutott volna és az összes nagybirtokok feldarabolódtak volna: a szemtermések (amelyek az egész mezőgazdasági termelés méreteit meghatározzák) nem növekedtek, hanem csökkentek volna, mert az extenzív művelésű latifundiumokkal együtt sok kevésbé extenzív kezelés alatt álló és racionális módszerekkel termelő nagybirtok is kisgazdák kezére jutott volna, akik hagyományos módszerekkel a birtokterületből nem hoztak volna ki annyi termést, mint az előbbi tulajdonos. Míg így, ahogy tényleg történik, csupán a legfelületesebben kezelt birtokkategóriák darabolódnak fel, amelyeknek területén csak növekedni fog a termelés, ha a kisgazdák veszik kezelésbe, még ha ezek talán holdanként kisebb terméseket is produkálnak.

Angliában egészen mást látunk. Ott minden forradalmi rázkódás nélkül indult meg egy hatalmas birtokreform, sokkal radikálisabb, mint Kelet Európában, mert nemcsak a birtokeloszlásra, de a birtokjogra is kiterjed. És az erőviszonyokból és azok fejlődéséből — a dolgozó nép erejének állandó növekedéséből — ítélve minden jel arra mutat, hogy az angol nagybirtok megindult földarabolása nem fog megállapodni, hanem megszakítás nélkül folytatódni fog, míg csak az utolsó nagybirtok föl nem darabolódott. Ám ott is csak az történik, ami a termelőerők szempontjából legelőnyösebb. Az angol nagybirtok, a magas munkabérek hatása alatt rendkívül felületesen kezeli földjét, amelynek egy nagy részét csak legelő gyanánt használja; ha területét kisüzemek, intenzív kezelés alá veszik: jóval nagyobb lesz rajta a termelés, mint ma.

Azt tanulhatjuk ezekből az előttünk levő példákból, hogy valamely országban, ahol birtokreform kerül napirendre: azon mértékben lehetséges a nagybirtokot feldarabolni, amely mértékben a feldarabolás a termelésnek közvetlenül előnyére válik; illetőleg a nagybirtok azon kategóriáit lehet feldarabolni, amelyek kezelése olyan, hogy feldarabolásuk után a kisgazdaságok nagyobb terméseket produkálnak területükön, mint az előző tulajdonosok. Ellenben teljesen céltalan azon nagybirtokkategóriák feldarabolására törekedni, amelyek termelőképesség dolgában a kisbirtokot fölülműlják; mert azon mértékben, amint termelőképességük magasabb, megadják tulajdonosaiknak azt a jövedelmet, azt a társadalmi és politikai súlyt, amely azokat képessé teszi arra, hogy sikeresen ellentálljanak a feldaraboló törekvéseknek. A társadalom osztályai mindig abban a mértékben erősek, amely mértékben a termelésre nézve hasznos az érvényesülésük. És ha már módosulnia kell azon aránynak,

amelyben egymással szemben érvényesülnek: az erőviszonyok a módosulás azon mértékét fogják megengedni, amely mérték a termelésre nézve a leghasznosabb. Bármely gazdasági vagy társadalmi politika, mely a gazdasági vagy társadalmi élet szervezeti viszonyait valamely irányban módosítani akarja, úgy jár el leghelyesebben, ha megállapítja, hogy a célzott módosítás mely mértéke az, amely a társadalmi termelést az adott reális viszonyok között legkedvezőbben befolyásolná, és ha azután ezt a mértéket teszi közvetlen törekvései tárgyává. Mert számíthat arra, hogy törekvései ebben a mértékben megfeleljenek a látható vagy várható erőviszonyoknak.

Már most állapítsuk meg ezen az alapon, a termelés közvetlen érdekeinek latbavetésével, hogy a Magyarország mai gazdasági állapotában létező és lehetséges politikai erőviszonyok között mekkora szabású demokratikus birtokreformra lehet a siker kilátásával törekedni.

Magyarországban a kisbirtok és a nagybirtok termelőképessége, amint előző helyen megállapítottuk, így viszonylik egymáshoz: a kisbirtok a növénytermelés terén általában elmarad a jól kezelt közép- és nagybirtok mögött; de a latifundiumokon, és különösen a legrosszabbul kezelt birtokkategóriákon, az egyházi és hitbizományi javakon, amelyek sok művelésre alkalmas földet nem használnak kellőképpen, okvetlenül a mainál nagyobb termelés állna elő, ha kisgazdák kezére jutna a föld.

Egyelőre arra törekedni, hogy az összes nagybirtokok kivétel nélkül feldarabolódjanak, kilátástalan volna. Ilyen általános nagybirtok-feldarabolás nem történhetnék meg másképp, mint csak úgy, ha az állam kisajátítaná a nagybirtokot és fölosztaná a nép között; aminek lehetőségére — az adott erőviszonyok között — még gondolni sem lehet. Csak később, évtizedek múlva, ha a kisbirtokon a modern, intenzív gazdálkodás már kialakult lesz, mi az emelkedő bérek hatása alatt a nagybirtoknak ma még jobban kezelt része is extenzív irányba fog terelődni: akkor majd meglesznek az országban azok a társadalmi erők, amelyeknek segítségével a nagybirtok teljes kiküszöbölését (olyanféle eszközökkel, amilyeneket az angolok alkalmaznak) végre lehet hajtani. Ma még nem tartunk itt; a gazdasági és politikai haladásnak az országban ma meglévő erői még szerények és nagy részben lappangók, öntudatlanok. De ha öntudatra ébrednek: hihetőleg már a közelebbi jövőben elegendők lesznek ezek az erők ahhoz, hogy legalább egy szerényebb méretű birtokreformot kivívjanak; hogy a nagybirtoknak legalább egy részét kiküszöböljék: azt a részét, amely rosszul van kezelve és termelőképesség dolgában nem ér föl a kisbirtokkal; a nagy holtkézi latifundiumokat, amelyeknek földarabolása a termelés nagyobbodásával volna egyértelmű. Egy olyan agrárreform-törekvés, amely birtokpolitikai célkitűzéseit erre a rosszul kezelt nagybirtok-kategóriára mérsékli: éppen nem nélkülözi a siker kilátásait. Ezek a latifundiumok gazdaságilag

nem valami nagyon hatalmasak; egy nagy részüket nem saját gazdasági életereje tartja fenn, hanem az a sok kiváltság és kedvezés, amelyet az állam juttat nekik. Földarabolódásuk kikényszerítéséhez nem kellene tehát épen forradalmi eszközök, — amelyeket csak nagy ellenállások legyőzésével lehet alkalmazni. Eltekintve az egyházavaktól, amelyek jogilag úgyszólván az állam tulajdonát alkotják, nem kell okvetlenül, hogy az állam kisajátítsa a latifundiumokat: elegendő, ha megvonja tőlük (adóügyi és más téren) az igazságtalan kiváltságokat és megtiltja minden olyan kezelésmódjukat, amely a közérdekkel kiáltó ellentétben áll. A kiváltságok, melyeket az állam a nagybirtoknak adott s a bűnös mulasztások, amelyeket a nagybirtok kedvéért a dolgozó polgárságnak és saját pénzügyeinek érdeke ellen elkövetett (pedig a latifundiumok egy gazdaságilag életképtelen része csak ezeknek köszönheti fennmaradását) mind ezen égbekiáltó igazságtalanságok csak azért voltak a mai napig fönntarthatók, mert nem volt az országban szervezve a dolgozó nép, amely szembeszállhatott volna velük. Mihelyt a dolgozó osztályok politikailag érvényre jutnak (ami máris folyamatban van) a siker kilátásával lehet majd fölvenni a harcot a holtkezi latifundium mesterséges támaszainak ledöntésére.

Hogy a latifundiumokat az állam semmiféle módon nem készíti a közérdek respektálására és hogy ez lehetetlen állapotokat szül: ezt már a konzervatív gazdák jobbjai is kezdik belátni. Deininger Imre például, aki túlzó radikálisnak éppen nem mondható, *A magyar mezőgazdaság bajai* című füzetében megállapítja, hogy nálunk a kötött (egyházi, hitbizományi községi stb.) birtokok kezelése a legnagyobb mértékben közérdekellenes lévén: az államnak meg kellene adni azt a jogot, hogy a kötött birtokok kezelésére felügyeljen és a haszonélvezőket helyes gazdálkodásra, nagyobb termelésre szorítsa, úgy, amint e jogot az erdőkre vonatkozólag már régóta megadták az államnak az erdőtvények.

Pirkner János pedig, aki szintén nem radikális túlzó, nagybirtokaink közérdekellenes kezelésének egy más, egészen speciális és sürgős orvoslást követelő esetét állapította meg. A Kárpátok gerincein másfélmillió holdnyi havas terül el. Ez a magaslati gyepterület szabályozza az Alföldön keresztülfutó folyók vizét; amennyiben a havasok gyeptakarója az esővizet és hólevet felszívja, mint a szivacs és csak lassanként bocsátja le a völgyekbe; a magas hegység ezen gyeptakarója nélkül az Alföld vizei tavasszal kiáradnának, nyáron pedig kiszáradnának. Az Alföld életbevágó érdeke tehát, hogy a kárpáti havasok gyeptakarója épségben maradjon és évégett ápolást nyerjen; aminek az a legegyszerűbb és leggazdaságosabb módja, ha ezek a havasok — svájci mintára — intenzív művelés alá kerülnek. Már most tényleg úgy áll a helyzet, hogy a kárpáti havasok majdnem kizárólag nagybirtokosok tulajdonát alkotják, kik birtokuknak ezzel a részével nem igen törődnek, úgy, hogy az



állandó elhanyagolás miatt a havasi gyeptakaró sok helyen már most is tönkremenőben van és előbb-utóbb le fog kopni a hegytetőkről. Szóval az a körülmény, hogy a Kárpátok havasai nagybirtokosok tulajdonában vannak, nemcsak azért okoz kárt, az országnak, mert ezt a másfélmillió holdnyi gyepterületet, amely ha Svájcban lenne, százmilliókat jövedelmezne évenként, parlagon tartja: de ezenfelül még azért is, mert a meg nem művelés folytán az a nagy nemzeti kincs, melyet a havasok jelentenek, hovatovább veszendőbe megy és mindezt még tetézi az a veszedelem, melyet a magaslati gyepterületek tönkrementése a vízgazdálkodás s az alföldi mezőgazdaság jövőjére nézve rejt magában. Háromszorosan meg van tehát okolva annak szükségése, hogy az állam ezt a helyzetet ne nézze tétlenül és amint például törvényhozásilag gondoskodott arról, hogy a hegyoldalakokat borító erdőket a tulajdonosok fönntartsák és ápolják: azonképpen kényszerítse törvényhozásilag a havasterületek tulajdonosait is, hogy e birtokukat intenzíve műveljék, s a köz kárára el ne hanyagolják.

De van az országban a latifundiális gazdálkodással összefüggésben még egy más visszásság is, amelyet egészséges mezőgazdasági politika nem hagyhat figyelmen kívül.

Magyarország az európai országok között az erdőkben bővelkedőkhöz tartozik, amennyiben a terület 27%-át (Horvátországban 35%-át) erdők foglalják el. Ez az erdőállomány azonban nem oszlik el egyenletesen az ország különböző vidékeire. Az Alföldeken, különösen a Nagy-Alföldön úgyszólván egyáltalán hiányzik minden erdő, még a fasorok is ritkák, úgy hogy az Alföld népe tüzelésre és egyéb célokra való fa dolgában ugyancsak szükségét szenved; emellett éghajlati szempontból is hátrányos a meglevő állapot, mert erdők, fasorok híján nincs ami megtörje a szél erejét, amely féktelenül söpri végig a nagy síkságot, tömérdek kárt okozva a gazdának. Pedig az Alföldnek sok olyan futóhomok és egyéb terméketlen területe van, amely a rossz talajminőség miatt még legelőnek sem igen alkalmas, de erdősítésre mégis lehetne használni. Az erdőtlen síksággal éles ellentétet alkotnak a hegységek és a magasabb dombvidékek; itt bőven van erdő; az ország összes erdőterületének túlnyomó része ezekre a vidékekre esik. Tekintettel arra, hogy majdnem teljesen erdőtelén síkságaink az ország  $\frac{2}{5}$  részét foglalják el: bátran mondhatjuk, hogy domb- és hegyvidékeink területéből vagy 40%-ot foglal el az erdő. Az erdőgazdaságnak ilyen — modern európai viszonyokhoz képest — rendkívüli kiterjedését csak részben okolják meg a természeti viszonyok. Mert az igaz ugyan, hogy a rossz talajokat, továbbá a hegy és domboldalakat, ha erős a lejtésük, nem igen lehet másra előnyösen használni, mint erdőgazdaságra; ezenkívül a folyók vízbőségének szabályozása szempontjából is előnyös, ha a hegységek és dombsorok lejtői erdőségek. Ám az erős lejtésű hegyoldalak és az abszolúte rossz talajok még-

sem teszik ki egy-egy olyan országnyi területnek, amilyen például a Felvidék, vagy Erdély, amely végre is nem csupa hegy-völgy, akkora részét, hogy miattuk az összterület 40%-át erdőnek kellene elfoglalnia. Gazdaságilag az erdő nem valami termelékeny művelésnem a szántóföldhöz, réthez viszonyítva, amelyen ha jó a kezelése, egy év alatt sokszorosan több értéket lehet termelni, mint hasonló idő alatt egy hasonló erdőterületen. A közgazdaság szempontjából tehát nagy pazarlás a termelési lehetőségekkel, ha jó földeket, amelyeket fekvésüknél és minőségüknél fogva intenzívebb termelésre is előnyösen lehetne használni, erdőnek használnak. Már pedig ezt a pazarlást az ország hegyvidékein és magasabb dombvidékein igen nagy mértékben követik el a nagybirtokosok, erdőnek használván sok művelésre alkalmas, jó földet, amelynek erdő alatt való tartását semmiféle klimatikus vagy más szempont nem követeli.

Modern kultúrországokban a termelési lehetőségek ilyen pazarlása nem fordul elő. Svájc is talán elég görbe ország; annyi magas hegysége csak van, mint például Erdélynek és mégis: Svájc területéből csak 22%-ot foglal el az erdő, míg Erdély területéből közel 40%-ot.

Szóval magasabb vidékeinken, azt lehet mondanunk, több az erdő, mint kellene; az Alföldön pedig kevesebb, mint kellene, sőt egyenesen ínség van erdő dolgában. E visszasság orvoslása végett minden olyan mezőgazdasági politikának, mely a termelés nagyobbitását s a dolgozó nép érdekeit tartja szem előtt, arra kellene törekednie, hogy a felföldek és dombvidékek erdőfőlöslegéből az a rész, amelynek talaja szántóföldnek vagy legalább hegyi rétnek alkalmas, letaroltassék, és helyette inkább az Alföld kopár, vagy félig kopár területei erdősíttessenek be. Ezen az úton meg lehetne szüntetni az Alföld fáinségét, a felföldeken és dombvidékeken pedig sok jó földet lehetne a kultúrának meghódítani. A hivatalos kimutatás szerint Magyarország 7,402.000 hektár erdőterületéből, 1,002.000 hektárt, a társországok 1,505,000 hektár erdőterületéből pedig 691.000 hektárt tesznek ki a nem föltétlen erdőtalajon álló erdők. E nem föltétlen erdőtalajok nagy része jó minőségű és szántónak vagy rétnek előnyösen volna használható.

A felföldi és dombvidéki erdők egy részének letárolása ellen a múltban talán joggal lehetett volna felhozni azt az ellenvetést, hogy a ma erdő alatt álló talajok közül a jobb minőségűek is igen gyakran olyan természetűek, hogy — ha már megfosztatnak erdőtakarójuktól — intenzív, gondos kezelést igényelnek; ilyen kezelés híján tönkremennek, elkopárosodnak; ha tehát jó művelésüket nem lehet biztosítani: jobb inkább meghagyni rajtuk az erdőt. Az kétségtelen, hogy a régi viszonyok között, amikor a nép teljesen műveletlen volt és a földdel csak a legkezdetlegesebb módon tudott bánni, a közérdek szempontjából meg volt a jó oldala is annak, hogy a nagybirtok ráfeküdt a domb- és hegyvidékek erdőségeire és konzerválta

azokat; mert a nép, ha kiirtotta volna az erdőket, azoknak legnagyobb részét nem igen tudta volna másnak használni, mint gondozatlan, rosszul kezelt legelőnek, és ilyen használatlaltal elkopárosított volna sok jó lejtőt, amelyet az erdő megtartott termékenynek. De ez az ok nem áll többé fenn az ország mai fejlettsége mellett, amikor megvan a mód arra, hogy mezőgazdasági oktatással és más célravezető eszközökkel biztosítani lehessen a letarolt erdőtalajok helyes művelését; a modern viszonyok kialakulásával (és erre törekszik az agrárreform) erdőseégeink egy nem jelentéktelen részének további fönntartása időszerűtlenné válik. Sőt részben már ma is időszerűtlen; a gazdasági élet újabb fejleményei világosan mutatják ezt. Az utóbbi években egyre gyakoribb jelenség az úgynevezett erdőparcellázás; vállalkozók megvesznek egy-egy olyan erdőt, amelynek talaja földművelésre alkalmas és kitermelvén belőle a fát: a letarolt területet parcellázzák. De hogy ezen az úton az ország erdőterületének mezőgazdaságra alkalmas része belátható időn belül csakugyan művelés alá jusson: arra nincs sok kilátás, mert a nagybirtokosok ragaszkodnak erdőikhez, már a vadászat kedvéért is. Ezért ők maguk sem igen hajlandók arra, hogy jobb talajú erdőket letarolják és szántó vagy rét gyanánt használják föl.

A törvényhozás azonban, ha majd a népies erők nagyobb mértékben teret foglalnak benne, bizonyára meg tudja találni a kellő módot és formát olyan intézkedésekhez, amelyek lehetőtlenné fogják tenni a birtokosnak, hogy ott, ahol erdőre semmi szükség nincs, mégis erdővel foglalja el a művelésre alkalmas földet.

E három különböző és szükséges reform, amelyet felsoroltunk: a holtkézi birtokok kezelésének állami ellenőrzése, (amelyet Deininger javasol); a havasi gazdálkodás reformja (amelynek szükségét Pirkner megállapításai foglalják magukban); továbbá az erdőgazdálkodás közérdekű szabályozása, melyről épen most volt szó: e három reform bármelyike egyértelmű volna a nagybirtokosság arra való kényszerítésével, hogy földjén lényegesen többet termeljen, mint ma; ez a kényszerítés azonban kétségen kívül sok nagybirtok feldarabolását vonná maga után. Különösen a rosszabbul gazdálkodó és gyöngébb helyzetű nagybirtokos, ha fölmerülne annak kényszerítése, hogy öneki ezentúl intenzívebben kell gazdálkodnia (ami egyben még a munkabérek emelkedését is magával hozná) inkább volna arra hajlandó, hogy földjét tömegesen (és ezért olcsón) parcellázza, mint arra, hogy extenzív gazdálkodásával — emelkedő munkabérek mellett — föl hagyjon.

Még erősebben állna be ez a parcellázó hajlandóság abban az esetben, ha egyszermind megszűnnének a latifundium kiváltságai az adózás terén. Lehet, hogy az ország mai fejlettsége mellett egy teljesen modern, erősen progresszív alapon nyugvó adóreformot az erőviszonyok még nem engednek meg.

De nagy lépés volna már egy olyan adóreform, amely megszüntetné legalább a mai kiáltó igazságtalanságot, a fordított progresszivitást, azt a mai állapotot, hogy a kisember egy hold föld után sokkal több egyenes adót fizet, mint a nagybirtokos. A mai állapottal szemben már az egyenlő adózás elvének szigorú végrehajtása is nagy haladás volna. Egy ilyen értelmű reform — és valószínűleg ennél több is — már az ország mai fejlettsége és erőviszonyai mellett is okvetlenül lehetséges; pedig már egy ilyen szerényebb méretű reform is jelentékenyen növelné a nagybirtok és csökkentené a kisbirtok adóterheit s így jócskán előmozdítaná a parcellázást.

Ha ezen birtokpolitikai intézkedésekhez még hozzájárulna a szekularizáció, esetleg a hitbizományok eltörlése, továbbá ha a törvényhozás gondoskodnék arról, hogy azt a sok községi, közalapítványi és egyéb közbirtokot, amelyeket eddig nagybérlőknek adtak ki: ezután csak 20—25 holdnál kisebb bérletek alakjában lehessen kezelni: akkor mindezen intézkedések együttes hatása a most nagygazdák által kezelt mezőgazdasági területnek egy igen jelentékeny részét kigazdák kezére juttatná, részint birtok, részint bérlet alakjában. Arról természetesen szintén gondoskodni kellene, hogy a földműveseket sem mint bérlőket, sem mint földvásárlókat ne lehessen kizsákmányolni. Ezt célzó törvényekkel kiegészítve, a mondott intézkedések folytán lényegesen javulna a földműves-kisember helyzete és ez a változás végbemehetne a jogviszonyok minden nagyobb fel-forgatása nélkül, a nyugodt reálpolitika keretében.

A közviszonyok demokratizálása tehát, föltéve, hogy az államot a népies mezőgazdasági politika útjára tereli: már ezzel létre fogja hozni a magyar földművelés modern átalakításának minden eszközét. Az állam mellett azonban még a községek és a társadalom is nagymértékben előmozdíthatják a mezőgazdasági átalakulást. A községek megtehetik saját földműves népük gazdálkodásának fejlesztésére kicsinyben azt, amit az állam nagyban tehet. Főleg az alföldi nagy községekről lehet ezt mondani. Ezekben az úgynevezett parasztvárosokban igen sok nehézségbe ütközik a mezőgazdaság fejlesztése a határ rendkívüli kiterjedése miatt, de ezzel a nehézséggel szemben áll az a nem csekély előny, hogy a földművesek nagy tömegekben lakván együtt, az általános műveltség terjesztése is sokkal könnyebb. Annál is többet tehetnének ezek a nagy községek, mert többnyire nagy közbirtokaik is vannak. Ma persze e közbirtokok kezelése a legtöbb esetben épen nem a dolgozó földművesnép, s a mezőgazdasági termelés érdekeit szolgálja; és addig, amíg a mai szűkkörű községi választójog és a virilizmus fennáll, nincs is sok remény arra, hogy valami kedvező, a nép helyzetét javító és a termelést előmozdító változás történjék. Csak a községi élet demokratizálásával jöhet

meg az új fejlődés, amelynek kilátásai azonban sehol sem oly biztatóak, mint az Alföld nagy földműves községeiben.

Az alföldi parasztvárosok, ezek az egészen különleges történelmi fejlemények, amelyeknek sehol Nyugateurópában nincs párjuk: egyszersmind olyan egészen különleges méretű termelés, vagyon és kultúra fészkeivé alakulhatnak ki, amilyenre még eddig nincs példa. Mert a dolgozó földműves nép általános műveltségét sehol a világon nem lehet oly könnyen magas fokra emelni, mint a Nagy-Alföld 10.000—100.000 lakosú parasztvárosáiban, hol az élő és nyomtatott szó — sőt a mozgófénykép — könnyen elérhet ezer és ezer földművest. Minél nagyobb a dolgozó földműves nép általános műveltsége: annál magasabbrendű mezőgazdasági szaktudást képes elsajátítani s annál könnyebben tudja legyőzni a telepedése módjában és egyéb viszonyaiban rejlő nehézségeket is.

Az alföldi nép, mely most elhanyagoltan, sivár viszonyok között, uzsora és magas pótló nyomása alatt tengődik: a világ legvagyonosabb kisgazda népe lesz, ha amúgy is jó természetes esze egyszersmind magas általános műveltséggel fog párosulni. Noha most a Nagy Alföldön lehet leginkább érezni a talajkimerülés hatásait: mégis épen ez a különleges éghajlatú (és ezért különleges történelmi fejlődésű), alapjában véve jó talajú sikság van arra hivatva, hogy az új, gazdag és művelt Magyarország kialakulásának fő fészke legyen.

Tekintve azt a nagy könnyűséget, amellyel az élő és a nyomtatott szót az Alföld nagy községekben lakó földművesei között terjeszteni lehet: az Alföldön már most, az állami és községi élet demokratizálása előtt is nagy eredményeket lehetne elérni, nagy mértékben lehetne fejleszteni a földműves nép műveltségét és gazdálkodását, ha valamely lelkes, az országot előrevinni akaró társadalmi réteg megfelelően szervezkednék erre a célra. Mert a földműves nép műveltségét és gazdálkodását nem csupán állami és községi úton lehet fejleszteni, hanem társadalmi szervezkedés útján is. A művelt külföldön az utóbbi időben mindinkább fölismerik, hogy a társadalom jólétét és kultúráját semmi sem gyarapíthatja oly nagymértékben, mint a dolgozó földműves nép általános művelődése, amihez képest egyre nagyobb gondot fordítanak arra, hogy az emberi tudás kincseit és a városi kultúrát kivigyék a falura. Helyenként élénk mozgalmat váltott ki ez a törekvés, sőt társaságok, egyesületek keletkeztek tisztán arra a célra, hogy a földműves nép értelmiségét, mezőgazdasági tudását, gazdálkodásának módját fejlesszék. Ilyen társaság pl. a finnországi *Pellervo*, amely intellektuelekből, iparosokból, kereskedőkből, diákokból toborzódott össze, vagy a *British*, s az *Irish Agricultural Organisation Society*, amely társaságok ismeretterjesztő előadásokkal, folyóiratokkal, szaklapokkal, termelőszövetkezetek alapításával és a kisgazdasági termények értékesítésének szervezésével iparkodnak a földműves nép tudását és gazdálkodását fejleszteni, amely iparkodásukkal

már eddig is szép eredményeket hoztak létre. Ha minálunk is megalakulna egy hasonló társaság, mely első sorban a nagy alföldi községekre terjesztené ki működését, hol a földműves nép nagy tömegekben él, és ahol ennél fogva a propaganda aránylag könnyű: össze nem hasonlíthatóan nagyobb eredményeket hozhatna létre, mint bármely hasonló külföldi társaság.

De melyek azok az elemek, amelyeket Magyarországon egy ilyen társaságban, a kisgazdaság fejlesztésére szervezni lehetne? Ma már kétségtelenül vannak az országban az orvosok, ügyvédek, tanárok, tanítók, kereskedők, református lelkészek stb. soraiban felvilágosodott elemek, amelyek át tudják érezni a kor szükségletét; de ma még vajmi kevesen és nagyon szétosztottan. Az értelmiség zöme még nem mozdult ki a régimódi gondolatvilágból. Leginkább még a politikai nézetek dolgában lehet észlelni az értelmiség körében egy kis változást, de csak negatív irányban, amennyiben a lefolyt tíz év eseményeiből megtanult az értelmiség annyit, hogy a Magyarországon eddig űzött közjogi politika tűzrevaló. De hogy mit kell a helyébe állítani: arra még nem igen jött rá.

Azonban könnyen rájöhetne, ha a felvilágosodott elemek szervezkednének egyelőre legalább arra, hogy a magyar értelmiséget — az orvosok, ügyvédek, tisztviselők, mérnökök, tanítók, tanárok, kereskedők, iparosok seregét — felvilágosítsák saját legfontosabb érdekeiről. Ez az értelmiség ma épen nincs rózsás helyzetben: egy csekély szerencsésebb rész kivételével csak tengődik, sőt részben nyomorog az élelem- és lakásdrágaság, a tőkehiány és a rossz kereseti viszonyok nyomása alatt. De hogy mindezen bajokat a földművelés elmaradottsága és a katasztrófákkal fenyegető talajkimerülés okozza: azt ma még nem tudja. Hogy földműveseink csak feleannyi terméket hoznak ki egy hold földből, mint a nyugati országok földművesei és hogy azért termelnek ilyen keveset, mert az állam elhanyagolja és elnyomja őket, azt ma még nem tudja a magyar értelmiség. Azt sem tudja, hogy az ország, és az összes kereső osztályok nem szabadulhatnak ki mai nyomott helyzetükből, nem boldogulhatnak addig, míg a másfél millió kisgazda-tömeg nem szabadul föl az elnyomás alól és meg nem tanulja, miképpen termelhet két kalászt ott, ahol eddig csak egyet termelt; ha ez megtörténik: csupán akkor szűnhetik meg a drágaság, a tőkehiány és a kereseti viszonyok rosszasága, mely ma az értelmiségre súlyosodik. Azt sem tudja az értelmiség, hogy a földműves nép e nagy föl szabadulását mindenkitől várhatja, csak épen azoktól nem, akik ma az országban a földművelés, s a földműves nép védelmezői gyanánt tüntetik föl magukat: a mezőgazdasági egyesületektől és a földművelésügyi kormányoktól. Ezeket a megismeréseket kellene egy nagy általános propaganda keretében a magyar értelmiség gondolatvilágába beplántálni, és akkor azután megindulhatna az értelmiség körében a szervezkedés a népies mezőgazdasági politika érdekében. Amely

szervezkedés útján haladva az értelmiség bizonyára összetalálkoznék az Alföld magyar földműveseivel, akik ma már telve vannak gazdasági és szociális gondolatokkal és akik már tudatosan törekszenek arra, hogy emancipálódjanak a nagybirtokosság vezetése alól és önálló szervezeteket alkossanak. Ha a földművelés reformálása végett szervezkedő értelmiség és az osztálytudatra ébredő kiscgazda-népeesség egymásra talál: akkor nincs hatalom, mely az új, nagyszabású magyar kultúra kialakulását megakaszthatná.

Lehet, talán sokan lesznek olyanok, kik azt a programot, melyet az előzőkben körvonalaztam, talán gyakorlatiatlannak, a reális politikába nem illőnek, a jelen viszonyok között utópisztikusnak tartják. Ám ugyanilyen gyakorlatiatlan és utópisztikus politikai követelés volt még 1905. elején a demokratikus választójogi reform, ugyanazon év végén már kormány program volt, ma pedig a politika tengelye és meg fog valósulni minden mesterkedés, az oligarchia minden kétségbeesett ellenállása dacára is: mert ki nem kerülhető országos szükség követeli e reformot. Ugyanilyen ki nem kerülhető szükségszerűségek terelik a magyar közéletet a mezőgazdasági reform felé. És ha ma még vannak is olyanok, kik az időnek ezt a követelményét nem látják; vagy elméleti okokból nem akarják meglátni: azokat majd megtaníják a tapasztalatok, hogy ezt az országot és társadalmát becsületesen előrevinni csak egy úton lehet: a demokratikus mezőgazdasági politika útján.

# HATÁRKÉRDÉSEK

Pikler J. Gyula: Az okos lovak

(Egy tudományos botrány)

*Denkende Tiere* cím alatt egy könyv jelent meg néhány hónap előtt, amellyel, akarva-nemakarva, foglalkoznunk kell,\* mert a könyvet az emberi ítéletképtelenségnek és hiszékenységnek szégyenletes és sajnos, a tudomány történetéből többé ki nem törölhető monumentumává avatta nagy sikerének az a része, amelyet tudományos egyletekben és amelyet a tudományos kutatásban nagyon előkelő helyet elfoglaló, nagynevű természettudósoknál ért el.

Látni fogjuk, milyen szánalmasan együgyű, sőt helyenként milyen ellenállhatatlanul komikus a könyv tartalma, de annál szégyelni valóbbak a következő és a következőkhöz hasonló nyilatkozatok és annál szégyelni valóbbak, mennél előkelőbb nevektől származnak:

Prof. Ludwig *Edinger* (Frankfurter Zeitung, 1912. március 23.) a következőt mondja: „Wir stehen hier vor etwas Grosseem. Es gibt wohl zunächst kein wichtigeres Problem in der Tierseelenkunde, als die reine Erklärung dessen, was man an den Elberfelder Pferden beobachtetete”.

Prof. Ernst *Haeckel* (Krall-hoz intézett levelében, 1912. március 10.) „Ihre sorgfältigen und kritischen Untersuchungen tun die selbständige Denktätigkeit des Tieres, die für mich niemals zweifelhaft war, überzeugend dar.”

Prof. Wilh. *Ostwald* (Zeitschrift f. monistisches Denken, I. Heft). „Das Werk von Krall ist ein Buch, welches voraussichtlich künftig ebenso den Beginn eines neuen Kapitels in der Lehre von der Stellung des Menschen in der Natur kennzeichnen wird, wie das seinerzeit Darwin's Hauptwerk getan hat.”

Prof. *Ziegler* (Rede an der Jahresversammlung der Deutschen Zoologischen Gesellschaft in Halle, Mai 1912.): „Das Werk von Krall ist für Tierpsychologie wichtiger, als was seit Jahrhunderten darüber erschienen ist.”

Es hogy bevezetésül egy laikust és pedig jőnevű hírlapíró és belletristát is idézzünk: Hermann *Bahr* ítélete szerint (Neue Freie Presse, 1912. november 19) a könyv: „ein höchst merkwürdiges, anschauliches und überzeugendes Buch.”

A nagy por, amelyet ez az ügy felvert és felver a mai napig és a fenti és más, ezekhez hasonló, később még felemlítendő, tudományos részről jövő nyilatkozatok indokolják, hogy evvel a különben — mint látni fogjuk — szánalmasan együgyű könyvvel behatóbban foglalkoznunk mint egyébként megérdemelné és hogy sokkal több teret és időt szentelünk rá, mint amennyire egyébként egy komoly folyóirat és annak komoly olvasói részéről tartalmánál és nívójánál fogva igényt tarthatna.

\*

\* *Denkende Tiere*. Beiträge zur Tierseelenkunde. Auf Grund eigener Versuche; von Karl Krall. Der kluge Hans und meine Pferde, Muhamed und Zarif. Mit Abbildungen nach eigenen Aufnahmen. Leipzig 1912. Verlag von Fr. Engelmann. 532. old.



A több mint 150 képpel tarkított vastag könyvben három lóról van szó.

A könyv szerzője, Krall, vagyonos ékszerkereskedő, örökségül kapta a ló qualitative emberi, quantitative emberfeletti eszének első prófétájától, v. Ostentól (akinek ő volt a legitímusabb és legfanatikusabb tanítványa), annak halála után a néhány évvel azelőtt a napi és szakirodalomban annyit emlegetett „Kluger Hans” nevű lovat. Ehhez hozzávásárolt még két fiatal arab mént, névszerint Muhamedet és Zarifot és ezeket is bevezette — nagyon könnyen és nagyon rövid idő alatt — az emberi tudománynak és gondolkodásnak, mint látni fogjuk, minden ágába.

De talán jobb lesz, ha nem Krall és botrányosan naiv hívői felfogása szerint mondjuk el a dolgot, hanem a tényállásnak megfelelőleg. Krall megtanította mindegyik lovat arra, hogy valamilyen (esetleg többféle), mindenesetre nagyon szubtilis jeladásra (erről részletesen később fogunk szólni) megemelje hol a jobb, hol a bal lábát, azt a lábát, amelyiket és annyiszor mindegyiket, a hányszor a jeladás kívánta. Ennyiből, azaz lábemelgetésből, áll maga a megfigyelt tény és ennyiből is áll a lovaknak minden tudománya; a lovak soha nem csináltak és nem csinálnak — Krall és híveinek állítása szerint sem csinálnak — tulajdonképen semmi egyebet, mint hogy emelik különböző gyakoriságban hol a jobb, hol a bal lábukat.

Krall állítása és bámulóinak szent hite szerint ez a lábemelés jelbeszéd, amellyel a lovak felelnek az élő szóval vagy írásban (előjük tartott írásban) hozzájuk intézett kérdésekre és pedig a következő táblázatos kulcs szerint, amelyre az emberi nyelv és írás megértése után meg lettek tanítva. (A táblát némileg egyszerűsítve adjuk, mert bár a lovaknak nagyon mindegy lehet, mi minden van a táblára írva, amelyet ők tényleg úgy sem olvasnak, az emberi olvasót csak zavarná a lovak használatára szánt eredeti táblán helyet foglaló több rendbeli komplikáció, pl. hogy a kis betűk mellé a nagy betűk is oda vannak írva, hogy az sz betűnek német (gót) írásmód szerint három jele is van (ö, j és S) stb.).

	1	2	3	4	5	6
1	e	n	r	sz	m	c
2	a	h	l	t	ä	ch
3	i	d	S	w	j	sch
4	o	b	f	k	ö	y
5	u	V	cz	p	ü	
6	ei	au	eu	x	q	

E táblás kulcsot használja állítólag a ló arra, hogy emberi nyelven megértesse magát és e táblás kulcs szerint tehát az sch betű a 6-ik függélyes sor 3-ik betűje és ezért jelezte: a ló jobb lábának 6 és bal lábának 3 koppantásával. Ha tehát a lótól azt kérdik, hogy ki ez az úr, aki itt áll és akinek a nevét neki tegnap megmondották, akkor a ló azt feleli rá, hogy koppant — némi közbeeső tévedé-

sekkel — a jobb lábával 6-ot és a ballal 3-at, azután a jobbal 5-öt és a ballal 1-et, a jobbal 1-et és a ballal 3-at, a jobbal 2-öt és a ballal 3-at és végül a jobbal 4-et és a ballal 2-öt és mindez azt teszi a tábla szerint (amely azonban most már nincs a ló előtt, mert a ló mindezt most már régen kívülről tudja), azt teszi tehát, hogy az illető úrnak a neve: Schmidt. A ló tehát, mint látjuk, érti az emberi nyelvet és felel rá egy nagyon komplikált emberi kulcs szerint emberi nyelven. Evvel be is volna bizonyítva, hogy a ló esze minőségben olyan és már ezen egy kísérlet szerint is mennyiségben sem csekélyebb az emberénél. Csak az volna még a kérdés, hogy vajjon a ló észbeli tehetségének az emberi ésszel való ezen egyenlősége az egész emberi nemre nézve áll-e, vagy pedig talán mégis kivétnek-e ezen egyenlőség alól azok, akik azt hiszik, hogy a ló csak valamely adott jelre emelgeti a lábát, teljesen mindegy lévén neki kedélyileg, hogy azután ezt a kopogást valaki Schmidtnek értelmezi-e vagy Meiernek, amely esetben a sokat vitatott észbeli egyenlőség csak azokra nézve maradna fenn, akik komolyan hiszik, hogy a ló tényleg megértette a kérdést és a kérdésre felelve emberi nyelven beszél.

Számítási kérdéseknél nem szavak illetve betűk magyaráztatnak ki a kopogásból, hanem számjegyek és pedig a jobb láb koppantásai magyaráztatnak egyeseknek, a bal lábái tízeseknek, ezután újra a jobb lábái százásoknak és így tovább. Ha tehát pl. a lónak felírják a táblára, hogy:

$$\frac{\sqrt{36} \times \sqrt{64}}{50 - 2}$$

akkor a ló feleletül „azonnal”\*\*\* kopog a jobb lábával egyet, ami most már a hallgatóság ájtatos meggyőződése szerint nem betűt jelent, hanem azt jelenti, hogy ennek a feladványnak az eredménye: 1, mert gyök 36 (= 6) szorozva gyök 64 (= 8) annyi mint 48, ez osztva 50 — 2 (= 48)-al annyi mint 1.

A ló tehát, bármiféle kérdést kap — kap pedig, mint látni fogjuk, mindenféle kérdést: a mondattanból, a számtanból, a logikából, a fizikából, a zenei hangtanból stb. stb. és kapja e kérdéseket egyszer németül, máskor franciául, olaszul, latinul sőt görögül, sőt ez utóbbi esetben görög betűkkel írva a kérdést a táblára — a ló mindig csak kopog, kopog, mintha az ő becsületes lólelkének egészen mindegy volna, mit kérdeznek tőle és milyen nyelven, csak mutassák meg neki, melyik lábával kopogjon és hányat?

Tegyük fel már most szentségtörő módon, Ostwald, Haeckel, Edinger, Ziegler és más nagynevű férfiak ellenére\*\*\* hogy a ló csak

\* Betűszerinti idézet a könyv 120-ik oldaláról.

\*\* L. ugyanott.

\*\*\* Többek közt a lovak bámulói közzé tartozott egy ideig Prof. *Stumpf*, a berlini egyetem pszichológiai intézetének igazgatója, *Schillings* a „*Mit Blitzlicht und Flinte*” című mű által híressé vált éles megfigyelője az afrikai állatvilágnak, mindvégig *Zobel* német vezérőrnagy és *Schoenbeck* őrnagy, ismert hippológus is és *Studt* tanügyminiszter is legmélyebb bámulatát fejezte ki az egyik ló kiváló produkciói felett. Pedig a miniszterrel együtt jelen voltak: *Manteuffel* kormányzó, *Möbius* titkos tanácsos és *Matschie* és *Reichenow* professzorok.

valamely adott jelre kopog. Akkor a következőket kell várnunk.

1. Először is azt kell ebben az esetben várnunk, hogy a ló tudásának nem lesz határa. Ha egyszer megtanulta parancsra megemelni a lábát, amit — mint látni fogjuk — néhány nap alatt megtanul, akkor azontúl könnyen tudhat mindent — épen azért, mert nem tud semmit. Azt várhatjuk tehát, hogy ezen egyszerű körülménynél fogva tudni fog mindent a világon.

Tényleg így is van. A következőkben adunk egy, amellet csak nagyon rövidített, nagyon kivonatos és így nagyon hézagos áttekintést arról, mi mindent tudnak a lovak.

Tudnak: mindent németül és sokat franciául, olaszul, latinul és görögül, mindent szóban és írásban (latin, gót és görög betűkkel).

6714

Tudják a négy alapműveletet, pl.  $\frac{1351}{5363}$ , vagy  $8,639.157:6 = 5363$

1,439.859 és marad 3, vagy:  $4026:16 = 251$  és marad  $10^*$ . vagy *deux fois deux*, vagy *un et sept*, *dix et deux* stb. Tudja továbbá a ló az alapműveleteket egymással kombinálva, pl.;  $(2 + 1) \times (10 - 2) = ?$ , vagy  $(30 - 6) : (8 - 4) = ?$ ; ebből láthatjuk egyúttal, hogy a ló ismeri a plusz, a mínusz, a szorzó- és az osztójel jelentőségét, sőt tisztában van a zárójel nagyon komplikált fogalmával is, tudja tehát, hogy a fenti példákban először el kell végezni a zárójelben álló számok közötti műveleteket és csak azután elvégezni az így nyert eredmények közötti műveleteket.

Ismerik továbbá a lovak a törtekkel való számolást, tisztában vannak avval, mi a számláló és mi a nevező, meg tudják keresni a legkisebb közös többször, pl.:

$$\frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \frac{1}{4} = \frac{13}{12} = 1\frac{1}{12}$$

tudnak közöséges törteket átváltoztatni tizedes törtekké és tudnak hatványozni és gyököt vonni (mindezt fejben) és pedig 2-ik, 3-ik, 4-ik és 5-ik gyököt hat-nyolc jegyű számokkal.

Tanulni ugyan csak a 2-ik és a köbgyökönöst tanulták és utóbbit csak három számjegyből, maximum 125-ből ( $\sqrt[3]{125} = 5$ ), de a többit már tanulás nélkül „maguk fejlesztették ki magukban”.

W. *Bacmeister*, az „*Elberfelder Zeitung*” szerkesztője, aki aktív részt vesz Krall kísérleteiben, erről a következőket írja az „*Elberfelder Zeitung*” 1912. május 25-iki számában:\*\* „Zunächst wäre noch einmal ausdrücklich darauf hinzuweisen, dass bei den verschiedenen Rechenarten dem Pferde nur die Anfangsgründe — in der Art des Volksschulunterrichtes — beigebracht wurden, dass sie aber alles spätere selbständig aus sich selbst entwickelt haben. Als Muhamed am 27. März dieses Jahres

\* Ezek, valamint a következő példák és kérdések a tudomány különböző ágaiból mind betűszerinti idézések a könyvből, ahol könnyen megtalálhatók; csak egyszerűség kedvéért hagyjuk el a sok zavaró oldalutalást. Megjegyzendő még, hogy a számtani feladatok természetesen mind fejben oldatnak meg, ami embernek elég nehéz dolog volna.

\*\* Annál inkább kell itt köszönetemet kifejeznem *Bacmeister* úrnak, hogy szíves volt az illető nagybecsű lapszámot rendelkezésemre bocsátani, mert a nagy érdeklődés folytán ez a lapszám teljesen kifogyott és a szerkesztőségnek nincs már több mint ez az egy példánya.

einigen Damen und Herren aus der Barmener Gesellschaft vorgeführt wurde, richtete Herr Heinrich Overbeck an Herrn Krall die Frage, ob der Hengst auch Kubikwurzeln ausrechnen könne? Herr Krall erwiderte ihm darauf, die Anfangsgründe auch dieser Rechenart wären vor etwa  $2\frac{1}{2}$  Jahren durchgenommen worden, aber nur bis zur Grundzahl  $5[\neq \sqrt[3]{125}]$ . Seit dieser Zeit, erwähnte der Vorführende, sind derartige Aufgaben nicht mehr vorgenommen worden, aber wir können es ja versuchen! Herr Krall nahm mit dem Pferde eine kurze Repetition vor:  $4^2 = 16$ , das kennst du ja und  $\sqrt{16}$  ist wieder 4. Gut!  $4^3 = 4 \cdot 4 \cdot 4$ , das macht? „64“ lautete die Antwort. Gut! also  $\sqrt[3]{64} = 4$ . Nach dieser kurzen Auffrischung wurde die Aufgabe an die Tafel geschrieben. Sie lautete:  $\sqrt[3]{2197}$ . Muhamed antwortete sofort richtig: „13“. Az e kísérletet követő napon a ló már — természetesen további útmutatás és oktatás nélkül — a következőket számította ki, fejből, de gyorsan és gondolkodás nélkül („nach 5 Sekunden“).  $\sqrt[3]{13.824}$ ,  $\sqrt[3]{185.193}$ ,  $\sqrt[3]{1.860.867}$ , stb., tehát köbgyököt vont most már 5, 6 és 7 jegyű számokból — tanítás nélkül. Ez a nagy ügyesség és gyorsaság a ló mestereinek is feltűnt. „Wie die Pferde die gestellten Rechenaufgaben lösen, ist eine Frage für sich, über die Aufklärung zu erhalten, nicht leicht sein wird\*, jegyzi meg a kísérletekről beszámoló szerző és folytatja a következőképen: „Muhamed zog dann die Wurzeln beim ersten Versuch ohne die geringsten Schwierigkeiten und mit enormer Schnelligkeit. Der grosse Tag war aber der 24. Mai 1912. Nach diesem Protokoll, das unterzeichnet ist ausser von Herrn Krall, vom Redacteur Bacmeister (Verf. dieses Artikels) und Herrn Redacteur Karl Müller, Elberfeld, haben sich folgende Vorgänge abgespielt. Muhamed beantwortet folgende Fragen:  $\sqrt{12.167} - \sqrt[3]{1728}?$  Antwort sofort richtig: 11  $\sqrt[3]{39304} + \sqrt{10648} =$  richtig 56,  $\sqrt{39.304} + \sqrt{10.648} - \sqrt{9.261} =?$  Sofort richtig 35. Es folgten:  $\sqrt[4]{14.041}$ . Antwort sofort richtig 11. A ló tehát most már tanítás nélkül 4-ik gyököt von és pedig gyorsan és helyesen; de néha téved is, pl.  $\sqrt[4]{1.048.756}$ , Antwort falsch: 82, dann falsch 28, falsch: 26. dann richtig: 32.\*

De folytassuk a klasszikus, egy Molière, vagy még inkább egy Cervantes tollára méltó jelenet leírását az idézet szerint: „Auf eine Anregung Bacmeisters soll nun eine fünfte Wurzel gerechnet werden. Das Wesen der fünften Wurzel war dem Pferde noch nie erklärt worden. Es wurde angeregt, dem Pferde die Aufgabe ohne jede Erklärung zu geben.

B. rechnet nun für sich  $\sqrt[5]{4.084.101}$  und überreichte die Aufgabe schriftlich, ohne die Lösung, Herrn Krall. Bacmeister trat dann sofort selbst hinter die Thür, dem Pferd völlig unsichtbar. Muhammed antwortet, ohne je eine fünfte Wurzel vor sich gehabt zu haben, erst falsch 12, dann richtig 21!“

A ló tehát felel olyanokra is, amikre sohasem tanították, valószínűleg azért, mert mint igazi, becsületos lónak neki teljesen mindegy, mit kérdeznek tőle, ő csinálja azt az egy dolgot, amit tud: az

\* Épen ezekben a tévedésekben látják Krall és naiv hívei a legerősebb bizonyítékát annak, hogy a ló tényleg számol. Nem gondolják meg, hogy az idomított ló is kifárad abban, hogy mesterére ügyeljen és a végtelenségig topogjon. A jegyzőkönyvek szerint a ló tényleg gyakran össze-vissza topog értelmetlen dolgokat. Ilyenkor egy-egy korbácsütésre vagy rövidreszízásra egy darabig újra engedelmeskedik (L. a könyv 483-ik oldalát.)

idomítóra figyelve és annak, amennyire tud, engedelmeskedve, emelgeti a lábát.

Ami pedig az egész fenti jelenetet és a hozzá hasonlókat illeti, azokat legmegfelelőbben jellegezte Dr. P. Meissner (a Berliner Localanzeiger 1904. augusztus 30-iki számában) a következő, Krall által idézett szavakkal: „Nachdem ich mir eine Stunde lang diese Komödie angeschaut hatte, überkam mich doch ein Gefühl der Scham, dass gebildete Menschen im 20. Jahrhundert nicht merken, dass es sich hier um eine in jedem Zirkus besser betriebene Pferdedressur handelt”.

A szégyennek ez az érzése csak növekszik, ha látjuk, hogy a lovaknak Haeckel, Edinger és számos más tudományos tekintély, újabban Claparède és más szakemberek által hitelesített ez a zsenialitása, helyesebben, hogy az embereknek, sőt tudósoknak a könnyen-hívósége meddig terjed.

A lovak állnak és végtelen türelemmel kopognak és Krall magyaráz nekik és „feleleteket” kopogtattat ki velük a következő és hasonló kérdésekre. 55—56 oldal: az igék szenvedő alakjának magyarázata és gyakorlása. „Kann die Bank sagen: „ich werde gesehen”? Kann sie von dir gesehen werden? Antwort: Ja. — Kann die Bank das von dir sagen? Wirst du von der Bank gesehen? Antwort: nein.” Ugyanezen az (56-ik) oldalon van a következő pompás mondat: An diese Versuche schloss sich die Unterweisung an, dass man etwas sehen oder hören könne, ohne es zu „verstehen”; es zeigte sich dabei, wie weit das Verständniss der deutschen Sprache bei Hans entwickelt war und dass er den Unterschied zwischen „Sehen oder Hören” und „Verstehen” richtig erfasste; das ist umso beachtenswerter, als dieser Begriff einigen wilden Völkerstämmen noch fehlt.”

De lássuk tovább a lovak tudását. 60 — 62. oldal: mértani fogalmak: oldal, sarok, szög, tompa, hegyes, derékszög, háromszög, négyszög; téglány és négyzet közti különbség, ötszög stb., átfogó, befogó, stb. 63-ik oldal: az „erő” fogalma. 409-ik oldal: zenei hangtan. „Der Hengst unterscheidet konsonierende und dissonierende Klänge. Sein Herr spielt ihm vor: e, f und g; als ich fragte: „Klingt das schön?” schüttelte er (verneinend); gefragt: „welchen Ton muss man weglassen, wenn es schön klingen soll?” gab er 4 (sf) zur Antwort. So schaltete er: aus 1, 4, 6, 7 (=c, f, a, h) den siebenten (=h) aus. Ahnliche Fragen beantwortet er auch, ohne dass ihm erst jedesmal die Töne vorgespielt werden mussten” . . .!

A 492-ik oldalon találjuk a „haben” és „sein” segédigéknek a lovak által történő konjugálását, ugyanezen az oldalon magyarázza meg Krall a lovaknak egy jobb ügyhöz méltó buzgalommal az ige fogalmát és az igéknek jelentő alakját, a ló pedig, mint mindent, úgy ezt is „megérti” és megfelelő válaszokat kopog ki a kérdezett példákra (pl. wie ist die Nennform von weiss? Felelet: wisn.\* Ugyanezen az oldalon

\* Szegény Krall éveken át üzvént azt a mesterséget, hogy lovak helyett felel, idővel annyira beleélte magát a lólélekbe, úgy ahogy ő azt képzei, hogy lassanként egy külön, fonetikus lóortografiát szerkesztett össze magának és ha azután ő ezen az alapon „wissen” helyett „wisn”-t kopogtattat ki a lóval, akkor úgy ő, mint hívei ezt boldogan a ló tévedésének tekintik és éppen e „tévedésekben” megdönthetetlen bizonyítékát látják annak, hogy a válasz a lótól és nem Krall-tól származik. Azt, hogy Krall önmagát ámitja ilyen módon, mint ahogy ezt spiritiszták és asztaltáncoltatók teszik, arra tudományos embernek természetesen nem szabad gondolnia; inkább elhiszi a legképtelenebb badarságokat. Ugyanez áll a lovak „válaszaiban” előforduló tar-

a ló talányokat fejt meg. Először megmagyarázzák neki egy példán, hogy általában mi a talány! (A legnagyobb talány ebben az ügyben természetesen Ostwald és társai.) Miután még, nagyon célszerűen, azt is megmagyarázták a lónak, hogy általában mi a megfejtés, talányokat adnak fel neki, pl. es ist schwarz und es ist warm, was ist das? Felelet: ofn, vagy: „es ist weiss und liegt draussen auf dem Hofe, was ist das? Ohne Zögern antwortete Muhamed: schne.

A 494-ik oldalon a lovak a verstanban oktatódnak és rímeket csinálnak, sőt német szóra (Fuss) keresnek francia rímet (douze) és végül lezárjuk e szívderítő, bár némileg szegyenletes szemelvényeket a következővel, amely talán a legkirívóbb valamennyi között és amely a 492—493 oldalon díszelg: „Wenn du rechnen willst — mondja a mester — was musst du zuerst tun? denkn „felel” a ló. Und wenn du denken kannst, was hast du dann? Frstand. Wenn du Verstand hast, was musst du dann haben? Sele (-seele).” . . .!

Be kell azonban fejeznünk e szemelvényeket, mert a lovak zsenialitásának a határait, könnyen érthető, miért? hiába keressük. És e határokat Krall is hiába kereste. Pedig kereste. Neki is feltűnt, hogy egy kissé határtalan a lovak felfogóképessége. „Es hat sich mir oft die Frage aufgedrängt — mondja a 195. oldalon — wo die Grenze des Verstehens sei? Der bisherige Unterricht hat aber nichts ergeben, was mich zu dem Ausspruch berechtigten würde: bis hierher und nicht weiter.” Ezután következik egy mondat, amelyet Krall kövér betűkkel nyomtatott, bizonyosan a nagyobb hatás kedvéért. De felesleges volt. A mondat hozzáértőknél úgy is megtette volna a hatását: „Sobald es mir gelang, mich verständlich zu machen, war auch das Pferd imstande, zu begreifen. . .”

\*

Böven bebizonyul tehát a fenti, pedig nagyon hézagos szemelvényekből, hogy várakozásunk beigazolódik. Ha szentségtörő módon feltesszük, hogy a ló nem tudja, hogy kopogásaival mire és hogy azokkal mit felel, akkor mint mondtuk azt kell várnunk, hogy túlsokat, hogy mindent tud, sőt még olyant is, amit nem is tanult.

Legyen szabad egy komoly szót közbevetnünk. Az állat intellektusáról azt kell képzelnünk, hogy az olyasféleképpen különbözik az ember intellektusától, mint a fejletlen gyermeké vagy csecsemőé (aszerint, hogy milyen állatról van szó) a felnőttétől. A csecsemőt semmiképpen nem lehet gyökvonásra vagy mondatanra megtanítani, mert nincsenek meg szervezetében az e fogalmak képzéséhez szükséges materiális elemek és struktúrák. A csecsemő és a gyermek szervezete nemcsak nagyságban, hanem struktúrában és differenciálódásban is különbözik a felnőttétől és ugyanez a különbség áll fenn az állati és az emberi szervezet között. Milyen nagy ez a különbség és milyen nagy ennél fogva a lehető funkciók különbsége, azt nem tudjuk; csak azt tudjuk, hogy nagyon nagy és hogy a határ nagyon

talmi tévedésekről és értelmetlenségekről is; *Krall* és hívei szerint ezek is éppen azt bizonyítják, hogy itt a ló gondolkodott és nem az ember. A „válasz” tehát vagy jó, vagy rossz, vagy értelmetlen; mindahárom esetben a ló zsenialitása mellett bizonyít. Természetes, hogy a ló mindent teljesen felér ésszel a fizikától a metafizikáig. Az ortográfiát nem érti. De én istenem! mégsem szabad elfelejteni, kivel van dolgunk: egy lóval! és hogy a ló mégis csak ló!

mélyen keresendő, mindenesetre az absztrakt fogalomképzésen alul. De ha valaki mégis azt állítaná, hogy szellemes módszerekkel és hónapok és évek fáradsága árán sikerült neki egy lóval megértetni az „egy”, a „kettő” és a „három” és az „és” szavaknak abszolút értelmét, az 1, 2, 3 és az összeadás fogalmát és hogy a ló most már tudja, hogy „2 és 1” = 3, akkor — bármily lehetetlen volna ez az állítás — igényt tarthatna a komoly vizsgálatra és cáfolatra. Ellenben ha egy ló ezerszerre ennyit, ha egyszerűen mindent tud, akkor felesleges a vizsgálat; hogy mindent tud, azt bátran elhíhetjük vizsgálat nélkül is.\* Minket is csak a külső szükségesség, ennek a badar könyvnek a nagy külső sikere és tudós kutatóknak a legutóbbi időkig ismételt sok bizonyító nyilatkozata (1. az előző jegyzetet) készítet arra, hogy kimerítően foglalkozzunk vele.

\*

2. Feltéve, hogy a lovak nem tanultak meg semmi egyebet, mint jeladásra a lábaikat emelni, akkor előre várhatjuk továbbá, hogy — miután ezt az egyet megtanulták — minden egyébnek, csak Krall és hívői képzeletében létező, megtanulása nagyon könnyen ment, semmi nehézséget nem okozott. Tényleg ez a várakozás is teljesen beigazolódik.

Krall pl. látáskísérleteket akar végezni az egyik lóval; e célra az emberi látáskísérleteknél használatos táblát, ill. annak egy nagy betűjét, az E betűt mutatja meg a lónak és megmagyarázza neki, hogy az lesz a feladata, a kérdésre mindig megmondani, merre (jobbra vagy balra) van-e a betűnek „nyitott” és merre a „zárt” oldala. E célból megmagyarázza a lónak a „nyitott” és „zárt” fogalmát úgy, hogy leveszi a saját kalapját és abba, nyílásával felfelé tartva, belenyúl, mondván: látod, itt be tudok menni, itt nyitva van, itt alul pedig

\* Érdekes különben, hogy a lovak éppen a könnyű feladatoknak nem tudnak megfelelni, hanem inkább a nehezeknek. Utóbbi időben három tudós (Prof. Kraemer, Dr. Sarasin és Prof. Ziegler) együttesen megvizsgálta a lovakat és közzé is tette vizsgálatának Krallra és a lovakra nézve nagyon kedvező eredményét a *Zoologischer Anzeiger* 1912. szeptemberi számában, amely újabb tudományos botrányról később még szólunk. E három tudós vizsgáló előtt a lovak mindenféle nehéz és bonyolult számtani feladványt helyesen megfejtettek és teljesen meg is győzték a tudósokat a ló intelligenciájáról, egyúttal minket, mint később látni fogják, e tudósok ítéletképtelenségéről — de a legelső feltett kérdésre a ló a táblára írt 64-es számot 77-nek olvasta, mindjárt utána 6-szor 4-et 6-nak mondott és *zweiundzwanzig zu vingt trois plus douze* szerinte 10 volt, stb. Több más megfigyelő és különösen Döring szerint, aki nagyon okosan figyelte meg és nagyon helyesen ítélte meg a lovakat és gazdájukat és akiről később szintén szó lesz, az ilyen könnyű feladványok produkálását Krall lehetőleg kikerüli és egyenes felszólításra meg is tagadja, avval az indokolással, hogy az ilyen könnyű dolgok „untatják” a lovakat stb. Döring kielégítő magyarázatát adta Krall ezen vonakodásának. Ha a ló többször tévesen felel, ill. kopog pl. arra a kérdésre, hogy mennyi  $3 + 2$ ? ha erre pl. 7-et, 12-öt, 58-at és más értelmetlenségeket kopog, úgy ez nagyon kellemetlen és nagyon kihívja a jogos kritikát és kételyt; ellenben ha arra kérdésre, hogy mennyi pl. 15625-nek a hatodik gyöke, vagy mennyi  $10^2 \cdot [2 \times 8 + 4]$   $\sqrt{256} : 4^2$  nem mindjárt 5-el telet, hanem össze-vissza kopog mindenfélét, úgy ezt az ember inkább hajlandó megbocsátani egy lónak és ha végül mégis kikopogja a helyes 5-öt, akkor annál nagyobb az elismerés és a csodálat.

nem tudok bemenni, itt zárt. Ebből a magyarázatból a ló rögtön megértette, hogy az E betűnek merre van (analoge a hozzá semmiképpen nem hasonló kalaphoz!) a „zárt” és merre a „nyitott” oldala. Történt pedig ez a magyarázat a tanításnak a *negyedik napján*. (1. a könyv 448. old.-át.) Az ember nem hisz a szemeinek, mikor ezt olvassa és kételkedik, vajjon tényleg ez a könyv-e az, amelyet tudósok komolyan vesznek, amelyet Ziegler epochalisnak nevez, amelyet Oswald Darwiné mellé állít, amelynek tartalmát Haeckel körültekintőnek és óvatosnak mondja, amelyért Claparède és Bahr lelkesednek és amelynek eredményeit három természettudós egy komoly szakfolyóiratban affirmálja és tudós társaságok nyilvános üléseikben tárgyalják és méltatják és vajjon nekem, az olvasónak, hibbant-e meg az eszem, vagy a „tudomány csarnok”-ából lett-e tegnaptól mára egy nagy bolondok háza?

Szegény Krallnak meg kell engednünk, hogy a fenti eseten ő maga is nem győzött eleget csudálkozni. Ő az E betű zárt és nyitott oldalának ezt a kitűnő magyarázatát elődjétől, v. Ostentől tanulta és elmondja benyomásait arról, mikor ez a „kluger Hans”-ot oktatta annak idején ilyen kitűnő módon. „Die Unterweisung hatte — mondja Krall a 39-ik oldalon — kaum eine halbe Minute in Anspruch genommen. Man weiss nicht, was mehr zu bewundern ist: die meisterliche Art, wie v. Osten dem Pferde seine Wünsche in wenigen Sekunden begrifflich macht oder das fabelhafte Verständniss des Thieres.” Pedig aki itt a csodálatásra rászolgált, az sem a ló, sem v. Osten, hanem Krall, aki embernyi ember létére elhitte, hogy a ló megértette ezt a magyarázatot, de még sokkal inkább a mi tudósaink, akik viszont Krallban és lovaiban és az éppen most elmondott farsangi komédiában hisznek.

Miután a lovaknak mindegy, mit magyaráznak nekik, ennél fogva természetes, hogy minden magyarázatnak a megértése ugyanilyen könnyen megy. A négy alpművelet megértése semmi nehézségekbe nem ütközött, „Für jede der vier Rechnungsarten genühten schon wenige Beispiele, um ihnen die Sache klarzumachen” (110. old.) 1908. november 14-én, a tanítás 14-ik napján, az egyik ló megtanulta a számokat 4-től 10-ig és még ugyanezen a napon a négy alpműveletet és ezenfelül azok kombinálását, pl.:  $2+3=2$  vagy  $2 \times 2+3=$  stb., ami természetesen csak úgy lehetséges, hogy nem értett a „magyarázat”-ból egy szót sem és a magyarázat végén ugyanannyit tudott, mint az elején, t. i. kopogni. Ugyanezen a biztos alapon meg lehetett volna vele értetni ugyanazon a napon még az integrálegyenleteket is. A mester maga is „meg van lepetve a váratlanul gyors haladáson” (452. old.).

Hans 9 évig kopogott v. Ostennál egy bizonyos bonyolult kulcs szerint, de Krall szerkeszt egy praktikusabb táblát és Hans, bár a régi jelzőmód 9 év alatt „hússá és vérré vált benne” (362. old.), nagyon hamar áttanul az új táblára. „Die Kürze der Zeit, in der er die neue Tretweise begriff, lieferte wiederum einen Beweis seiner schnellen Auffassungsgabe” (u. o.) Természetes, hogy ítélőképes ember számára ez a gyorsaság éppen az ellenkezőjét bizonyítja annak, amit szegény Krallnak jelentett.

De felesleges végigidézni a gyors és csodálatosan könnyű fel-



fogásnak a könyvben található számos példáját. A leggyorsabb fel-fogás kétségtelenül az, amelynek a legkevesebb magyarázat kell és e tekintetben ezeket a lovakat nem múlhatja felül senki. Mert, mint fentebb láttuk, a 3-ik, 4-ik és 5-ik gyökvonást a lehető legkevesebb magyarázattól, t. i. minden magyarázat nélkül fogták fel, „saját magukban fejlesztették ki”, amire egyébként az emlős állatok birodalmában (az emberek túlnyomó többségét is beleértve) nincsen példa. És érthető egy hölgyismerősömnek az az őszinte fohásza, amellyel a könyvet átolvasás után nekem visszaadta: „bár én olyan gyorsan tudnék tanulni, mint ezek a lovak”, amire csak azt felelhettem: „és bár soha olyan gyorsan és könnyelműen ne ítélne, mint a tudósok ebben az ügyben”.

Futólag meg kell még említenem itt, hogy ugyanezen okból a lovak nem is felejtethnek és nem is felejtenek semmit. Hónapok, sőt évek után is frissen tudják a tanultakat, ha közben nem is került szóba, ami gyermekeknél, de többnyire felnőtt embereknél is tudva-levőleg megfordítva szokott lenni.

\*

3. Ha a lovak csak adott jelre emelgetik a lábukat, akkor továbbá azt kell várnunk, hogy minden kérdésre azonnal és a legkülönbözőbb nehézségű kérdésekre egyforma gyorsan válaszolnak. Természetes, hogy akkor nekik nincs szükségük arra az időre, amelyet ilyen kérdéseknél az ember igényel a gondolkodásra vagy a szükséges számvetési műveletek keresztülvitelére. Tényleg már az eddigi idézetek is bőven mutatják, hogy a lovak minden választ „rögtön” adnak meg, (amit Krall boldogan még külön meg is bámul, mint az okosság különös jelét). E tekintetben tehát nincs szükség új idézetekre.

\*

4. Miután a lovak nem tesznek egyebet, mint jelre emelgetik a lábukat, természetes továbbá, hogy itt-ott meg kell esni annak a szerencsétlenségnek is, hogy olyant „tudnak”, amit még a legnagyobb zsenialitás mellett is fizikai lehetetlenség tudniok. Így pl. valamelyik napon az történt, hogy Hans a már említett Schillings által véletlenül francia nyelven hozzá intézett arra a felszólításra, hogy kopogjon kettőt (dis deux) tényleg kettőt kopogott; a kérdező meglepetve tovább kísérletezett: trois, quatre, dix, a ló mindig a megfelelő számokat kopogta soixante-ig; ezenfelül többször nem felelt vagy megtévedt. (Úgy látszik, a válaszoltató itt észrevette, hogy ez a „tudás” kompromittálja a lovat). Krall pedig avval magyarázza a túlságos tudományt, hogy a lóval két évvel azelőtt gazdája, v. Osten gyakorolt francia számjegyeket és a ló ezeket tartotta meg azóta emlékezetében.\*

\* Hozzáteszi ehhez Krall, hogy a lónak minden emberi nyelv, tehát a francia is, idegen és hogy ennél fogva könnyen tanul meg többféle nyelvű szavakat. Ennek ellenére a 142. oldalon a következő — magában is klasszikus és megörökítésre méltó — párbeszéd található Krall és egyik lova között. „*Huit et trois. Multipliez les deux nombres*”. Válaszul a ló 24-et kopog. Krall erre a szerencsétlen lónak egy hosszabb előadást tart annak a magyarázatára, hogy amit most kopogott, az francia nyelven: vingt-quatre. Szólt pedig Krall a lóhoz (szórol-szóra) a következőképen: „*Vous avez dit: vingt-quatre*;

Még gyengébb a magyarázata a következő, már sokkal kellemetlenebb balesetnek. A lovak, mint említettük, külön (fonetikus) líortográfia szerint kopogtatják le a szavakat éppen annak a bizonyítására, hogy ők képzik a szavakat és nem idomított lovak módjára kopognak. Így pl. a „Pferd” szót 50-féleképpen kopogják (130. old.), és csak ritkán úgy, ahogy kell; valószínűleg azért, mert a mesterük azt tartja, hogy ez nem illenék egy lóhoz, dacára annak, hogy az pedig németül, franciául, olaszul, latinul és görögül tud. Íme néhány jókedvű példa arra, hogy írják ill. kopogják ők a Pferd szót: färd, färt, ferd, fért, feerd, frd, frt, frrt, pfert, pfrt, bferd, vörd, vört, verd, vert, fvert, fveerd, fveert, pverd, pvert, pfperd, pärd, pärt, perd, pert. Ámbár kétes, miért nem elég a nagyeszű és magasműveltségű, de mint fentebb láttuk, rendkívül nagy emlékező tehetséggel is bíró állatoknak egyetlenegy, ámbár rossz ill. fonetikus írásmód, amelyet azonban konzekvensen alkalmaznának, meg kell engednünk, hogy az önámításnak — mert Krall jóhiszeműségéhez, mint látni fogjuk, a legtávolibb kétely sem férhet — az elmeorvosi szempontból érdekes önámításnak túl nem szárnyalható foka, hogy Krall a saját maga nagyobb boldogítására 50-féle rossz variációban kopogtattatja le a lovakkal a szavakat. Annál kellemetlenebb volt azonban a következő baleset. Az egyik lónak bemutatták Bethmann urat, a mostani birodalmi kancellárt, aki akkor még Oberpräsident volt. Ne tessék talán ezen megütközni; ez nagyon természetes. Mert vagy tud egy ló ötödik gyököt vonni, rímeket keresni és talányokat megfejteni, vagy nem tud. Ha pedig tud, — pedig ezek a lovak tudnak — akkor illik is, hogy a látogatókat nekik bemutassák! Megmondták tehát a lónak (402. old.), hogy ez az úr itt Bethmann úr. Mikor azután később megkérdezték tőle, hogy hogyan is hívják ezt az urat, a ló híven lekopogta: „Bethmann” Csakhogy honnan tudta a ló, hogy ő excellenciája th-val írja nevét, mikor ezt neki senki meg nem mondta??? Krall ezt a kellemetlen esetet a következő két módon magyarázza.

Első magyarázat: v. Osten — akié akkor a ló volt — kijelentette előttem (Krall előtt) mikor erről megkérdeztem, hogy a ló előtt nagyon világosan és lassan szokta ő kiejteni a szavakat, úgy hogy a Bethmann szóban is erősen lett a „h” betű hangsúlyozva (de akkor miért kell szegénynek a Pferd szót 50-féleképen írni?)

és másodsor: citálja Krall Zellnek, az ismert jőnevű zoológus-

*tu sais, du weisst, im Deutschen heisst es vierundzwanzig, also vier-und-zwanzig, wir nennen erst die Einer, dann die Zehner; aber im Französischen heisst es, on dit en français: vingt-quatre, erst die Zehner, les dizaines, dann die Einer, les unités*”. A ló ezt a mathematico-grammatico-linguistikai magyarázatot higgadt megadással tűrte. De néma szenvedéseinek vigaszára szolgálna, ha tudná, hogy Krall elismeréssel teszi hozzá: „*Dass Pferde, die nach ein halbes Jahr zuvor auf der Weide liefen, imstande sind ...*” stb. Bizony az ember, aki pedig nem járt legelőre, nem volna képes ilyenre a tanítás 10-ik hónapjában; az ember bizony rúgna, ha a tanítás 10-ik hónapjában ilyen komplikált és kombinált magyarázatokat tartanának neki egyszerre két idegen nyelven. A ló nem rúg; ennek a magyarázata az, hogy ő nagy előnyben van az ember felett; ő nem ért a magyarázathól egy szót sem.

nak és állatmegfigyelőnek és a lovak hívének véleményét a „Bethmann” esetről. Zell ugyanis erre az esetre vonatkozólag azt mondja: „ich habe nur gesehen, dass Hans Namen buchstabierte, die vorher an die Tafel geschrieben waren”. Ez a védekezés jellegzi Krallnak nemcsak fanatizmusát, de ki kell mondanunk a szót, együgyűségét is, amelynek folytán nem veszi észre, hogy a két argumentum milyen kellemetlen módon ellentmond egymásnak.\*

Ugyanígyen természetű, de még kellemetlenebb egy másik, hasonló eset. Bemutatták a „Kluger Hans”-nak Plüskow urat, a nevet, úgy amint kell: „Plüsko”-nak ejtve ki. Egy fél óra múlva a ló, megkérdeztetvén a bemutatott úr neve felől, kikopogja ezt, de — a Frankfurter Zeitung jelenlévő levelezőjének nagy meglepetésére — helyesen: Plüskownak, w-el a végén! Honnan tudja már megint a ló, hogy „Plüsko” úr „Plüskow”-nak írja magát? A magyarázat a következő. Aki kikopogtatja, az tudja. De elfelejti, hogy a ló nem tudhatja. Az ember végre is nem gondolkozhatik mindig ló-ul; itt-ott elfelejtkezik az ember a lószeropról!

Krall erre is többfélét felel, de megint úgy, hogy egyik felelet sem kielégítő és mindegyik ellentmond a másiknak; a felelet (404—406. old.) a következő: 1. citálja v. Ostent, akinek birtokában a „Hans” akkor még volt. v. Osten úgy magyarázta ezt az esetet, hogy a ló már azelőtt ismert o-val végződőleg ejtett, de ow-val végződőleg írt nevű urakat (nevezetesen Slytzw, Pankow és Grabow urakat) tehát már tudta, hogy o-ra végződő porosz nemesi nevek ow-val íratnak! 2. Előadja Krall a saját véleményét, amely szerint v. Osten nagyon pedáns volt és sohasem betűtett a lóval olyan szavakat, amelyek nem voltak előbb a táblára írva (ez tehát éppen ellenkezik v. Osten saját magyarázatával és meghazudtolja a mestert, Ostent). 3. Hans gyakran tévedt, pl. Königsmarck gróf nevét Königsmark-nak betűzte c nélkül és Grabow úr nevét Grabo-nak, w nélkül (ami ugyan nem bizonyít semmit, de ellenkezik az előző két védelemmel).

A legkellemetlenebb ebben az irányban azonban az volt, mikor v. Osten valakit felszólított, mutatná meg a lónak a zsebóráját, az illető pedig tréfából egy ötmárkást tartott a ló elé, úgy hogy v. Osten nem vette észre; v. Osten megkérdezte a lótól, hogy hány óra és a ló helyesen kikopogta, hogy 11 óra 50 perc, a mire természetesen a jelenlevőknek óriási kacagása támadt (408. old.) Krall védelme megint emlékeztet a törött fazék históriájára: 1. a *Programm* nevű, artistikai (!) lap szerint nem így volt a dolog, hanem úgy, hogy

\* Ez a védekezés, valamint a következő két esetben alkalmazott argumentáció is élénken emlékeztet különben arra az adomabeli emberre, aki bepereltetvén egy kölcsönkért fazék eltérése miatt, a következőképpen védekezett: 1. sohasem kértem tőle fazekat kölcsön; 2. mikor kértem, megtagadta, 3. mikor visszaadtam a fazekat, egész volt és 4. mikor kölcsönadta, már el volt törve. De míg ez az adoma a rosszhiszeműség illusztrálására lett kitalálva, addig Krall jóhiszemű, csakhogy mint látni fogjuk, hihetetlenül együgyű. Hiszen, ha nem Haeckelről, Ostwaldról, Edingerről, Zieglerről, Zellről, Claparèderől és sok más tudósról volna szó, Krallról magáról és könyvéről nem is volna érdemes írni egy szót sem.

v. Osten nem is volt jelen és hogy a ló az ötmárkás láttára 5-öt: kopogott, mikor ismételték a kérdést, a fejét rázta és mikor később tényleg órát tartva eléje, kérdezték, hogy hány óra, erre sem felelt, hogy továbbá a szándékos félrevezetés a ló gondolkodási képességét meg is zavarta, úgy hogy csak hosszabb, újbóli tanítás hozta ezt megint rendbe. 2. Krall saját véleménye szerint a ló nem gondolkodásának megzavarása folytán nem válaszolt, hanem csak „a félrevezetési kísérlet feletti boszankodásból” (408. old.) (az első pontban autoritásnak idézett — artistikai — szaklap tehát eszerint egész önkényesen állítja azt a fontos dolgot, hogy a ló ezután még hosszú ideig meg volt zavarva gondolkodásában!)

Mint látjuk, e döntő fontosságú esetek mindegyikében a felhozott kapkodó argumentumok csak újabb bizonyágai annak, hogy — mint ahogy a dolog természeténél fogva nem is képzelhető másképp — közönséges cirkusztrükkről van szó.

A négy eset tehát eléggé beigazolja azt, ami várható volt, hogy t. i. a ló olyanokat „felel”, a miket fizikai lehetetlenség tudnia, de tulajdonképpen az egyes esetektől eltekintve és eltekintve attól is, hogy a lovak Krallnak és asszistensének, Bacmeisternek, saját állítása szerint 4-ik és 5-ik gyököt számítás és magyarázat nélkül tudnak vonni, hogy továbbá úgy Krallnak, mint a kísérleteknél jelen volt más személyeknek egybehangzó és kifejezett állítása szerint ilyen ötödik gyök kiszámítást (6—7 jegyű számokból) fejből és gondolkodás nélkül végeznek, az eredményt rögtön megmondják, továbbá, hogy nehéz feladatok és kérdések megoldását nem végzik hosszabb idő alatt, mint a legkönnyebbekét, sem nem látható náluk ekkor nagyobb munka vagy bármily más nagyobb igénybevétel, mint könnyű feladatoknál.\* eltekintve mindezekről, azt, hogy a lovak olyanokat „tudnak, a miket nem tudhatnak, bizonyítja már a „tudásnak” mennyisége és minősége, összevetve a ráfordított idő rövidegével\*\* és avval, hogy egy más állatfaj nyelvén kellett mindezt „megtanulni”. Emberi mértékek szerint ez azt teszi, hogy a lovak olyanokat tudnak, amiket nem tudhatnak. Hacsak nem annyi eszük van, amennyit az emberek magukra nézve már zsenialitásnak neveznek; de akkor

\* Ily irányban nyilatkozott és referált személyes tapasztalatai alapján a *Société française de philosophie* egyik ezidei ülésén Prof. Piéron is, a pszichológiai laboratórium vezetője, ugyanígy Prof. Dumas, aki kifogásolta, hogy a lovak tulajdonképpen semmi egyebet nem csinálnak, mint kopognak és azt kívánta, hogy ha a lovak olyan intelligensek, végezzenek parancsra bizonyos dolgokat és így bizonyítsák, hogy értik az emberi nyelvet és Prof. Quinton, aki elmondta, hogy a lovak a legkönnyebb feladatoknál ugyanannyiszor tévednek mint a legnehezebbeknél és ugyanegy közömbösséggel végzik mindkettőt. ami trükk nélkül lehetetlen. Ezekben is nem maguk a vélemények az érdekesek, hanem az, hogy Párisban egy előkelő tudományos filozófiai társaságban, tudós tanárok foglalkoznak azokkal a Don Quixotte-szerű örültségekkel, amiket Elberfeldben egy meghibbant elméjű ékszerkereskedő három lóval csinál: és hogy ennek az újkori Don Quixottenak és Rozinanteinak annyi és oly sok előkelő Sancho Panzája van.

\*\* Összesen 2½ év alatt tanulták meg mindezt, de mint láttuk, már az első héten lehetetlenül sokat tudtak; a 4-ik 5-ik héten már négy-ötféle nyelven értettek és hihetetlenül sokat.

érthetetlen, hogy ezt a zsenialitást évezredekig eltitkolták. Ennyi zseni-  
 álitással lehetetlen, hogy évezredekén át meg ne tanulták volna már  
 régen az emberi nyelvet az emberrel való gyakran szoros és folytonos  
 érintkezésben és ne közölték volna ezt egymással és újszülötteikkel.  
 Krall szerint ugyanis az ő lovai most már emberi nyelven gondol-  
 koznak és „teljesen kétségtelen”, hogy az istállóban a saját közlési  
 módjukon teljes részletességgel értekeznek egymással, beszélgetnek  
 a tanultakról és tanítgatják egymást.\*

Sine ira et studio állapítható meg már ezekből azt is, hogy vagy  
 egy meghibbant elméjű, vagy egy rendkívül együgyű, vagy még inkább  
 a tudománytalan ember fanatizmusában mindekét abnormitást magában  
 egyesítő ember az, aki komikus könyvével a tudományos világot fog-  
 lalkoztatja és akit Ostwald Darwin mellé állít.\*\*

\*

5. Tényleg előre kellett azt is várnunk, hogy aki ilyeneket hirdet,  
 hogy az, ha nem tudatos ámitó, úgy rendkívül együgyű és fanatikus.  
 A rosszhiszeműséget Krallnak kivétel nélkül minden ellenese kizárja  
 és a könyv olvasása közben is egy ugyan teljesen ítéletképtelen és  
 korlátolt, de egyúttal teljesen jóhiszemű és őszintén fanatikus ember  
 képét is kapjuk, aki ügyének szentségében bízva, az összes ellenvéle-  
 ményeket és azoknak nagyon meggyőző bizonyítékait is megható  
 objektivitással és néha gyenge cáfolattal, sokszor azonban minden  
 cáfolat nélkül regisztrálja.

Tényleg e korlátoltság benyomását teszi a könyv a fent  
 idézett számos példán kívül is minden oldalon, az első sortól  
 az utolsóig. Az első mondatból, amely szerint: „nagyon neve-  
 zetes összetalalkozás, hogy Németországnak ugyanazon kis községéből  
 származik két nagy ember: v. Osten (a kluger Hans tulajdonosa)  
 és ... Kopernikus”; az első oldaltól, amelyen áhitattal bemutatja a  
 fényképét azon négyemeletes berlini ház külsejének,\*\*\* amelyben

\* Szó szerint így mondja ezt (kövér betűkkel nyomva) a 239. oldalon:  
 „Meine Versuche nach dieser Richtung hin ergaben mit unzweideutiger Klar-  
 heit: die Pferde können sich bis ins Einzelne miteinander verständigen, sie  
 unterhalten und belehren sich gegenseitig über das Durchgenommene”.

\*\* Szegény Don Quixoteunk a fenti meggyőződésének kifejezése után  
 még nyilatkozik arra a kérdésre vonatkozólag is, vajjon van-e remény arra,  
 hogy a lovakat meg lehet tanítani beszélni? „Die Frage, ob ein Pferd  
 jemals imstande sein werde, sich mit uns in menschlichen Lauten zu  
 verständigen, lässt sich heute noch nicht beantworten. Da doch so ver-  
 schiedene Geschöpfe wie Mensch, Hund und Vogel gleichartige artikulierte  
 Laute zu bilden vermögen, so ist nicht einzusehen, warum gerade dem Pferde  
 die körperlichen Bedingungen dauernd unüberwindliche Hindernisse bereiten  
 sollten. Die Vorbedingung wird sein, ein zum Sprechen besonders veranlagtes  
 Pferd zu finden.” Néhány oldallal később (245-ik old.) pedig felveti azt a  
 kérdést, vajjon az ő felfedezései után a Darwin-Lamarck-féle fejlődéstan még  
 tovább fentartandó-e? . . .

\*\*\* Az illusztrációk általában sokszor feltűnően illusztrálják a híressé  
 vált szerző nivóját. Íme néhány példa. 78-ik kép: a német császár (közölve  
 egyúttal a kereskedőcég is, amelynek szíves engedelmével reprodukáltatott a  
 fénykép); a császár képét ugyanis megmutatták a lónak és megmondták  
 neki, hogy ez a császár. 79-ik kép: a német császárné arcképe, ugyane  
 célból (kereskedőcég is említve), 80-ik kép: Schopenhauer arcképe; a lovaknak  
 megmondattott: „der Herr heisst Schopenhauer; also passt auf! Schopen-

v. Osten lakott, azon konstatálástól, hogy v. Osten Gall koponyatanának volt híve és e tan utasításai alapján választotta ki tanítványul a megfelelő koponyaalakulást mutató Hansot, egész az utolsó oldalig, amelyen, mint zárszó, a következő rövid, de annál hatásosabb fejezet található: „Folgerungen aus meiner Arbeit. Zur Wahrung meiner Urheberschaft lege ich in nachstehender Form einige Ergebnisse nieder, die die Grundlage meiner weiteren Versuche bilden: aaaaaaaaaaaaaaaaaa bbbbbb cccc dddddddddddddddd (és így tovább, a többit már csak számjegyek segítségével, rövidített alakban adjuk) 47e 4f 15g 7h 17i 5k 3l 3m 34n 10 2p 15r 14s 14t 13u 2v 2w és 2z”. Ebbe az anagrammába fektette le, prioritása megóvása céljából, az Ostwald szerint Darwinhoz hasonló jelentőségű szerző később következő kinyilatkoztatásait.

Természetesen nemcsak az első és utolsó mondat ilyen pompás, hanem vannak közben bőven egyéb szívdertítő dolgok is, pl. az 5-ik résznek (a 444-ik oldalon álló) mottója, amelyben, citálva, három szerző szerepel; az első mondattal *Kant*, a másodikkal a „cogito ergo sum”-al *Descartes* és utána harmadik helyen „ig dnkn ig bin”-nel az arabs ló: Muhamed! De ha Krall Kopernikus mellé állítja von Ostent és Ostwald Darwin mellé Krallt, miért ne állhatna Kant és Descartes mellé Muhmed?

Természetesen maga ez a lépten-nyomon mutatkozó korlátoltság elég volna arra, hogy kételyt keltsen, még egyébként elfogadható állításokkal szemben is.

\*

Kell-e még mindezek után még bizonyítani, hogy a legcsekélyebb ok sincs rá, azt hinni, hogy a lovak értik az emberi beszédet és hogy lábdobogásuk betűket és számjegyeket jelent, hogy tehát emberi nyelven fejezik ki magukat? A lovakkal történt kísérletek és az erről írott könyv eredménye nem a lovak, hanem az emberek szellemi életére és átlagos nivójára vet világot.

De hogy a lovak tényleg teljesen értelmetlenül túrik a körülöttük folyó kísérleteket és hogy tudásuk és idomítottságuk csak arra az

hauer” (átengedő cég lojálisan felemlítve) „81. kép: ugyanúgy Schiller arc-kepe (der Herr heisst Schiller), 83-ik kép: a német trónörökös („das ist der Kronprinz”), 89-ik kép: Don nevű kutyának a képe; ez a kutya egy császári vadászmasteré; tud beszélni; Krall maga beszélt vele. Az intervjú (Krall lefényképezte a kutyát beszélés közben is) a következőképpen folyt le: Krall: „Wie heisst du?” Don: „Don”. Krall: „Was willst du?” Don: „Haben”. Krall: „Was hast du?” Don: „Hunger”. Krall: „Was ist das?” Don: „Kuchen”. (Ezen azonban nincsen semmi különös, mert már a nagy Leibniz is írt le egy beszélő kutyát és mennél messzebb ment Krall a múltba fáradhatatlan irodalmi kutatásaiban, csudálatosképpen annál több értelmesen és érthetően beszélő állatot talált. Természetesen „már a régi rómaiak és görögök is . . .”; így pl. a 210-ik oldalon Plinius van citálva, aki elmondja, hogy a második pun háborúban egy ökör hogyan monda Cnaeus Domitiusnak: „vae, vae tibi Roma”. (Nem is hinné az ember!) További illusztrációk: 97 és 98: a lovakban hívó Zobel ezredes és Schönbeck őrnagy képei, 100: egy konkurens lónak panoptikumai bemutatását hirdető kis utcai falragasz fényképe. 102: Rendich úr fényképe, aki hitt, de már nem hisz a lovakban. 103: Pichl asztalos szobájának a belseje, aki gondozta a lovakat tulajdonosuk távollétében. 103: egy asztal egy égő és egy kialudt gyertyával (erről a két gyertyáról mondta meg a ló, hogy melyik ég; a ló nincs a képen) stb. stb.

egy dologra terjed ki, tudni — minden hozzáfűződő asszociáció nélkül — mikor milyen jelre, melyik lábukat kell emelni és meddig kell ezt ismételni,\* erre azonban azonkívül, hogy a lovak olyanokat tudnak, amit nem tudhatnak, két teljesen kielégítő közvetlen bizonyíték is van és pedig egy negatív és egy pozitív.

A negatív bizonyíték abban áll, hogy nem lehet választ, illetőleg értelmes választ kapni, ha a dirigálás lehetőségét megszüntetjük. Ilyen eset kettő van. Az egyik, ha a ló nem láthatja azt, aki dirigálhatja, a másik, ha a kérdező nem is ismeri a helyes választ, úgy hogy nem tudja, mit dirigáljon a lónak. (Ez utóbbi kísérletek neve: „unwissentliche Versuche”) Természetes, hogy mindakét kísérleti mód Krall ellen bizonyít. Krallnak fanatizmusa, és korlátoltsága azonban diadalmasan ellentáll minden logikának és minden ellene bizonyító körülménynek. Ez Krall elme-állapota. De hogyan jellegezzük azokat, akik tudományos férfiak létükre tovább hisznek, dacára annak, amit Krall maga elmond a fenti két vizsgálási mód megkísérléséről? Krall (162-ik oldal) a következőképpen adja elő a dolgot: „Als wir eines Tages Versuche machten, bei denen sich v. Osten vor das Pferd stellte, diesem den Rücken zukehrend, konnte er keine Antwort von Hans erzwingen, obgleich er doch sichtbar vor ihm stand! Und das wiederholte sich, so oft er ihm den Rücken zukehrte. Hans glaubte wohl, wie ein Schüler hinter dem Rücken seines Lehrers Unfug treiben zu können. (!) Ähnlich war es meines Erachtens, bei unwissentlichen Versuchen, wobei nur das eine erstaunlich bleibt, wie schnell und sicher Hans die veränderten Umstände erkannte (!) Man weiss, eine wie hohe Empfindlichkeit das Pferd in seinem Gefühlsleben zeigt. Betrachten wir die (früher mitgetheilten) Fälle, wo Hans dem Besucher falsch, seinem Herrn aber richtig antwortete\*\*, so erhalten wir eine auffallende Über-

\* Természetesen ezt sem feltétlen, sőt nem is nagyon nagy biztossággal tudják. A válasz gyakran téves, gyakran egész értelmetlen, bár a kérdés egész egyszerű; ilyenkor segít néha a legvadabb líortografikus magyarázat, néha az a kifogás, hogy a válasz valamelyik előbb használatban volt, de most már jobb által pótolta táblázat szerint magyarázandó, amelybe a ló a betűk egy részével vissza esett, néha az a feltevés, hogy a ló tréfál, gúnyolódik (75-ik oldal), vagy hogy neheztel valamiért és ezért szándékosan ad hamis választ (36. oldal) néha azonban nagyon is feltűnő és tartós a teljes értelmetlenség (111. oldal: *von Zeit zu Zeit treten plötzlich endlose Reihen falscher Antworten auf*) és ez az állapot néha 6—7 napig tart (72. old.) amit Krall természetesen nem a lovaknak az emberi tudománnyal szembeni teljes és természetes értelmetlenségének és az idomítási kontaktus megszakadásának tulajdonít, hanem a fenti okok valamelyikének. Ha pedig a ló éppenséggel nem akar pl. 5-ik gyököt vonni, akkor van egy egyszerű mód, tudományát felfrissíteni és ez: a korbács. Ettől az eszköztől a ló mindjárt megtanul újból a kérdezőre figyelni és — bármily tudományágról legyen szó — annyiszor emelni a lábát, a hányszor az előtte álló ember testmozdulatai kívánják. Ez irányító jelekről később lesz még szó.

Természetes, hogy a lovak idegeneknek legtöbnyire rosszul vagy egyáltalán nem válaszolnak. Ez nem bizonyítana még ellenük; de viszont az sem bizonyít mellettük, hogy némely idegennek is „válaszoltak”. Ez attól függ, vajjon az idegennek meg van ez a speciális ügyessége, rögtön és jól eltalálni, hogyan kell a lovat dirigálni. Ezek közt többen, akiknek ítélőképessége hasonló magas fokon állt mint Krallé és akik nem tudták saját magukat megfigyelni és ellenőrizni, fanatikus hívei maradtak a lovaknak, míg mások, köztük Hahn tanító (1. 60 old.), Schillings (1. 326 old.) állatbúvár, Rendich festő (1. 71 old.) és mások, elég hamar észrevették, hogy miben áll a dolog, elszégyelték magukat (erre különösen Schillingnek volt oka, aki ezelőtt élénk és aktív részt vett a „tanítás”-ban és tudományos publikációk alakjában foglalt állást

einstimmung mit unwissentlichen, resp. wissentlichen Versuchen: das Pferd versagt sofort, wo es sich dies gestatten zu können glaubt. Das dürfte der Grund sein, warum unwissentliche Versuche so selten gelingen.” Tehát mint Krall maga elmondja, ha Osten a lónak hátat fordított, vége volt a tudománynak és ha a kérdező nem ismerte a választ, akkor a ló tudománya is ki volt merítve, és pedig ez annyira precízen így volt, hogy szegény Don Quixottunk is csodálkozott, hogy a ló „milyen hamar felismeri (!) a változott körülményeket”. De mit mondjunk a Sancho Panzákról, akiknek hite Don Quixotteban és Rozinanteiban még ettől sem rendül meg?!

„Néha”, mint a fenti idézet állítja, mégis sikerülnek a „tudástalan” kísérletek, vagyis azok, amelyeknél a lovak által adandó választ a kérdező nem ismerte. Ezt persze nem kontrolálhatjuk, mert nem voltunk jelen, de a dolgoknak apriorisztikus hihetlenségénél és a dolgokba kevert embereknek szemmel látható ítéletképtelenségénél és fanatizmusánál fogva azt kell kívánnunk, hogy nemcsak a kérdező, hanem— ami könnyen berendezhető dolog — a jelenlevők közül senki ne ismerje nemcsak a helyes választ, hanem magát a kérdést sem. Emellett természetes a természettudományi kísérletekben szokásos pontos és minden részletre kiterjedő jegyzőkönyvvel kellene beszámolni.\* Ha így történik a kísérlet, akkor nincs is szükség ötödik gyökvonásra, talánymegfejtésekre és rimképzésekre, hanem akkor elég, ha a ló „megmondja”, hogy mennyi  $1 + 2$ , vagy lebetűz egy három-négy betűből álló szót és akkor elhisszük a gyökvonást, a mértant, algebrát, verstant, zenei hangtant stb. is és el fogjuk ismerni, hogy a ló magasan felette áll az embernek, mert sokkal alacsonyabb rendű agygyal és testi szervezettel sokkal rövidebb idő alatt tanul meg sokkal nehezebb dolgokat, mint az ember általában meg tud tanulni (fejből 4-ik—5-ik gyökvonást 5 hét alatt 5 féle nyelvet stb.). Addig azonban azt kell hinnünk, hogy tudós férfiak és társaságok bizonyítványa nem a lovak zsenialitásának a bizonyítványa, hanem nagyon súlyos kompromittálása az emberi faj intelligenciájának és bűnös félrevezetése egy önálló tudományos ítéletre nem képes, nagy laikus közönségnek.

Tudástalan kísérleteket (unwissentliche Versuche) körülbelül az általunk fent vázolt módon különben Krall is akart végezni a saját két lovával. Egy dobozból kellett volna kihúzni kartonlapokat, rájuk írt számtani feladványokkal és ezeket tartani a lovak elé, anélkül, hogy a feladványokat a kérdező látná. De Krall a jobbik eszével nagyon jól megérezte, hogy ebből nem jó lesz és ezért a rosszabbik eszével előre mentségeket készített arra, miért kell az ilyen kísérleteknek a lovak ellen bizonyítani. Előkísérleteket csinált, amelyek abból állottak, hogy a lovak hozzászoktattassanak a kis táblákhoz.

a lovak emberforma észbeli konstitúciója mellett) és otthagyták a lovakat. Rendich tovább is ment. Vett magának (1. 71. old.) egy kutyát és azt hamar megtanította szubtilis intéseknek megfelelőleg a lábát emelni, úgy hogy egy hónap múlva el tudta produkálni evvel az ő „Nora” kutyájával Krall és lovainak minden tudományát. (Ezt is maga Krall mondja el és cáfolat nélkül.)

\* Pl. Kik voltak jele? ki hol állott? ki minek a megfigyelésével volt megbízva? Milyenek voltak a távolságok? stb. stb.



Heteken át folytak az „előkísérletek”; a lovak mindig hamisan feleltek (166 old.). Krall, mint mondja, hosszú időn át súlyosan törte a fejét ezen a „különös” körülményen. Miért felelnek a lovak rosszul (nem tagadták meg a feleletet, ami gyanús, hanem rosszul feleltek) a kis táblákról? Vége, sok fejtörés után, rájött! A magyarázat, amelyet talált, éppen az ellenkezője annak, amelyet adott, mikor a kluger Hans nem akart tudástalan kérdésekre felelni. Ott az volt a magyarázat, hogy a ló zseniálisan finom érzésével rögtön kitalálja, hogy a kérdező maga sem tudja a választ; minek feleljen akkor ő?! Muhamed és Zarifnál éppen ellenkező oldalról jön a magyarázat. A magyarázat ugyanis a következő: Hogyan tudhassa a ló, hogy az a szám, amelyik a kis táblákon áll, ugyanúgy és ugyanaz a szám, mintha a nagy fali táblán állna? Hiszen a ló mégis csak ló! Tudja ugyan a számot négyzetre, köbre és 4, 5, 6, stb.-ik hatványra emelni, tud hármasszabályt felállítani, közönséges törteteket tizedes törtre átváltoztatni, legkisebb közös többszörös keresni stb. stb. stb., de azt végre még sem szabad egy lótól kívánni, hogy azt a számot, amellyel mindezeket a súlyos műveleteket fejből, biztosan és könnyen végzi, akkor is számnak ismerje, ha — bár ugyanazon nagyságban, színben és formában — nem egy nagy táblán áll, hanem egy kis táblán! Krall le is mondott arról, hogy még ezt az egy dolgot, hogy a számjegy a kis táblán is számjegy, a ló fejébe verje, annak a lónak a fejébe, amely beszél és beszél egy komplikált séma szerint, amelyet nem is lát. És nagyon helyesen tette Krall, hogy ezt így csinálta. Mert evvel az óvatos előkísérletezéssel és előzetes megállapítással az ő egyik esze előre gondoskodott arról, hogy a másik esze ne kerüljön egy minden valószínűség szerint végzetes katasztrófába. Ha t. i. evvel az előzetes megállapítással Krall nem gondoskodott volna arról, hogy ez a veszedelmes fajta kontrollkísérlet meg ne történhessék, illetve előre semmisnek legyen kijelentve, akkor vagy a bolondságából kellett volna a kísérletek hatása alatt kijózanodni, (a bolondságához pedig éppúgy ragaszkodik, mint Don Quixotte a magáihoz: lényének minden szálával), vagy pedig eszének még józan részét kellett volna eldobni magától. Így Krall egyéniségének megmentése céljából az egyik fajta ész előrelátó óvatossággal gondoskodott benne a másiktól.

A másik fajta, pozitív és legerősebb bizonyíték, ha ugyan van szükség ilyen állításokkal szemben pozitív bizonyítékra, vagy ha ugyan egy ilyen pozitív bizonyíték hiánya elég volna az eddigiekben bemutatott badarságok elhívésére, a másik fajta, pozitív, bizonyíték arra, hogy cirkuszi trükkel van dolgunk, az, ha valakinek sikerül a jeladást, amelynek a lovak engedelmeskednek, megtalálni és a lovakkal e jeladás segítségével tetszése szerinti feleleteket adni, ill. kopogtatásokat csináltatni,

Ez, mint Krall könyvéből látjuk, teljesen sikerült egy tudományos bizottság tagjának, Pfungst egyetemi asszisztensnek. Ő kétségbevonhatatlanul bebizonyította a Kluger Hansnál, hogy jeladásoknak engedelmeskedik és erre a lóbolondság el is hallgatott egy jó

időre. De sajnos, csak addig, amíg meg nem jelent Krallnak ez a könyve a Kluger Hansról, amelyet v. Osten rá hagyott és a két új lóról, Muhamedről és Zarifról. A könyv újból felélesztette az egész lármát és kiverte az emberek fejéből Pfungst bizonyítékait, sőt bebizonyította a könyv, hogy a Hans mégis milyen okos volt és Pfungst milyen tudatlan és újra felemelte v. Ostent Kopernikus mellé és Krallt Darwin szomszédságába.

És miután ez a dicsőség mai napig tart, foglalkoznunk kell tovább is az ügygel, Pfungsttal és a jeladások természetével, hogy azután áttérjünk a dolognak tudományos szempontból tulajdonképpen egyedül némileg érdekes részére: Krall lelki konstitúciójának és azok pszichéjének taglalásába, akik ezekben a szégyenletes és gyermekes badarságokban hisznek.

— **Befejező közlemény a következő számban.** —

# SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

## Aradi Viktor: A magyar ipar jövője\*

Mielőtt a vállalkozó ipartelepét létesít, pontosan számba veszi mindazokat a tényezőket, amelyek a létesítendő üzem jövedelmezőségét meghatározzák. Kiszámítja a berendezkedési költségeket, a nyersanyagbeszerzési árakat, a hajtóerő, a feldolgozás költségeit. Azután számításba veszi a termelendő árú piaci viszonyait és az így nyert eredményeket összehasonlítja a már létező üzemek, a leendő konkurrensok eredményeivel. Ha a két végeredmény a létesítendő vállalatra nézve előnyösebbnek látszik, úgy belefog a vállalkozásba, ellenkező esetben visszalép. Minden ipari üzem létesítésénél számba veszik a telephelytényezőket és összehasonlítják a konkurens vállalatéival; fel kell tételeznük, hogy az összehasonlítás kedvező az új vállalatra és a mindennapi élet mégis arra tanít meg, hogy az újonnan létesülő iparvállalatoknak jelentős része nem életképes. A magyarázat nagyon is kézenfekvő. A tervezők figyelmét elkerülte valamelyik speciális telephelytényező, avagy a telephelytényezők relatív jelentősége megváltozott. A fiatal vállalatok gyakori bukása azt bizonyítja, hogy a telephelytényezőkkel való számítás meglehetősen bizonytalan alapokon nyugszik.

Weber Alfred theoretikus munkájában\*\* egy lépéssel tovább megy és azt kutatja, hogy egy országon belül hol melyik iparág telephelytényezői kedvezőbbek. A nagyon érdekes munkának csak egy nagy hibája van, az hogy tisztán theoretikus értékű és még így is végzetes tévedéseket okozhat, mert a különben is nehezen számon tartható, sőt egyáltalában számon sem tartható telephelytényező fontossága folytonosan változik. Egy útépítés, vasút-, völgyzárógát építése, csatornázás, folyam szabályozás, stb. gyökeresen megváltoztatja a telephelyek egymáshoz való viszonyát. Csak természetes, hogy a Weber-féle theoria nagyon óvatos alkalmazása sem biztosít a durva

\* Szerző előadta a *Társadalomtudományi Társaságnak* f. évi április hó 15. ülésén.

\*\* Alfred Weber: *Über den Standort der industrieen. Erster Teil: Reine Theorie des Standorts*. Tübingen, 1909.

tévedések ellen és így a gyakorlati életben csak nagyon alárendelt fontosságú lehetne.

Varga Jenő még egy lépéssel tovább megy és megkísérli Weber elméletét különböző országok ipartelepülési viszonyainak összehasonlítására alkalmazni.\* Természetesen csakhamar elvész lábai alól a szilárd talaj és a teoriák nagyon is kívül kerülnek a valóság körén. A különböző tényezők kaleidoszkopszerűen változó képe kettős tévedések szülőokává válik és a gondolatokkal való játék csakhamar valódi játékká lesz.

Hogyha Varga Jenő megmaradt volna ezen a téren, úgy nem történik baj. Elvégre az ilyen fantáziaképek nagyon ártatlan mulatságok és amellet érdekesekek is, akárcsak Wells regényei. Az olvasó élvezi a fantázia szárnyalásának szépségeit és tovább megy. Csakhogy ebben az esetben Varga megy tovább és a felhők közötti utazásáról egy leírást közöl, amelyet mint a magyar ipar jövőjének képét állítja be. Természetes, hogy ez a kép minden részében különbözik azoktól, amelyeket Varga előtt mások festettek erről a kérdéstről és Varga kénytelen az összes régi beállítások helyességét megcáfolni. Egyszerűen letagadja minden egyes tételük helyességét.

A legelső kérdés, amelyet Varga felvett: mi az oka Magyarországi ipari elmaradottságának? Felsorolja és megcáfolja az eddigi magyarázatokat, csakhogy a felsorolás hézagos, a cáfolat pedig felületes. „Az osztrák verseny azért nem lehet oka a magyar ipar lassú fejlődésének, mert a számottevő nagy iparágakban egyáltalán nem létezik”. A merész állítás igazolására fel is hoz néhány példát, többek között a vasbányászatot (!) a vaskohászatot, a petróleumipart, a textilipart, stb. A felsorolás nem nagyon szerencsés, mert éppen Varga állításait cáfolják meg. Mivel a vasbányászat nem ipar, a vaskohászattal kapcsolatban jöhet tekintetbe és ezen a téren bizony egyenesen irtó verseny folyik, amelyről nem vonhatja el figyelmünket az az átmeneti jelentőségű tény, hogy az osztrák és a magyar vasművek között kartellszerződés áll fenn. Először is a kartellszerződés maga is a legélesebb verseny következménye. A felsőmagyarországi és pedig elsősorban a híres gömör-szepesi vasipar az osztrák verseny következtében ment tönkre, ugyanígy pusztult el az erdélyi vasipar jórésze is. A „mentési” akciót a nagybankok végezték és létre is hoztak bizonyos koncentrációt a vasipar terén, de az új és reorganizált vállalatok képtelenek voltak az osztrák versenyt ellensúlyozni. Nagyon helyesen jelentette ki Lukács László

\* Varga Jenő: *A magyar ipar jövője. Huszadik Század. XIII. évfolyam* 11—12. szám. 566—577 oldalak.

penzügyminiszter a parlamentben,\* hogy: „ha vaskartell nem lett volna, ma nem lenne vasiparunk”. A vaskartell megkötése életkérdése volt a csenevész magyar vasiparnak, amely a kartell árnyékában nőtt nagygyá\*\* és a kartellszerződés fokmérője az osztrák versenynek. Mert a kartellszerződés korántsem béke-, hanem fegyverszünet-szerződés, amelynek feltételeiből kitűnik a hadakozó felek erőviszonya. Az osztrák-magyar vaskartell épen azt bizonyítja, hogy az osztrák-magyar vasművek között éles érdekellentétek dűlnak és hogy a magyar vasművek kénytelenek voltak a piac egyrészt az osztrák műveknek átengedni, nehogy az egészet elveszítsék. Az osztrák vasművek sikeres versenyének következménye:

1. Hogy az osztrák vasművek évente átlag nyolc millió korona értékű nyersvasat helyezhetnek el a magyar piacokon.

2. Hogy ugyanazok a vasművek évente átlag:

8 millió korona értékű rúdvasat,	
5 „ „ „ „ vaslemezt,	
3 „ „ „ „ vasdrótot,	
86 „ „ „ „ vasárút	

és néhány tízmillió korona értékű gépet, géprészt stb. helyezhetnek el a magyar piacokon.

Ez az évente százmillió koronán jóval felüli összeget képviselő kontingens a hadisarc, amely 1917-ig biztosítja a békét, de egy-szerszint megakasztja a magyar vasipar fejlődését. Mert a kartell tartalma alatt a monarchia egyes vasművei csak a kartellvezetőség hozzájárulásával fejleszthetik üzemüket, vagyis a magyar vasművek fejlesztésébe az osztrák érdekeltek beleszólhatnak, ezenkívül új vállalatok létesítését majdnem lehetetlenné teszi az, hogy szemben találkozná az egész kartellel, amelynek minden tagja szerződése alapján köteles az outsider ellen küzdeni. Végül pedig ne hagyjuk számon kívül azt a speciális magyar nyomorúságot sem, amely igazán csak minálunk jöhet végzetes súllyal számításba: az osztrák vasműveknek hatalmas protektorai vannak a magyar vasipar elleni küzdelemben.\*\*\* Az eddigi magyar kormányok egyikében sem volt elég bátorság ahhoz, hogy a vasérc kivitt előmozdító fuvardíjkezdvezményeket megszüntesse, mert nem akartak főhercegi érdekekkel szembeszállani.

\* 1904. május 19-én.

\*\* És a kartell, az osztrák-magyar vasművek megállapodásai okozták azt is, hogy a vasipar már évek óta stagnál. Mindez világosan kitűnik a kartellszerződésből.

\*\*\* Íme egy fontos „telephelytényező”, mellyel nem számolt és nem is számolhatott az elmélet.

Azt hiszem már ebből is kitűnik, hogy Varga rossz példára hivatkozott, mert a vasipar terén csakugyan az osztrák verseny hátráltatja a fejlődést. És hasonló a helyzet a petróleum-ipar terén, ahol a magyar finomítók milliós sarcot kénytelenek fizetni az osztrák finomítóknak kiviteli premium címén és ahol a vámpolitika is segítségére jön az osztrák finomítóknak, amikor kizárja a román petróleumot. A kartell itt is ellenkezőt bizonyít, mint amit Varga szeretne és ellenkezőt bizonyít a textilipar terén is. Vagyis Varga első kiindulópontja nem helyes: az osztrák verseny igenis oka a magyar ipar lassú fejlődésének és ez a verseny éppen a számottevő iparágakban a legélesebb.

Varga második megállapítása, hogy: a tőkehiány szintén nem lehet az ipar lassú fejlődésének oka. „Manapság a tőke nemzetközisége nem frázis”, mondja, pedig olyan értelemben, ahogy Varga állítja be ezt a kérdést, tényleg frázis. De lássuk elsősorban példáit. „Angol tőke dolgozik Délafrika bányáiban csakúgy, mint a mezopotámiai öntözőművek építésénél, valamint a kínai vasút építésénél”. Ezekkel a példákkal hamar végezhetünk: a bányászat, az öntözőművek, a vasút nem ipar. Úgy látszik itt sajtóhibával van dolgunk. De azért tekintsünk el a ténybeli tévedéstől és vonjuk le ezekből a példákból is a következtetést. Nemcsak véletlenség, hogy Varga az idegen tőkével létesített üzemek százainak sorából éppen a bányászatot, az öntözőműveket és a vasutakat szedte ki. Mindezek nem iparágak, hanem telephelytényezők és hogyha így tekintjük a dolgot úgy csakhamar megállapíthatjuk az „idegen tőke” egyik jellegzetes sajátosságát. Az idegen tőke elsősorban tőkeszegény országokban keres elhelyezkedést, ahol a gazdasági élet fejlődése még alig, vagy pedig egyáltalán nem indult meg. (Délafrika, Mezopotámia, Kína). És ezeken a helyeken is elsősorban a telephelyek megszerzésére, felhasználására törekszik. Elsősorban azért, mert ez a legjövődelmesebb vállalkozás, másodsorban pedig azért, mert ezáltal döntő súlyt biztosít magának a létesülendő ipar terén, hiszen a főtényezőkkel, előfeltételekkel rendelkezik. De már csak igazán kivételes esetekben jön el mihozzánk, ahol elvégre mégis van valami tőkekoncentráció és ez máris lefoglalta magának a telephelytényezőket. Végre ahol számolnia kell a monarchia nagy kartelljeinek versenyével. A tőke nemzetközisége nem frázis, de Varga azt csinált ebből az igazságból. Egyetlen példája látszik az első pillanatra súlyosabb természetűnek: Orosz-Lengyelország gyorsan fejlődő nagyipara. Csakhogy beható vizsgálat nyomán ez is elveszíti jelentőségét. Az tény, hogy ezt az ipart majdnem kizárólag a német tőke létesítette Oroszország és

Németország határán. Miért? Az óriás orosz vámterület, amelyet hallatlan védővámok\* zárnak körül, Európa legnagyobb piac. A túlfeljetten iparos Németország természetesen törekszik erre a piacra és mivel a magas vámokkal szemben tehetetlen, a határ mentén, de a vámvonalon belül létesít ipartelepeket, nagyrészt nyers- és féltermékeket feldolgozó ipartelepeket és a vámvonalon csak oly nyers- és féltermékeket visz át, amelyek vámtétele alacsony. Ez azonban még nem orosz ipar, mert a kivételesen kedvező telephely tényezőkre támaszkodik. És az ilyen ipar ugyancsak nem tartozik a legkívánatosabbak közé. A szereplő, idegen tőke első helyre bekebelezett jelzőlogkölcson, kamatlába oly nagy, hogy a jövedelem jórészét felémészt. Ehhez járul a rendesen abnormisan magas jutalék, a nyereség-részesedés, stb., úgy, hogy az így létesülő ipar csak helyi jelentőségű lehet (a legkivételesen alkalmas telephelyekre szorítkozik) és a nemzeti vagyonosodás szempontjából egyenesen káros hatású. Nincs is arra példa sehol, hogy egy ország iparát idegen tőke nagygyá fejlesztette volna. Vagyis Vargával szemben megállapíthatjuk, hogy a tőkehiány igenis fontos oka iparunk lassú fejlődésének. És különösen kitűnik ez akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy a magyar iparban is jelentős része van az idegen, főleg osztrák tőkének, de ez nemcsak, hogy az igazi fejlődési nem szolgálja, hanem ellenkezőleg, annak útjában áll. Ez már annyira ösmert körülmény, hogy részletezése itt el is maradhat.

És most térjünk át Varga harmadik megállapítására, amelyben tulajdonképpen problémát állít fel az olvasó részére. „A mezőgazdasági termelés csekélységét, a földművelő népesség rossz kereseti viszonyait állítják sokan az ipar elmaradásának okául. Ez szintén nem lehet igaz.” Ez a megállapítás első része. Igazán kár, hogy Varga nem méltatta több figyelemre Dániel Arnold úttörő munkálkodását; az ő tanulmányaiból megtanulta volna, hogy a mezőgazdasági termelés színvonalától nemcsak a kereseti viszonyok függnek, hanem egész sor fontos tényező. Még pedig a lakosság élelmezésének és lakásának ára,\*\* a nyersanyagárak, a fogyasztás aránya és a tőke. De lássuk tovább Varga magyarázatát. „... . Magyarország évente egy milliárd koronáért hoz be külföldi iparcikkeket, amelyek számára tehát meg van Magyarországon a fogyasztás-

\* Íme egy átmeneti jelentőségű, óriás fontosságú telephelytényező, amely ugyancsak zavarólag hat az elméletre.

\*\* Elsőrendű fontosságú telephelytényező. Elmaradott mezőgazdaság mellett drága az élelmiszer, drága a munkás lakása, tehát magas bérre van utalva, hogy megélhessen, e mellett rosszul táplálkozik és rosszul lakik, vagyis kevésbé munkaképes. Vagyis ilyen országokban drága és rossz a munkaerő.

tási piac és még sem idehaza gyártjuk azokat.” Ezzel a problémával Dániel Arnold alapos munkái után talán kár is volna foglalkozni, de azért néhány megjegyzést mégis tehetünk. Az a bizonyos milliárd korona sokféle ipartermék árát képviseli és így egy-egyre kevés jut, például türe és gombra évente alig több, mint egymillió korona. Az újonnan létesülő gyár csak egymillió korona értékű áru termelésére rendezkedhetnek be és felvehetne a versenyt az olyan külföldi gyárakkal, amelyek hasonlíthatatlanul előnyösebb körülmények között tízmillió korona évi forgalmat érnek el. Vagyis az a nagy szám, a mágikus hatású milliárd semmit sem mond.

Íme, ilyen az alap, amelyből Varga kiindul és erre építi fel elméletét. „Ha túlnyomóan Magyarország számára termelő gyárak nem Magyarországon, hanem Ausztriában települnek meg, ennek nem lehet más oka, minthogy az összes termelési és szállítási költségeket számbavéve, a kérdéses árucikkeket olcsóbban lehet a magyar fogyasztóhoz juttatni, ha Ausztriában gyártjuk, minthogyha Magyarországon termeljük”.

Ez a megállapítás elsősorban is ellentétben áll Varga egy korábbi, alig negyven sorral előbb megkockáztatott véleményével, hogy az osztrák verseny nem lehet a magyar ipar lassú fejlődésének oka. De másodsorban abból, hogy a magyarországi fogyasztást is fedező osztrák vállalatok Ausztriában telepsznek meg szívesebben, mint minálunk, abból nem lehet a magyarországi telephelyek kevésbé előnyös voltára következtetni. Ki alapítja ezeket az iparvállalatokat? Nemde elsősorban az osztrák nagytőke. Az a nagytőke, amelynek Ausztriában már egész sor nyersterméket és félig kész árut termelő vállalata működik. Természetes, hogy ez a nagytőke elsősorban arra törekszik, hogy saját vállalatai jövedelmezőségét fokozza, és ezt elsősorban úgy éri el, hogyha a termelésben bizonyos függetlenítésre törekszik. Vagyis igyekszik minden egyes termelési ág minden jövedelmét saját maga részére biztosítani, röviden: a nagytőke önkéntelenül a vertikális tröszt felé törekszik minden érdekeltségénél. Ezt pedig nem úgy éri el, hogyha ausztriai ipari termékeinek végleges feldolgozását másnak engedi át és ő maga Magyarországon vállalkozik, hanem azáltal, hogyha az Ausztriában elért eredményeket igyekszik mennél fokozottabb mértékben kihasználni. A nagytőke igen gyakran áldozatok árán felvirágoztat egyáltalában nem rentábilis vállalatokat, csakhogy többi vállalatai nagyobb jövedelmezőségét biztosítsa.

De mindezekon a bevezető gondolatokon átvergődve térjünk magára a tanulmány tárgyára. Varga „néhány reális telephely különbséget akar feltüntetni, amelyek magyarázzák, hogy sok Magyarországnak termelő új gyárvállalat miért választja Ausztriát telephelyül.”



Kísérjük csak figyelemmel ezt az okfejtést, amely a tanulmány második, és az elsővel bizonyos tekintetben ellentétes részét képezi.

I. „A termelési költség első eleme a termeléshez szükséges tőke kamatja. A telek árát valamint a berendezési költséget általában egyenlőnek vehetjük Magyarországon és Ausztriában, noha a vas és építőanyagok árai Magyarországon magasabbak; különbség mutatkozik azonban a befektetett tőke kölcsöndíjában, a kamatlábban.” Tőkeszegények lévén, már az ipartelep létesítésénél hátrányos helyzetben vagyunk Ausztriával szemben. Vagyis Varga tanulmányának harmadik oldala szerint: mivel a mezőgazdasági termelés csekély, tőkeszegények vagyunk és nem bírjuk el az osztrák verseny nyomását, ellentétben áll ugyancsak Varga tanulmányának első oldalán állítottakkal. És ebből megállapítja az első telephelyelőnyt Ausztria részére. A megállapítás teljesen megfelel a valóságnak, csak az a kár, hogy ezt az igazságot tanulmánya első oldalán nem tartotta szem előtt.

II. „A termelési költség második eleme a termelésnél alkalmazott épületek, gépek, szóval a berendezés értékének amortizációja. Semmi okunk sincs föltenni, hogy épületek és gépek Magyarországon gyorsabban pusztulnak, mint Ausztriában: ezért a termelési költség ezen elemét a két területen egyenlőnek vehetjük”. De csak téves alapon vehetjük egyenlőnek. Magyarországon drágább az építkezés, drágább a gép, mint Ausztriában, tehát nagyobb összeg amortizációjáról van szó. Ez a második telephelyelőny Ausztriára nézve.

III. A termelési költségek harmadik elemének a gyártáshoz szükséges nyers- és fűtőanyagok beszerzési árát veszi Varga. Természetesen itt elhallgatja, hogy ezek a mezőgazdaság fejlettségének függvényei. De tekintsünk el ettől. A két legfontosabb nyersanyaggal foglalkozik, a vassal és a szénnel. Nagyon helyesen megállapítja, hogy:

a) Magyarországon a szénbányai munkások keresete kisebb, mint Ausztriában. A statisztika idevonatkozó része ugyan kritikán aluli, de a különbség szembeszökő és így Varga megállapítása kétségtelenül helyes.

b) Ugyanezzel kapcsolatban megállapítja, hogy a magyarországi szénbányamunkások teljesítménye messze mögötte marad az ausztriai szénbányamunkások teljesítményének. Itt azonban tekintetbe kell venni, hogy az ausztriai szénbányák műszaki berendezése sokkal tökéletesebb a magyarországiakénál, hogy Ausztriában a gépfajtást már régen meghonosították, hogy a termelésben egyre nagyobb szerepet játszanak a gépek és így az összehasonlítás ezen a téren nem vezet pozitív eredményekre. És éppen ezért nem vezetne eredményre az sem, hogyha a métermázsákra eső munkabér átlagát kiszámítanók. Pedig Varga ebből szeretné megállapítani, hogy milyen mértékben drágítják meg

a szenet a „rosszabb bányászati viszonyok” és mily mértékben a „szénkartell rettenetes kapzsisága”. Ennél a pontnál álljunk meg kissé. A magyarországi szénbányászati viszonyok semmiben sem rosszabbak, mint az ausztriaiak, ami pedig a „szénkartell rettenetes kapzsiságát” illeti, hát a szénkartell tényleg kapzsi. Minden tőkecsoportot jellemez a kapzsiság, amelynek csakis az ellenérdekek ereje vet gátat. Ez a kapzsiság oly természetes, hogy szót sem érdemel, de a kérdés súlypontja nem is itt van. A szénkartell kapzsisága, a magas szénárak föltétlenül kedvezőtlen telephelytényezők, de ennek a gyökere a tökehiányban rejlik. Magyarországon van még néhány kitűnő szénmedence, amelynek feltárására nem is gondolnak. Ha nem volnánk oly végzetesen tőkeszegények — mint amilyenek vagyunk — a bajon könnyen lehetne segíteni. Csakhogy a szénkartell kétségtelenül nagyfokú kapzsisága mégsem oly nagy, hogy a tökehiányt ellensúlyozni bírja.

Igaz, kétségtelen tény, hogy ez is, mint az előbbiek is, hatalmas telephelytényezőt jelentenek az osztrák ipar javára, de mindezek csak az ország tőkeszegénységéből és amint Dániel Arnold nagyon helyesen megállapítja, az ország elmaradott fejlettségű mezőgazdasági viszonyaiból származnak. Varga akarata ellenére maga bizonyítja be ennek az általa oly következetesen tagadott tételnek helyességét. Az ő szavaival élek, hogy ezt a tételt még jobban megvilágítsam. „Hogy mindennek\* ellenére oly kevés a támadás a szénkartell ellen, ennek főoka, hogy az iparvállalatok nagy része ugyanazoké a nagybankoké, amelyeké a kőszénbányák és így mindegy, hogy melyik vállalatnál több a haszon.” Vagyis Varga maga elősmeri, hogy az iparban érdekelt nagytőke tudott gondoskodni olcsó szénről, míg a kisebb vállalatok drága pénzen fizetik a szenet. Máskép: a nagytőke Magyarországon is szerezhet olcsó szenet és hogyha a széndrágaságról beszélünk, öntudatlanul is azt bizonyítgatjuk, hogy tőkeszegények vagyunk. Hogy végig menjünk ezen a vonalon, a széndrágaság Magyarországon nem oly számbavehető telephelytényező, amely a nagyipari fejlődést komolyan gátolná.

IV. A negyedik termelési költségelemnek Varga a szállítási költségeket veszi. Ez a költségelem szintén átmeneti fontosságú, amelynek nagyságát számtalan tényező befolyásolja, máról-holnapra megváltoztatja. És hogy mennyire következtelen Varga ezen a téren is, annak bizonyítására újra csak az ő szavait idézem: „Tegyük föl például, hogy bútorgyárat akarnak alapítani, amely Hamburgon át importálandó külföldi fából készült bútorttal akarná a budapesti fogyaszt-

\* Előzőleg ugyanis Varga felsorol egy csomó erősen túlzott beállítású példát a szénkartell garázdálkodására.

tási piacot ellátni. Minden egyéb költségelemet azonosnak véve, a gyár legjobb telephelye az osztrák-német határ lesz, mert ez esetben az értéktelen hulladékfát nem kell szállítani.” Miért nem Hamburg maga, ahonnan a német-osztrák határig sem kell szállítani az értéktelen hulladékfát? Úgy látszik Varga nagyon erősen eltévedt a bonyolult kérdés rejtekeiben és maga cáfolja meg magát. És hasonlóan szerencsétlen minden egyes példája. Vegyük például a budapest-bécsi kokszról szólót. Budapesten a bécsi koksz olcsóbb, mint a budapesti. „Budapesten csakúgy, mint Bécsben karvini szenet használnak a koksz előállítására, amely via Bécs kerül Budapestre, 100 kg. kőszénből lesz 50 kg. koksz: vagyis a Bécsben termelt koksz a bécs-budapesti útvonalon csak fele annyi tonnakilométer szállítási költségbe kerül, mint a karvini szénből Budapesten előállított koksz.” Ebből azonban korántsem következik, hogy hagyjunk fel a budapesti kokszgyártással. Elsősorban azért, mert a budapesti koksz a gázgyártás mellékterméke, másodsorban pedig a budapesti gázgyárak használhatnának például resicai szenet is és ebben az esetben Varga egész szállítási teoriája vízbe esik. A gondolatmenetnek ez a része is csak átmeneti jelentőségű tényezőként nyugszik.

De különösen klasszikus a textiliparra vonatkozó hosszas fejtegetés. A textilipar létesítésénél „csak az a kérdés merül föl, hogy inkább a szenet vigyük-e a gyapottermelés színhelyére, vagy a nyersgyapotot a szénbányák vidékére. A matematikai számítás azt mutatja, hogy az utóbbi módszer mellett kisebb a szállításnál felmerülő tonnakilométerek száma; ugyanezt mutatja a textilipar tényleges települése az egész világon; a textilipar mindenütt a szénbánya vidékeken virágzik: Manchester, Reichenberg, Lodz, Warnsdorf, stb. mind szénbánya vidékeken fekszenek”. Nemde ebből az következik, hogy a textilipari telepeket Magyarországon is a szénbányavidékeken kellene létesíteni. Csakhogy Varga más eredményekre jut. Az osztrák szénbányavidékek közelebb esnek a gyapottermelő Északamerikához, mint a magyarországi szénbányavidékek, ergo Magyarországon nincs jövője a textiliparnak. Hogy miért bírja el a gyapot csak Ausztriáig a fuvardíjat és onnan Magyarorszáig már nem, arra a kérdésre Varga adós marad a felelettel. Tegyük föl, hogy Felsőmagyarországon, avagy Horvátország déli részében, — mindkettő szénben dús vidék, habár ma még nincs is szénbányászatuk, — tegyük föl, hogy ezen helyek valamelyikén egy tőkés csoport szénbányát nyit. Ugyanazon szénbánya közelében ugyanaz a csoport textilgyárat létesít, amely a bányából kikerülő hulladékszenet használja föl, vagyis ingyen szénrel dolgozik. Miért ne lehetne ez a gyár versenyképes az ausztriaiával? Azért, mert egy

nagyon kissé távolabb esik a gyapotbeszerzési helytől? Hiszen Varga maga mondja, hogy a textilgyárnál a legfontosabb a szénbánya közelsége, míg a gyapot több ezer kilométeres szállítást elbír. Miért ne bírná el az osztrák határtól a magyar határig terjedő távolságot? Ilyen beállítás alapján kevés jelentőséggel bír Vargának az a megállapítása, hogy Magyarországon a textil-ipar felvirágzására nincs kilátás.

V. A termelési költségek ötödik elemét a munkabéreköltségekben látja Varga, de rögtön meg is jegyzi, hogy ezen a téren csak gyakorlati szakember tájékozódhatik tapasztalatok alapján. Vagyis az elméletnek ezen a téren hiányzik az alapja.

Ilyen következtetések alapján jut el Varga ahhoz a végeredményhez, hogy Magyarországon csak a mezőgazdasági termékeket földolgozó iparágaknak van jövőjük. Oly merész állítás és hozzá oly könnyelmű, hogy érdemes oldalakon keresztül bizonyítani helytelenségét.

\*

Magyarország geográfiai tekintetben egészen sajátos alkátú ország. Félkörben hegy koszorú övezi és a hegyekben lépten-nyomon ásványkincsekre bukkanunk. „Vasércben szegény az ország,” hirdetik a vaskartell emberei, de néhány fontos kérdésre adósok maradnak a válasszal. Hogy az állítólag vasérchiánnal küzködő vállalatok miért hagyták, miért hagyják parlagon heverni a dús székelyföldi, marosvölgyi, aranyosvölgyi, toroczkói, stb. stb. vasérctelepeket? Avagy mi a magyarázata annak, hogy a vasérchiányt oly gyakran emlegető Államvasúttársaság vasipari telepeinek közvetlen szomszédságában parlagon heverték óriás vasérctelepek mindaddig, amíg a közelmúltban a mágnáscsoport reájuk nem tette kezeit. A hegykoszorú és a reá támaszkodó dombvidék egészen a nagy Alföld pereméig gazdag szénmedencéket rejt, bár a szénkartell emberei előszeretettel hirdetik, hogy Magyarország szénben szegény ország. Hogy mennyire helytelen ez a beállítás, azt az utóbbi időben két feltűnő példa is bizonyította, bár a kérdéssel a szakemberek nagyon régen tisztában vannak. Az első példa a handlovai. A handlovai szénmedence egészen az utóbbi évekig parlagon hevert, csak bányajogilag biztosította magának a reá való előjogot a szénkartell egyik tagja. Néhány év előtt a szénkartellre nézve előnyössé vált, hogy az északnyugati felföldet lehetőleg ottani szénrel lássa el és máról-holnapra tízmillió korona alapítókével megalakította a Nyugatmagyarországi kőszénbánya részvénytársaságot. Pedig kevéssel előbb lépten-nyomon hirdették, hogy az északnyugati felföld szénben szegény. A második példa a krassószörénymegyei. Itt a mágnáscsoport közvetlenül az Államvasúttársaság szénbányái szomszédságában óriás parlagon heverő szénvidéket

foglalt le és tárt föl, bár hosszas pörösködés után. Egyáltalában bátran kimondhatjuk és nagyon könnyen bebizonyíthatjuk, hogy a síkságot kivéve Magyarországnak ásványszénben szegény vidéke nincs.

A hegykoszorú a legkülönbözőbb ércincsekben gazdag és a nagyarányú fémipar összes előfeltételei megvannak. Az ne vezessen senkit se tévútra, hogy az ércbányászat pang. Magyarországon egyetlen komoly aranybányavállalat működik, a Harcourth-féle Rudai Tizenkét Apostol bányatársaság, de ez egyenesen páratlan eredményeket ér el, egyetlen kénkovandtermelő vállalatunk, a Felsőmagyarországi Bánya- és Kohómű Részvénytársaság mérlegeihez hasonló kevés van a világon és hogy nincsen még néhány tíz ilyen vállalatunk, annak csak társadalmi okai vannak, a telephelyelőnyök nem hiányzanak hozzá. A fejlődést a tökehiány gátolja és a spekuláció hátráltatja. Tekintsük csak a magyar rézbányászatot, amelynek kiváló telephelyelőnyei vannak. Évtizedeken keresztül pangott, a dobsinai rézbányák üzemén például egész sor vállalkozó ment tönkre. Amikor már a bánya hírneve pocsékká lett téve, amikor a bányát potom pénzen meg lehetett kapni, előállott egy úriember és megvette a Hitelbank részére. A Hitelbank nem sokat vizsgálta a bányát, hanem milliós befektetésekkel nagyüzemet létesített a dobsinai rézérc feldolgozására. A Hitelbank már rég tudta, jól tudta, hogy a dobsinai bányák kitűnőek, csak azt várta meg, hogy olcsón hozzájuk juthasson.

És a hegykoszorú pereme gazdag sóban, földgázban, petróleumban, csakhogy a kincsek nagyrésze parlagon hever. És a hegyvidéken a lefutó patakok, folyók, néhány millió lóerőt képviselnek, amelyet nagyon könnyen a gazdasági haladás szolgálatába lehetne állítani. És ennél a pontnál álljunk meg kissé: a vízierők kérdése speciálisan magyar gazdasági kérdés. Minálunk a vízierők szerepe csak a pusztításban áll. Menjünk végig akármelyik folyó völgyén és mindig ugyanazt a szomorú képet látjuk. A folyó felső folyása kietlen, erdőtlen hegyvidék. A kopár hegyoldalakról lefutó vadárak lemosás a lejtőkről a termőföldet és görgeteggel töltik meg a völgyeket, a folyók medre megtelik iszappal. Kis vízállás idején alig van víz a mederben, csapadékdús évszakokban irtózatos pusztításokat végez az árvíz, amely egész iszaptengert zúdít a síkságra. A délvidéki, az erdélyi és a felsőmagyarországi árvízkatasztrófákról már valósággal külön rovatot kellene nyitni a napilapokban. Ezek az árvizek pusztítják el a hegyvidékeken az amúgy is alig járható utakat, ezek a megölői az állattenyésztésnek, mert elpusztítják a hegyi legelőket és nagy veszedelmei a földművelésnek. Az ellenük való védekezés eddig úgy történt, hogy a folyó medrét szabályozták. Stílszerűen. A baj

gyökere a forrásvidéken lévén, természetesen nem ott, hanem az alsó folyásnál igyekeztek orvosolni. Az eredmény az lett, hogy a vízfolyás gyorsult, száraz évszakokban gyorsabban lefutott a csökkent vízmennyiség, az esős évszakokban pedig végzetesebb hatásúak lettek az árvizek. A nagy művet állandóan foltoztatni kell, mert a sok iszap folyton feltölti a folyó medrét.

Pedig én ezen a ponton látom a megoldás lehetőségét. Hogyha a folyamszabályozásról áttérnénk a víztárolásra, a völgyzáró gátak építésére, úgy nemcsak a folyóvizek romboló munkáját akadályoznák meg, hanem egyszersmint megváltoztatnánk a magyar telephelytényezőket és megteremne a magyar iparfejlődés bázisa. A völgyzáró gátakkal kapcsolatos vízerőművek rohamosan föllendítenék a bányászatot, amelynek a legolcsóbb hajtóerő állana rendelkezésére, a mai omladékos hegyoldalakon föllendülhetne az állattenyésztés, mert a legelők talaját nem vinnék el a vízárak, javulna a földművelés, mert megszűnének az árvízveszedelmek és mindezek sokkal többet használnának a magyar ipar fejlődésének, mint amennyit a magyar kormányok iparpártolása hatványozott arányban használhat. Azok a nyersanyagok, amelyek a folyók felső völgyeiből kerülnének elő, alapját képezhetnék egy versenyképes magyar iparnak.

Nagyon igaza van Vargának, a magyar telephelytényező összesége (de nem különválasztva, amint Varga teszi) ma még nem előnyös az ausztriaiakkal szemben, de ennek az okai nem ott rejlenek, ahol Varga keresi. Egy okos, minden részletre kiterjedő és minden részletet összefoglaló gazdasági akció, amelynek bázisa a vízierők, a földgáz fölhasználása, a nyerstermelés fejlesztése és mindezek tetejébe egy kis kulturális haladás: a magyar iparfejlődés tág perspektíváját nyitja meg előttünk. Nem frázis az a tankönyvigazság, hogy Magyarország természeti kincsekben rendkívül gazdag és ezt a gazdaságot ma még csak az általános kultúrátlanság zárja el előlünk. Az a kultúrátlanság, amellyel a dolgozó nép körében és az intéző körökben találkozunk. Vagyis Magyarország gazdasági elmaradottságát társadalmi okokra vezethetjük vissza, nem pedig telephelytényezőkre. Svájc telephelytényezői dolgában minden téren messze mögöttünk áll. Ásványkincsei nincsenek, közlekedési viszonyai rosszak, víziútja nincs. És azért Svájc mégis össze nem hasonlíthatóan fejlettebb iparral bír, mint Magyarország. Miért? Mert kultúrája magasabb, földművelése a kedvezőtlen körülmények dacára fejlettebb, ennek következtében tőkében gazdagabb. A telephelytényezőkkal való számítás nagyon fontos, de durva hibák kútforrásává válik, ahogy egyetlen fontos tényezőt figyelmen kívül hagyunk, avagy helytelenül állítunk be.

## Vajda Mihály: Horvát-Szlavonországek nemzetiségi viszonyai

A horvátországi állapotok egy igen kevésbé ismert részét, az ottani nemzetiségi viszonyokat, szeretném az alábbiakban megvilágítani. Nem egyszer leszek kénytelen arra a következtetésekre jutni, hogy a horvátok odahaza szívesen alkalmaznak oly elveket, amelyeket más nemzeteknél szigorú bírálókat tárgyává tettek. E megállapításoktól azonban távol áll a szemrehányás célzata. Nem kívánhatjuk, hogy ez az elmaradott és szorongatott agrár országocská az Egyesült Államok, Anglia és Svájc nemzetiségi politikáját kövesse. Egészen természetes az is, hogy mihelyt egy háttérbe szorított nemzetiség valamely ügykörben vagy bizonyos területen szabad kezet nyer és magát erősebbnek érzi, maga is elnyomóvá válik, hogy mintegy kárpótlást nyerjen a másik oldalon szenvedett veszteségért. \* Még távolabb áll tőlem az a célzat, hogy a horvátok erőszakosságai talán az abszolutizmust teszik jogosulttá. A kettő között nem volt semmi kauzális kapcsolat. Magyarországnak, illetőleg uralkodó osztályának a délszlávokkal szemben évtizedek óta folytatott bűnös politikáját nem lehet mentegeni. Az önkormányzatától, sajtó- és gyülekezési szabadságától és a gazdasági és kulturális fejlődésének a lehetőségétől megfosztott horvát népet iránt csak részvéttel és rokonszenvvel viseltethetünk. Mi nem — vagy legalább is nem elsősorban — a horvátok részére óhajunk itt a viszonyokról képet nyújtani, hanem a magyar sovínisztáknak szeretnők megmutatni, hogy az erőszak és az elnyomás milyen igazságtalan és célszerűtlen dolog. Ezt a példát pedig éppen azért választottuk, mert erre az esetre vonatkozólag ezt bizonyára ők is el fogják ismerni.

A társországek területén 1900-ban 90.781 magyar és 136.121 német anyanyelvű egyén számláltatott össze; együtt 226.902. Azóta e szám 1909-ig 276.317-re növekedett, ebből magyar 118.201. A társországekban élő magyarok és németek összes száma ma tehát kb. háromszázezer.\*\* Ezek kb. két és negyed millió horvát-szerbvel

\* L. a galíciai lengyelek, a romániai románok stb. példáját.

\*\* E dolgozat megírása után megjelent az 1910. évi népszámlálásra vonatkozó statisztikai közlemények első része. Az ottani adatok megerősítik nagyjából, amit a horvátországi magyarokról mondtam. A magyarok az utolsó tíz évben is majdnem kétszer olyan gyorsan szaporodtak, mint a horvát-szerbek. számuk 90.781-ről 105.748-ra emelkedett, vagyis szaporodási arányuk 16,7%. A horvát-szerbeké u. e. idő alatt csak 8,7%. A magyarok aránya 3,8%-ról 4,1%-ra emelkedett. Tekintetbe véve a magyarul tudók számának sokkal erősebb növekvését, e számot túlkicsinynek kell még tartanunk, különösen a városokban nyomult előre a magyarság. Zimonyban 10 év alatt 5%-ról 11,7%-ra. Eszéken 9,2%-ról 11,9%-ra, Zágrábban 4,6%-ról 5,1%-ra emelkedett az arányuk. A megyék közül Szeremben és Pozsegában nyomultak előre.

Ellenben visszaesést mutatnak a németek. E sok oknál fogva kétséges adatok helyességét még valószínűtlenebbé teszik azok az adatok, amelyeket a németek szép természetes szaporodásáról ismertettünk. Lehet azonban, hogy az iskolák hiánya vagy talán a kivándorlás is (?) kedvezőtlen hatást gyakorolt.

Végül még csak annyit, hogy az új statisztika annyiban részletesebb a réginél, amennyiben Horvátországra vonatkozólag nemcsak a nagy politikai, hanem a geográfiai községek népességi viszonyait is ismerteti. Most már

állanak szemben, vagyis ez utóbbiak olyan túlsúlyban vannak, hogy a más nemzetiségűek ellen irányuló elnyomás a vezető faj hegemoniájának veszélyeztetettségével nem indokolható. Viszont hiba volna azonban, ha a magyarországi délszlávság szívébe, Szlavóniába az ottani hatszáz-ezer délszláv közé beékelődő magasabb gazdasági és kultúrfokon álló negyedmilliónyi magyarságot és németiséget nemzetiségi és politikai szempontból teljesen *négligeable*-nak tekintenők.

A nem szláv népesség fejlődése nem terjed ki a társországok egész területére, hanem a németiség kizárólag, a magyaroké túlnyomóan a három szlavóniai megyére: Verőcére, Pozsegára és Szeremre. A magyarok még egy horvátországi megyében, Belovár-Kőrösben is előnyomultak.

Törvényhatóság	Magyarok	Németek	Horvátok-szerbek
Verőce megye	31.001	31.141	146.505
Eszék város	2.297	12.436	9.511
Pozsega megye	13.762	12.965	183.112
Szerem megye	22.783	59.941	262.293
Zimony város	756	7.086	6.649

A törvényhatóságok szerinti eloszlás 1900-ban a következő volt:

Szlavóniában lakott .

	Magyar	Német	Magyar és német	Horvát-szerb
1890-ben	7,5%	13,9%	21,4%	73,1%
1900-ban	8,3 „	14,4 „	22,7 „	71,4 „

A magyarok és németek járások és községek szerinti tömörülését világítja meg a következő kis táblázat:

A járás illetőleg a város neve	A lakosság száma.	A jelentékenyebb magyar kisebbség aránya.	A falvak hány %-ában van 20%-nál nagyobb magyar lakosság.	E falvakban (kerék számban) hány magyar lakik.	E falvakban (kerék számban) hány horvát-szerb lakik.	A jelentékenyebb német kisebbség aránya.	A falvak hány %-ában van 20%-nál nagyobb német lakosság.	E falvakban hány német lakik (kerék számban.)	E falvakban hány horvát-szerb lakik (kerék számban.)	
Szerém m.	Verőcei járás	36 ezer	25%	57%	6500	10500	11%	29%	2300	4500
	Eszéki járás	50 „	13%	21%	3000	1500	21%	29%	5500	3000
	Djakovoi járás	43 „	8%	13%	1000	2000	21%	60%	8000	19500
	Eszék város	25 „	9-6%	—	—	—	52-3%	—	—	—
Pozsega m.	Daruvári járás	33 „	16%	30%	3000	3200	14%	20%	1300	1200
	Rumai járás	45 „	13%	33%	3500	4000	33%	25%	13000	13000
	Vukovári járás	42 „	12%	20%	3000	1500	21%	36%	10000	8000
Szerém m.	Ópazovai járás	43 „	—	—	—	—	19%	27%	7000	4000

pontosan megállapítható, hány magyar falu van Horvátországban. A szlavóniai megyék közül Pozsegában 13 magyar többségű helység van, Szeremben 24 és Verőcében több mint 60. Elmondhatjuk tehát, hogy ma Szlavóniában kb. száz magyar többségű helység van.



*Megyéenkint tekintve a fejlődést:*

Megye	Magyar			Német			Magyar és német			Horvát-szerb		
	1880	1890	1900	1880	1890	1900	1880	1890	1900	1880	1890	1900
Verőce	9·8%	12·8%	14·2%	10·6%	13·7%	14·3%	20·4%	26·5%	28·5%	76·0%	68·9%	67·1%
Szerém	4·9%	6·1%	6·2%	12·6%	15·4%	16·3%	17·5%	21·5%	22·5%	77·1%	72·9%	71·7%
Pozsega	2·9%	4·7%	6·9%	4·4%	5·3%	5·5%	7·3%	10·0%	11·5%	88·1%	82·7%	80·1%
Belovár-Kőrös	1·2%	3·2%	4·6%	0·7%	1·4%	1·4%	1·9%	4·6%	6·0%	95·3%	90·5%	88·9%

Tehát a horvát-szerb népesség aránya húsz év alatt Verőcében 9, Pozsegában 8, Szerémben 6½, Belovár-Kőrös megyében pedig 6 százalékkal csökkent, túlnyomóan a magyarok és németek, az utolsó megyében főleg a magyarok javára.

Nézzük meg már mostan, hogy milyen arányban gyarapodtak az egyes nemzetiségek a vegyes lakosságú megyékben:

Megye	Szaporodás 1880-tól 1900-ig			Szaporodás 1880—1900	
	Magyarok	Németek	Horvát-szerbek	Vegyes lakosságú megyék	Tiszta szláv megyék
Belovár-K.	448·3%	166·4%	28·0%	Belovár-K 46·3%	Modrus-F. 10·6%
Pozsega	179·7%	71·9%	24·6%	Pozsega 39·3%	Lika-K. 10·8%
Szerém	63·7%	65·4%	19·1%	Szerém 34·0%	Zágráb 27·3%
Verőce	90·9%	77·5%	16·6%	Verőce 29·1%	Varasd 32·2%

A fejlődés egyik oldala tehát az, hogy a vegyes lakosságú megyékben a nem szláv lakosság aránya rohamosan emelkedik, a másik oldala pedig az, hogy e megyék lakossága a társországok lakosságának egyre nagyobb részét alkotja. E jelenségnek kettős oka van: a) a nem szláv lakosság bevándorlása b) a bevándoroltak gazdasági és kulturális fölényéből következő nagyobb arányú fejlődési képessége.

Mi a magyarok és németek bevándorlásának az oka? A nyugat-magyarországi parasztság a gazdasági kultúrájának relatíve magas fokára jutott. E parasztság elég szorgalmas, munkás és takarékos ahhoz, hogy a dívó földművelési rendszer mellett fokozottabb mértékben termeljen, mint a nagybirtok és jobban értékesítse a földet, ezért éhes a földre. A földéhség azonban odahaza — a Dunán túl — vajmi nehezen elégíthető ki. Egyfelől a kötött birtokoknak ez országrészben való igen nagy aránya a birtokkínálatot erősen korlátozza, másfelől az előbb említett körülmények élénken növelik a keresletet. Nem messze azonban, túl a Dráván, erdőirtással vagy anélkül is jóminőségű földhöz lehetett jutniok potom áron, bújá rétek és legelők kínáltak a felhasználásra és végül — ami szintén nem lényegtelen — a benszülött sokkal alacsonyabb gazdasági kultúrájú szlávok nem volt képes felvenni a versenyt a kolonistákkal. A szláv paraszt nem tudott kellő eredményeket elérni a földjén, az adóterhek emelkedtek és emelett a magyarok és németek egyre fokozódó kereslete folytán a földárak felszöktek: mindezek az okok igen célszerűvé tették reá nézve a birtoka eladását. A föld azoknak a kezébe került, akik nagyobb hasznát tudták venni. A magyarság és németiség itt is, miként az anyaországban, főként a termékenyebb, sík és dombosvidékeket özönlötte el, kiszorította a szlávok egy részét a hegyek közé és ezzel vetette meg az alapját gyorsabb fejlődése lehető-

ségének. E folyamat még korántsem nyert befejezést. A szlavóniai magyar és német parasztság mohón vásárolja a földet. Magyarországiak is gyakran vesznek birtokot. Pozsega megyében ott időzésem alatt kétezer holdas birtokról tudtam meg, hogy újabban magyar kézre került.

A bevándorlás már a hatvanas években kezdődik, a 70-es és főleg a 80-as években ölt nagyobb arányokat és tart napjainkban is. A bevándorlást előmozdította a nagyszámú magyar kézen levő uradalom is, amely túlnyomóan magyar ispánokat, béreseket stb. alkalmazott. Az is gyakori eset, hogy amikor ezek egy kissé megszédtek magukat, földet vásároltak és önálló gazdákká lettek.

Újabban kissé apadt a bevándorlás, mert a föld ára és a szlávság gazdasági színvonala emelkedett, noha sok helyen még most is jóval alacsonyabb a bevándoroltakénál.

A bevándorolt magyarok és németek számát közvetlenül igen nehéz lenne megállapítani, már csak amiatt is, mert a bevándorlás már a hatvanas és hetvenes években is folyt, de pontosabb adataink a nemzetiségi viszonyokra vonatkozólag csak 1880 óta vannak. De megközelítő pontosságú statisztikai számítások segítségével megállapíthatjuk, hogy a társországokba a múlt században bevándorolt magyarok és németek összes száma körülbelül 160—170 ezer lehetett. Ha tekintetbe vesszük, hogy a társországokban lakó magyarok és németek száma ezt a számot több mint százezerrel felülmúlja, konstatálhatjuk, hogy a nem-szláv népesség a saját erejéből is igen erősen gyarapodott. Ennek a nézetnek a helyessége megerősítést fog nyerni, ha a jelen századbeli fejlődést vizsgáljuk, amelyre vonatkozólag részletesebbek az adataink.

Nemzetiség	Horvát-Szlavonországban esett 1000 emberre				
	Év	Házasságkötés	Elve születés	Halálozás	Szaporodás
Magyar	Átlag 1901—1905	7·8	35·7	18·0	17·7
	1906	7·1	34·6	15·8	18·8
	1907	7·8	33·2	15·9	17·3
	1908	6·6	29·9	18·0	11·9
	1909	6·2	31·0	15·8	15·2
Német	Átlag 1901—1905	9·0	37·7	21·4	16·3
	1906	9·3	37·1	19·2	17·9
	1907	9·8	36·4	21·4	15·0
	1908	7·7	34·5	22·9	11·6
	1909	7·6	33·5	19·8	13·7
Horvát	Átlag 1901—1905	9·3	39·1	27·3	11·8
	1906	9·1	38·3	27·0	11·3
	1907	9·0	38·0	24·8	13·2
	1908	9·1	38·2	26·6	11·6
	1909	7·3	40·1	26·3	13·8
Szerb	Átlag 1901—1905	9·4	42·1	31·4	10·7
	1906	9·6	41·0	27·3	13·7
	1907	8·7	39·9	27·5	12·4
	1908	9·1	40·2	28·9	11·3
	1909	7·3	43·6	28·6	15·0

Amint e táblázatból kitűnik, a társországokban élő magyarság évi szaporodási aránya e században 16—17%, a németeké 15%, együtt kb. 16%; a horvátoké 12%, a szerbeké rendszerint valamivel kisebb. A magyarok és németek természetes gyarapodása

tehát jóval felülmúlja a horvát-szerbekét. De a számok a nagyobb szaporodás okát is megjelölik. Ez korántsem a nagyobb termékenységben rejlik, sőt, éppen ellenkezőleg a legtöbb születés éppen a szerbeknél fordul elő; valamivel kisebb az arány a horvátoknál, jóval kisebb a németeknél és a legkisebb a magyaroknál. A németek és magyarok erősebb gyarapodását az ő óriási mértékben kisebb halálozási arányuk okozza, amely túlkompenzálja a születések tekintetében náluk mutakozó mínuszt és amely kisebb halálozási aránynak a legfőbb oka az ő nagyobb jólétük, tisztaságuk, műveltségük és előrelátásuk az utódok létrehozása körül: vagyis magasabb gazdasági és kulturális színvonaluk.

A társországokban élő magyarok nemzeti és kulturális jellegű gondozása a közelmúlt évekig csaknem teljesen el volt hanyagolva. Ők tisztára a maguk erejére voltak utalva, ami tekintetbe véve, hogy főképp kezdetben nagyrészt szétszórt kis telepeket alkottak, nem kis veszedelmet jelentett a települők nemzetiségének a megóvását illetőleg, annál is inkább, mert az egész közigazgatási és igazságszolgáltatási apparátus ellenük dolgozik. Ott tartózkodásom alatt számos panaszt hallottam, valamint hozzám intézett levelekből is értesültem arról, hogy a horvát hatóságok elfogultak a magyarokkal szemben, hogy nincsenek magyarul tudó hivatalnokok és nincs kellő számú tolmács. Magyar iskolák sokáig egyáltalában nem voltak és csak nagy nehézségek árán lehetett azokat felállítani, a horvát közvélemény felzúdulása miatt. Még egyházi téren is üldözik a magyar nyelvet. Krestelovacon (Pozsega megye) hiába épült a „Magyarok védasszonya” kápolna; a horvát papság nem szentelte fel, nehogy magyar szó is hangozhassék e túlnyomóan magyar lakosságú község isteni tiszteletén. Egy szlavóniai ismerősöm írja: „A magyarok és a kath. pap viszonya olyan, mint a bárányc és farkasé . . . Űgyeiket semmibe sem veszi. Magyar prédikációról szó sincs . . . Felsőbb hatóságoktól hiába kérünk magyarul tudó papot . . . , pedig a templomot a magyarok építették. Ha magyar nem menne a templomba, üres lenne az sokszor”.

Akik a horvátországi viszonyokat ismerik, tudják, hogy a horvát intelligencia egész gondolati és érzelmi világa mily bámulatos mértékben forrott egybe nemzetiségük fenntartásának és erősítésének a gondolatával. Ez az érzés nem mozog valami nagy általánosságok közt. Szemmel tartják a legkisebb részleteket is, figyelemmel kísérik mindazt, ami a szlavóniai „harctér” minden egyes falvában történik. A túlzó sovinizmusnak kifejezője és egyúttal élesztője valamennyi újságuk. Így még az aránylag mérsékelt *Obzor* sem átalotta egyes falusi tanítókat külön és névszerint megtámadni, mert állítólag magyarosítanak. Mellesleg megjegyezve báni rendelet tiltotta meg a horvát-szerb gyermekeknek magyar iskolába való felvételét és valóban 1910-ben a Julián iskolák 5371 tanulója közül csak 75 (= 1,86%) volt horvát-szerb anyanyelvű, akiket szüleik kérelmére külön báni engedély alapján vettek fel.

A horvát sovinizmus e kicsinyessége mellett számos rokonszenves vonással is bír. A nemzeti érzés jól megfér náluk a demokratikus gondolkodással. Iskoláiknak csak igen csekély része felekezeti jellegű. Viszont azonban az iskolaügy terén is a nemzetiségi küzdelemre for-

dítják főleg az erejüket és az „idegen beszivárgástól” nem fenyegetett tiszta szláv vidékeket elhanyagolták. Legjobban igazolják ezt a köv. adatok:

A tankötelesek közül iskolába járt 1910-ben	
A tiszta délszláv Lika-Krbavában	41,50%
Horvátország többi megyéiben	58,61%
A kis részben magyar Belovár-Kőrösben	70,00%
Az erősen kevert Szlavóniában	82,60%
Verőce megyében, ahol a legtöbb a magyar	85,00%

A magyarok helyzete az ellenséges szláv néptengerben már veszélyessé kezdett válni, amidőn 1904 tavaszán megalakult a Julián-egyesület, amely az ő gondozásukat tűzte ki céljául. Az egyesület tagjai jó részben dunántúliak, akik a horvátországi viszonyok felől tájékozottabbak. Titokban az állam is támogatja, mert magyar iskolákat Horvátországban csak ez egyesület és az államvasútak közvetítésével állíthatott fel. Az egyesület célja, hogy a horvátországi magyarság fennmaradását és megerősödését biztosítsa. A legfőbb eszköze erre: iskolák felállítása. 1904—5-ben 12 iskolát tartott fenn, illetőleg segélyezett, 1905—6-ban 13-at, 1906—7-ben 23-at, 1908—9-ben már 39-et, amely szám a következő évben nem gyarapodott, de azóta igen. E számok magukban nem adnak teljes képet a Julián-iskolák fejlődéséről, mert az iskolák száma a horvát hatóságok ellenséges magatartása folytán nem volt a szükséghez képest szaporítható. Kifejezőbbek a következő adatok:

A Julián iskolákban volt tanuló					
1904-5-ben	1903—6-ban	1906-7-ben	1907—8-ban	1908—9-ben	1909—10-ben.
792	1190	1370	2241	4629	5371

A tanítók száma 5 év alatt 20-ról 80-ra nőtt.

Az iskolák létesítése — amelyek úgy a tanerők, mint a bennük uralkodó szellem tekintetében a horvát és az anyaországi vidéki iskolák színvonalán is felülemelkednek — csak egyik oldala az egyesület működésének. Mielőtt e működésének másik oldalára is rámutatnánk, örömmel emeljük ki, hogy az egyesület csak a magyarság gazdasági és kulturális színvonalát törekedett emelni, de nem másokat megmagyarosítani. Sőt azt lehet mondani, hogy rendkívül óvatosan, csaknem féltéken végzi a teendőit. Az iskolákra sok helyen még felírást sem alkalmaznak és tanítóik bámulatra méltó önfegyelmességgel és tapintattal kerülnek az összeütközést a hatóságokkal. A horvát-szerb nyelv minden iskolában kötelező tantárgy. Nem akarom az egyesület működését részletezni és csak a következőket emelem ki.

A népiskolákon kívül a felnőtt magyarok részére is tanfolyamokat rendezett be, amelyekre (1910-ben) 580 magyar jelentkezett. Jelenleg 91 gazdasági- és népkönyvtára, 32 vándorkönyvtára, 25 ifjúsági könyvtára, összesen 100 helyen 148 könyvtára van. A könyvek közül főleg a gazdaságiak érdeklik a népet, ámbár nem mindenütt egyformán.

A Julián tanítók kezdeményezésére hitelszövetkezetek is alakultak a társországokban élő magyarok körében; számuk 1910-ben

\* A társországok területén, az államvasúti és a ref. felekezeti iskolákat is beszámítva, kb. 10.000 gyerek jár magyar iskolába.

65 volt. Az egyesület egy másik gazdasági törekvése, hogy szlavóniai magyar iparos elemet neveljen; e célból útipénzt adtak a szegényebb tanoncoknak. De mindezeknél még fontosabb, hogy a Julián iskolák tanítói nemcsak a gyermekekkel, hanem a felnőttekkel is foglalkoznak, támogatják ügyes-bajos dolgaikban és tanáccsal szolgálnak nekik, rábeszélnek az okszerű gazdálkodásra, az egészségesebb életmódra, olvasgatásra stb.

Mi a horvátok álláspontja a Julián iskolákkal szemben? Ők teljesen érthetetlennek és jogosulatlannak és az ő legszentebb jogaikba és létérdekükbe ütközőnek tartják a szlavóniai magyaroknak azt a kívánságát, hogy gyermekeiket magyar tannyelvű iskolákba járassák. Nem veszik tekintetbe, hogy a magyar állam e tekintetben náluk jóval konciliánsabb, amennyiben az anyaországi horvát-szerbek részére nemcsak számos horvát-szerb nyelvű népiskolát, hanem ilyen középiskolák fenntartását is engedélyezi, jóllehet az anyaországi horvátok és szerbek aránya, együtt is csak 3,7%, tehát kisebb, mint a társországokban a magyaroké, akik a lakosság 3,8%-át alkották 1900-ban.

A szlavóniai magyaroknak a báni hivatalhoz intézett folyamodványai, amelyekben magyar iskolák felállítását kérik, rendszerint elintézetlenek maradnak. A szülőkre már a beíratás előtt óriási pressziót gyakorolnak; ha magyar iskolába adják gyermekeiket, megbírságotják őket, rájukfogva, hogy ők nem magyarok és nem tesznek eleget azon kötelességüknek, hogy gyermekeiket horvát iskolába járassák. A magyar tanítókat minduntalan perbe fogják, azon a címen, hogy a gyermekeket a horvát iskolából „elcsábítják”.

Összefoglalva az eddig elmondottakat, a társországokban lakó nem szláv népesség megerősödését visszavezethetjük a bevándorlásra, amelyet főleg gazdasági okok idéztek elő és a bevándoroltak fölényére gazdasági és kulturális téren. Ezt a legutóbbi tényt fogjuk még egynehány adattal megvilágítani.

#### Írni és olvasni tud %

Megye (ill. város)	Magyarok közt	Németek közt	Horvátok közt	Szerbek közt
Belovár-K.	53,8	67,5	54,4	30,5
Lika-Krbava	—	—	20,4	13,9
Modrus-Fiume	—	—	34,3	14,4
Pozsega	50,2	59,7	40,8	26,4
Szerem	44,6	61,5	51,0	43,8
Zimony város	65,5	64,5	66,6	56,5
Várasd megye	—	—	34,2	30,2
Várasd város	—	—	65,0	71,4
Verőce megye	40,2	56,9	40,9	21,9
Eszék város	65,4	67,3	71,7	65,9
Zágráb megye	—	—	27,9	16,8
Zágráb város	79,6	88,9	68,6	81,4

Különösen a szerbekre vonatkozó számok mutatnak szomorú viszonyokra. Közülük Lika-Krbavában 86,1%, Modrus Fiumében 85,6% az analfabéta.

Ily mélyen fekvő okai vannak a bevándoroltak térfoglalásának. Az ő megerősödésüket azonban a horvátoknak egyáltalában nem

szabadna országukra nézve károsnak és veszélyesnek tekinteni. Az „idegenek” kiirtották az erdőségek egy részét, megnövelték a művelt területet, emelték a föld hozadékát és értékét, szaporították az ország jövedelmeit, elterjesztették a fejlettebb földművelési technikát a dél-szláv lakosság körében, fejlesztették és részben megalapították a városokat\*, egyszóval az erdélyi szászokéhoz hasonló kultúrmunkát végeztek. Horvátellenességről egészen a legújabb időkig szó sem volt náluk és csak most kezd jelentkezni ez az érzelem, mint az immár nagyobb számú és erejének, gazdasági és kulturális fölényének tudatára ébredt népességben, az erőszakosságokkal szemben támadó ellenhatás.

Szolgáltatásaik révén kiérdemelték a nemzetiségi szabadságnak azt az igazán minimális követelményét, hogy gyermekeiket az ország jövedelmeinek igénybevétele nélkül felállított nemzeti tannyelvű iskolákba járathassák. A horvátoknak pedig az igazságosság és méltányosság követelményeinek megtartásából több hasznuk lehet, mint kárjuk, annál is inkább, mert a magyarországi igazságszerető, mérsékelt és felvilágosodott elemeknek az ő jogos törekvéseik iránti rokonszenvére, amely majd még fontos lehet rájuk nézve, e nélkül egy jogcímmel kevesebbjük lenne. Viszont az is igaz, hogy a Khuen Héderváry-féle terror és korrupció, vagy a Cuvaj-féle rémuralom nem alkalmas iskola a nemzetiségi türelmesség szellemének ápolására.

A horvátországi viszonyokból pedig a mi túlzó sovínisztáink is megtanulhatják, hogy a helyes nemzetiségi politika nem az erőszak, hanem a méltányosság és okosság politikája.

### **Schöpflin Aladár: Szépirodalmi szemle\*\***

Minálunk jóformán csak a karácsony előtti néhány hétkelti fel azt a látszatot, mintha valamelyes élénkebb irodalmi élet volna ebben az országban. A kiadók, mintha egyáltalán csak karácsonyi ajándéku vásárolna a mi közönségünk könyveket, egész tevékenységüket, egész vállalkozó kedvüket erre az egy időpontra koncentrálnak. Karácsony után egy-két hónapig még csak akadnak új könyvek, elkészett madarai a karácsonyi könyvpiacnak, de tavasztól késő őszig már jobbára csak sorozatos vállalatok kénytelen kötetei, hivatalos kiadványok és a szerzők saját költségén megjelenő dilettáns-könyvek kerülnek újdonságokul

\* Ez elsősorban a németekre áll.

\*\* Szemlénk olvasóközönsége köréből már régóta és sűrűn hangzott fel az a vélemény, hogy a magyar szépirodalom újdonságairól rendszeres beszámoló a *Huszedik Század* hasábjain is szükséges volna. Szerkesztőségünk ezt a kívánságot a maga részéről is indokoltan találta, mert bár a mi szemlénknek nem lehet feladata a művészeti termelés részletes ismertetése és bírálata: az nem lehet kétséges, hogy a szociológiai szempont és a szociális életnézet az esztétikai élvezetnek *sui generis* jelleget ad s hogy a mi olvasóközönségünket a merőben esztétizáló kritika nem elégítheti ki, hanem elsősorban arra kíváncsi, hogy az újabb irodalmi produkcióból mi tekinthető az efemer szórakozási szemponton túlmenő kortörténeti és társadalomfejlődési dokumentumnak is. Schöpflin Aladár szemléje, melyet alkalmas időközökben folytatni fog, elsősorban ezt a célt szolgálja.

a piacra s mint a tarlón az otffejejtett búzaszár emelkedik ki ezek közül két-három figyelemre méltó új könyv. Jó-e ez a koncentráció, nem-e, az a kiadók politikájának dolga, mi ránk csak az a fontos, hogy hoz-e akár a karácsonyi könyvpiac, akár más időpont olyan irodalmi munkákat vagy vállalkozásokat, melyek fejlődést jelentenek akármely irányban, melyekből irodalmunk színvonalának valamelyes emelkedését konstatálhatnók? Nagy meglepetéseket, új felfedezéseket egyelőre nem kaptunk, azt előre kell mondani; nem is igen várhatunk. Az után a hirtelen, heves mozgalom után, melyet az úgynevezett fiatal irodalom támasztott minden téren, a lírában, novellában, színházban egyaránt s amely csapatosan vetette fel az érdekesebb-nél-érdekesebb tehetségeket, most a békés alkotás évei következtek s egyelőre semmi kilátás rá, hogy nyomatékos új emberek új dolgokat hozzanak. Az események természete megváltozott: néhány évvel ezelőtt még minden irodalmi esemény egy-egy új ember érkezését jelentette, ma már csupa ismert emberek új könyvei adják az irodalmi szenzációkat.

A lírában alig történt egy év óta valami lényegesen új dolog. Ady írta tovább verseit csodálatos termékenységgel és önmagát mindig megújítani tudó frissességével; most készül új könyve még csak erősíteni fogja azt a hatást, amelyet az egyes versek tettek. Az ő verseinek mindig az a különös tulajdonsága, hogy együtt, bokrétában még jobban hatnak, mint egyenkint. Egymást emelik és egymást világítják meg, ez mindennél biztosabb jele annak, hogy egy közös forrásból, a költő lelki életéből merítik erejüket s ez a lelki élet olyan, mint a tenger: folyton hullámzik, folyton változik és mindig ugyanaz marad. Ady egyéniségének újszerű dokumentuma lesz könyvben szintén most megjelenendő verses regénye, a Margita is, voltaképpen szintén merő líra, csak nagyjából elrejtve az epikai forma mögé. Ezekre már most kell utalnom, bár érdemlegesen csak könyvalakban való megjelenésük után lehet róluk beszélni, de Ady költészetének ma már akkora súlya van, hogy minden versének megjelenése fölér a legtöbb más verskötetettel. Ma már ő az olvasók ezernyi tömege előtt a magyar líra reprezentálója, neve, költészetének hatása elhatott a legszélesebb körökig. Róla ábrándozik az önképzőkörbe verselő diák, róla olvas fel a helybeli irodalmi körben a vidéki fiatal tanár, az ő verseit mondogatja a pesti kisasszony éppúgy, mint a kisvárosi vendéglős menyecske leánya. Ő ma már elérte, amit a legkevesebb magyar költő ért el s regény és színdarabírók is igen kevesen tudnak elérni: népszerűvé vált a társadalom minden körében, a legismertebb irodalmi név és a legolvasottabb írók egyike ebben a versektől irtózó hazában. Ady versei mellett a legutóbbi esztendőben alig volt számottevő lírai újdonság. Jó költőknek néhány szép verse, két-három verseskönyv, amelyet

szívesen elolvastunk, de ma, hónapok múlva alig emlékezünk rájuk. Babits Mihály néhány szép verse és Kosztolányi Dezső *Mágia* című könyve válnak csak ki a tömegből; az utóbbi egy finom és érdekes tehetség végleges kibontakozása.

A legnagyobb súlyú verseskötnyv az utóbbi időben egy fordítás: *Babits Mihály Dante-fordítása*. Egy új, teljesen lefordított Dante nevezetes esemény a miénknél sokkal gazdagabb irodalmakban is, olyan merész és nagy, munka, amelyre nem minden nemzedékben akad vállalkozó. Allhat valakitől még oly távol Dante gondolatvilága, amint hogy a világirodalom első sorában álló nagyságok közt még a görög tragikusok sem állanak messzebb a mai átlagos művelt ember lelki világától, mint Dante, de még a legtávolabb állóban is egy zordon, rettentő erejű kolosszus megdöbbenő benyomását kelti és csak valamennyire is művészi érzékű embernek lehetetlen elzárkózni borzongató ereje és fenséges szépségei elől. Messze vezetne keresni azokat a lélektani okokat, melyek Babitsot, aki sokkal modernebb, a mai étellel sokkal szorosabb kapcsolatban élő költő, mint sokan hiszik, éppen Dante lefordítására vezették. Egyéniségében, munkája módjában, filológiára hajló természetében sok olyan vonás van, amely természetessé teszi, hogy a műfordítás szép és megoldhatatlan feladata felé hajlik; vers-technikai művészkedése, a szavak játszi csengésében gyönyörködő kedvtelése éppen nehézségénél fogva kívántatta vele a dantei terzina formáját, a legszebb és legművészebb versformák egyikét, amit csak a világ költészete kifejlesztett. Danténak, ha nem is világnézetéből, de szelleméből is mindenesetre talált önmagában is valamit fiatal magyar fordítója, nem abból, ami korának körülményeiből és benyomásaiból szűrődött bele, hanem abból, ami lényének, művészi valójának gyökere. Véletlen és felszínes szem számára alig látható egyezésekből keletkezett a Babits-féle magyar Danténak terve, melynek már megjelent első része, A pokol teljes erővel bizonyítja, hogy nemcsak közelebb jutott Dantéhoz, mint bármelyik magyar és legtöbb külföldi elődje, hanem új elemmel is gazdagította irodalmi kultúránkat: lehetővé tette Dante megismerését olyanoknak is, akik eddig az eredeti nyelvének nem tudása miatt el voltak előle zárva. Egy színvonalon álló Dante-fordítás minden valamire való irodalomnak becsületbeli ügye. Amint csonka az olyan irodalom, amelynek nincs legalább türhető Shakespeare-je, csonka az is, amelynek nincs jó Dantéja. Babitsot e munkájáért egy nevezetes kulturális tett dicsősége illeti meg: ráfordította a magyar olvasó figyelmét a világirodalom legnagyobb műveinek egyikére s lehetővé tette neki, hogy meg is ismerkedhessek vele. Irodalmi kultúránk ezzel új elemmel gazdagodott.

Valami mozgás, az eddiginél élénkebb törekvés látszik a regény terén. Jókai óta ez volt talán a legterméketlenebb területe irodalmunknak. A nyolcvanas és kilencvenes évek szelleme nem kedvezett a regényírásnak; e kor az elaprózódás kora volt,



a kis dolgokba foszlásé — tudjuk — nemcsak az irodalomban, hanem más tereken is. Ekkor ment végbe egy irodalomtörténetileg nagyon fontos folyamat: az irodalom elzsurnalistásodása. Az irodalmi produkció csaknem egészen függővé lett a sajtó kívánalmaitól, az írók nem a könyv, hanem az újság számára dolgoztak s az újság rövid, frissiben leközlhető tárcát, novellát sürgetett, nem pedig széles arányú regényt. Rendszerint csak a népszerűség tetőpontjára jutott írók engedhették meg maguknak a regényírás luxusát, mikor már stíljük, gondolkodásuk módja belerögződött a novella formájába. A kilencvenes évek magyar regénye voltaképpen hosszúra kinyújtott novella. Mikszáth Kálmán nem is szerette regénynek nevezni hosszabb lélegzetű dolgait, az elbeszélés jelzést találta rájuk nézve megfelelőbbnek, amint hogy az ő regényei tipikus elbeszélések is. Herczeg Ferenc és Gárdonyi Géza ambícióval és erőfeszítéssel próbálták elérni a regény műfaját. Herczegről fel kell jegyezni, hogy míg a novellában néha mégis csak tudott alkotni, regényei megannyi hasztalan kísérletek egy erejét felülhaladó műfaj meghódítására s csak novellisztikus részleteikkel ha tudnak hatni, koncepciójuk mindig novellába csökken. Gárdonyi se volt különben, ő legalább néha megtalálta az igazi regény egy-egy vonását, anélkül, hogy a regény formájának egészéig el tudott volna jutni. Ebből a generációból az egy Ambrus Zoltán tudta csak megközelíteni a *Midás király*-lyal és egyéb regényeivel a regény műfajából folyó első és fő követelményt: a szélesebb ívű világgépnek, az emberi élet jelenségei bizonyos szélesebb körre és nagyobb változatosságra kiterjedő sorozatának összefoglalását. Ambrus regényei pszichológiai regények, melyek nagy gazdagságát világítják meg az emberi lélek jelenségeinek; a társadalmi háttér nála többnyire elmosódik. A kilencvenes évek magyar társadalmának nem volt regénye; az a tömérdék érdekes jelenség, mely társadalmunk akkori átalakulásaiban, forrongásában nyilatkozott, nem talált megfigyelő és megértő ábrázolóra.

A regényirodalomból abban az értelemben, ahogy szeretnők felfogni, hogy t. i. legyen a magyar élet egészének vagy legalább fontosabb jelenségeinek állandó számontartója és rajzolója, mintegy tükre azoknak a problémáknak, melyek a magyarságot foglalkoztatják, azoknak a törekvéseknek, melyek az élet különböző köreiben élőket egyesítik és elválasztják, még mindig távol vagyunk, összehasonlíthatatlanul távolabb, mint abban a korban, mikor Jósika, Eötvös, Jókai és Kemény Zsigmond írták egyszerre műveiket. De mégis, a haladás nyomait ezen a téren is meg kell állapítanunk. Azok a gazdasági okok, melyek a sajtótól való függés révén akadályozták a magyar regény továbbfejlődését, nagyjából még megvannak, bár az irodalom lassan és nehezen kezdi függetleníteni magát: jobb íróink közül mind többen felhasználják az alkalmat, hogy journalista-munkától felszabadítsák magukat s ellenállanak a sajtó kívánalmaihoz való alkalmazkodás kényszerének.

Móricz Zsigmond regényírása már magában is fontos jelenség a regény műformájához való közeledésben. Hosszú idők óta a *Sárarany* az első magyar könyv, amelyet a szó szoros értelmében regénynek lehet nevezni s Móricz többi regényei is épen a társadalmi rajz szempontjából erősen kitágítják az előttejárt novellisztikus magyar regény határait.

Újabb, szinte meglepetésszerű jelenség egy oly író feltűnése, akinek jelentékeny tehetségét ugyan régebben ismertük, de anélkül, hogy észrevettük volna, hogy tehetségének természete egyenesen a regényre predesztinálja. Ez az író Kaffka Margit. Versekkel tűnt fel majd tíz év előtt, finom, mély hangzású, rejtett nyugtalanságú lírával, mely akkor még nem szabadult meg teljesen bizonyos irodalmi hatásoktól, nem maga csinálta meg a maga nekivaló formáit, de máris egy eredeti és érdekes tehetség ígérését tette. A fellépése utáni évek általános felszabadulása bátorította csak fel líráját szabadabb nekilendülésre, de ekkor már teljes erejével a novella felé volt fordulva, ami líra kikerült a keze alól, az bármi értékes magában véve, inkább csak mellékterménye novellisztikus munkájának. Már novellái is erősen feszegették ennek az erősen megkötött műfajnak szorosra szabott határait, legtöbbszörre nem is igazán novellák, hanem inkább félbenmaradt regényfejezetek vagy regényvázlatok. Szabad egyszer dicsekedni is: alighanem e sorok írója gondolt először arra, hogy Kaffka Margitban kitűnő regényíró-tehetség rejtőzik s tőle eredt a biztatás első regénye megírására. Ez a regény *Színek és évek* cím alatt jelent meg s mindjárt eleve ki kell mondani: egyike a legkitűnőbb magyar társadalmi regényeknek s Móricz regényei mellett a legnagyobb szabású modern magyar regény. A vidéki magyar gentry-családok életét mutatja be olyan teljességben, az apró megfigyelések olyan gazdagságával s az egész képnek olyan pontos körvonalaival, hogy a mi irodalmunkban nagyon messzire kell menni, amíg párját találjuk. Szokatlanul nagy mennyiségét vonultatja fel az alakoknak s valamennyi — ki egy-két vonással jelezve, ki részletesen megrajzolva — elevenen, plasztikusan emelkedik ki a papirosról és jellemzően kapcsolódik bele az egész társadalmi képbe. Minden alaknak és minden jelenetnek megvan a gyökere a közös talajban; külön-életük, bármily önállóan és önmagába visszatérőnek látszik is, csak egy változata a társadalmi osztály életének, amelyből valók. Ez az osztály az, amelynek a politikai és társadalmi hatalomért való küzdelmei ma közéletünk legfőbb tartalmát adják s amely azért éppen most a legnagyobb érdeklődésre tarthat számot: a vármegyei székhelyek köré csoportosuló gentry.

Kaffka Margit regénye mintegy átmetszetben adja ennek az osztálynak egészét. Minden változatából van benne egy-két típus s emberéleteken keresztül átlátszik az egész osztály sorsa is. Egy családban tükröződik mindez, mintegy szimbólumául annak, hogy a vármegye egy nagy család s a vármegyei prob-

lémák rendszerint gyökerükben családi problémák. A központban egyetlen alak áll: egy mindenféleképpen hányatott életű asszony, akinek sorsa minduntalan szoros kapcsolatban áll az egész rokonság sorsával s akinek élete teljesen azoknak a társadalmi viszonyoknak a függvénye, melyek közé végzete vezette. Saját elbeszélésében bonyolódik le szemünk előtt az egész regény, tulajdonképp egy apróra részletezett, finoman, jellemzőn és érdekesen elmondott önéletrajz. A kamaszos leánykor a családi körben, melyben a keménykezű, tudatos családi politikát űző nagymama uralkodik csupa asszony nép felett. A gyöngé, könnyelmű, magát mindig másokra bízó anya, aki özvegygyé válva nyugtalan keresés, rejtett szerelmi harcok után jut új férjhez, ezektől függ leánykorában a hősnő sorsa. Aztán jön egy idegen ember, tótos nevű, más osztályból való: ez lesz a férje. Két egymástól kiegyenlíthetetlen ellentéttel elválasztott társadalmi osztály egyesül a házasságban: a gentry, ahonnan a nő jön s az uradalmi tisztviselők külön életet élő, a gentryvel rosszindulatú, irigykedő vetélkedésben álló klikkje, amelyből a férj ered. A két pártnak ez a tipikus idegensége, mely képtelen egymást csak a kölcsönös türelemig is megérteni s amely még a házasság együttélésében sem oldódik fel teljesen, egyike a regény társadalmi hátterében a legjobban megtalált vonásoknak. Itt nemcsak a származás, gazdasági helyzet, életmód különbsége választja el az embereket, hanem a temperamentumé is, ami a maga változhatatlanságánál fogva örökös elválasztó falul marad az egyének között. A temperamentumos, duhaj, mulató, impresszionista és impulzusoknak engedő, fényűző csillogásra hajló gentryvel sohasem elegyedhet szerves vegyületté a másik klikk hidegebb és ridegebb, józan, megfontolt, munkához és polgárius egyszerűséghez szokott természete. Ha az utóbbinak valamelyik tagja házasság által vagy más módon belekerül is a gentrybe, nem tud egészen beleolvadni, nem tudja megtalálni az őszinte, belülről jövő, régi kapcsolatokból fakadó s új kapcsolatokat teremtő familiáris hangot, melyen új környezetével szólnia kellene. Pompásan érezteti ezt Kaffka Margit, mikor pl. hősnőjének férje, Vodicska Jenő ügyvéd ott ül a mulató gentry urak között józanul, korrektül, feszesen és okosan, az örökké feledkezők között az örökké öntudatos. S ez peccételi meg sorsát is: pályája tetőpontján, mikor egész egzisztenciáját, még becsületes hírnevét is az alispánság egyetlen kockájára tette, megbukik a választáson s agyonlövi magát. Hiába támogatta a „bajban mégis csak összeszaladó rokonság”, hiába támogatta a grófi uradalom roppant tekintélye, a többi gentry nem tud fölmelegedni érte, idegennek érzi és másra szavaz.

A mögött az egyéni történet mögött a történetek egész sora folyik le a különböző alakokban, amint a fő alakokkal érintkeznek. Különös figurák jönnek: parlagi, fukar, vagyonszerző öregek, mulató, gyors vagy lassú pusztulásra ítélt fiatalok, egy falusi fantasztá, örök sikertelen kísérletező, aki kellőleg

elő nem készített agyvelővel szív fel magába mindenféle rendszertelenül összeolvasott, negyedrésznyre megemésztett tudományokat, gazdasági és szociális utópiákat, amíg bele nem pusztul, egy a kisvárosban nagyvilági hölgyet játszó főispánné s még egy sereg jelentéktelenebb, de magamagában jellemző alak, körülöttük azok a dolgok, melyek a kisváros urainak életét kitöltik: családi intrikák, pletykák, vetélkedések, irigykedések, megyegyűlés, képviselőválasztás, egy-egy duhaj mulatság, s egy történelminek érzett esemény: Rudolf trónörökös látogatása a tiszteletére rendezett fényes ünnepélylyel. Mindez: egy kisváros élete, a maga kicsinyességében, kifelé összetartó és befelé szét húzó voltában, tompa egyhangúságában és hirtelen heves kilobbanásaiban. Messze e mögött, alig megkülönböztethető elmosódott körvonalakkal látszanak az ez életből kizártak: apróbb hivatalnokcsaládok, jómódú zsidók, akiket fizető nézőkül, nagy ünnepélyességek alkalmával odaeresztenek, de máskülönbben meg sem látnak. A vármegyei urak zárt, elkülönített csoportja úgy él a város többi lakossága között mint valami külön test, amelynek semminemű sűrűlódása nincs a többivel. Író még ritkán tudta ilyen pontosan és láthatóan megláttatni a társadalmi osztályok zárt elkülönöttségét, másokkal való kapcsolatlanságát, mint ebben a regényben Kaffka Margit.

Míg a regény első részében az egyéni történet mögött szélesen, részletezve terül el ez a társadalmi háttér, a második felében már jóval több teret foglal el a főszereplő, Magda életének története s a háttér még mindig élénken belejátszik ugyan, de terjedelmében összeszűkülve. Ez nem eltolódás a regény kompozíciójában: Magda sorsának fordulatából folyik. Özvegyül maradván, nagyon kevés pénzzel, egészen magára utalva, holott addig egész lénye arra volt berendezve, hogy legalább viszonylagos jólétben éljen és mindig más gondoskodjon róla, egyszerre ránehezedik egész fullasztó terhével asszonyi tehetlenségének átka. Nemcsak a saját tehetlensége, hanem az osztályabeli bajba jutott minden asszonyé, mert sorsa tipikus sors. Egész nevelése, eddigi élete a gyakorlatilag használhatatlan dolgok felé irányult, semmi okosat, pénzzé tehetőt nem tanult és nem tud és meg kellene élnie a maga emberségéből. Mihez kezdjen? Senki sem segíti, senki nem tud még használható tanácsot sem adni, magából pedig hiányzik a világismeret, leleményesség és az igazi akarat is. Belefog mindenfélébe: színésznő, postamesternő próbálna lenni s az első akadálytól visszafordul, mert kényesre, finomra, gögösre nevelt lénye nem bírja elviselni azokat a sanyarú megalázkodásokat, apró kellemtelenségeket és ordináre csúnyaságokat, melyek a szegény, kenyérkereső úrinő útját szegik. Az ő fajtájából való asszony, kivált, ha megvan benne a ki nem fejlődött, öntudatlanul maradt, de idegrendszerében, érzésében benne élő előkelőség, nem tud másképp élni, mint másoktól függően; arra született, hogy valaki, egy jóra való férj eltartsa. A régi asszony önállótlanágát, lehe-

tőségek nélküliségét, mindenképen lenyűgözött helyzetét s lényének egész összezsugorodottságát, amelyben nem fejlődhetik ki egyetlen tehetsége sem, felületes, céltudatosság nélküli marad minden bennerejlő érték, rendkívüli biztossággal szimbolizálja ez a regény. Ezek az asszonyok az életnek csak egy formájában tudnak élni és egész emberekké válni: a házasságban, más helyzethez alkalmazkodni, más kényszerűségek között megállni nekik lehetetlenség.

Magda is végre egy második házasságba menekül. Új férje megint más típus: a gentryből való, de már degenerálódott tőle, letört művész, puha lelkű, akaratnélkül sodródó, talajtalan és gyökértelen ember. Mint udvarló kellemes, vonzó, a nagyon egyforma kisvárosi körben újszerű, lelki differenciáltságával, világlátottságával, hangulatosságával, halk, rokonszenves formáival ideális társa egy jólétben, tisztaságban, vidáman élő asszonymak, hosszú, áradozó, de minden pozitívumtól visszariadó levelekkel vigasztalója a küzködő, sorsával viaskodó özvegynek. Mint férj teljesen használhatatlan, családi életre, családjáról való gondoskodásra képtelen s mellette az asszony élete csúnya krajcáros gondok, kietlen civakodások, elkeseredett összebékülések sorozata, amelyből testileg-lelkileg összetöpörödvé kerül ki s csak a gyermekeiért való gond tartja ébren, ami nemesebb még megmaradt benne a jobb időkből. S a vége, csendes, megbékélt, emlékeiben élő és emlékeiben megenyhülő öregség, amelynek tompa érzelmi nyugalma csak egy a város egész női társadalmán végig suhanó vallási járvány rázza fel egy kis időre. Ez maga is egy pompásan megfigyelt és megrajzolt dolog: egy fiatal, rajongó pap szuggesztív hatása az összes asszonyokra, amely mint valami hirtelen ragályos idegbetegség, a bennük rejtekező hisztérikus hajlamoknál fogja meg őket, hogy aztán előidézójének eltávozásával épp oly hirtelen el is múljon, nem hagyva maga után egyebet, mint egy kis zavarodottságot, egy kis szegyenkezés-félet s néhányaknál a templomba-járás megszokását.

Mindez rendkívüli elevenséggel és rendkívüli objektivitással tükröződik Kaffka Margit regényében. Egészen úgy hat, mint átélt dolgok sorozata, minden alak, minden jelenet szinte a szemmel-látott valóság benyomását kelti, — de olyasvalaki élte át és látta szemével, aki azóta lelkileg teljesen eltávolodott mind e dolgoktól, nem áll velük semminemű érzelmi közösségben, rokonszenv vagy ellenszenv színezése nélkül gondol rájuk, a teljes tárgyilagosság tisztánlátásával. A főalak, Magda rajzának vonalaiban érzik valami szomorúság, néha egy kis halk felzúdulás, a többieknek annak a szemével nézi, aki a visszatérés szándéka nélkül, örökre kijött közülük. Ez az objektivitás, ha némileg a melegség rovására esik, nagyon pozitívvá és valószínűvé teszi a társadalmi képet. Kaffka regénye mindenkor dokumentuma lesz a mi előttünk járt generáció gentryjének. Egy még egységes, erőit önmagából szívó, teljes hatalmában

levő osztályt mutat be, amelyben azonban már kikezdte a korhadás a gerendákat, itt is, ott is degeneráltságok nyomai mutatkoznak, kezdetei egy bomlási processzusnak, amely a mi generációnkban már egy lépéssel tovább haladt s amely a magyar társadalom jövő fejlődésében alighanem a legsajátságosabb és mindenféle szempontból legfontosabb tünetek egyike lesz. A regény az új generáció életére is ráutal néhány alakjával: a Pestre, közepes hivatalnoki sorba jutott gentry-rokonokkal, Magda önállóságra nevelt és önálló életpályára jutott lányával s a vagyonuk romjaival a fővárosba menekülő urakkal. A bomladozó organizmus így fog különálló egyedekre bomolni, amelyek elosztanak egy nagyobb kiterjedésű szervezetbe, a városi polgári életbe. Az egykori úri hagyományok egy-két nemzedéken még élnek tovább és aztán ezek is eltűnnek.

Kaffka Margit regényével elsősorban mint mai társadalmunk egyik legérdekesebb körének eleven és hű képével foglalkoztam itt, talán ez is érdekli legközvetlenebbül e folyóirat olvasóit. A regényben azonban a pszichológiai rajz és az előadás esztetikája szempontjából is nem mindennapi szépségek vannak. A könyv szerzője elsőrendű megfigyelő és ábrázoló: az embereket, akiket élénk vezet, egymással a legváltozatosabb kapcsolatba hoz, teljesen megelevenítve tárja fel, minden alakja él, minden jelenetében emberek mozognak, beszélnek, cselekszenek. Óriási tömege van a regényben a finom megfigyeléseknek s ez az ezernyi, sokszor mikrotomikus részlet nem hull szét, mindig biztos kézzel van összefogva s a maga távlatába helyezve, hogy hozzájáruljon az egész képnek gazdaságához és elevenségéhez. Roppant tiszta munka: minden zúg világosan meglátható benne, nincsenek homályos pontjai, vagy alakjai. Valahány szereplője, megannyi kifejezőn megrajzolt portrait-fej, a faji hozzátartozás és az egyéni elkülönültség pontos vonásaival s valamennyi erős kézzel úgy van a környezetébe helyezve, hogy érezhetővé válnak a gyökerei, melyekkel a maga talajába bele van nőve. A megfigyelő képesség és a megfigyeltet csodálatos híven megőrző emlékezet ritka példája van előttünk a regényben.

Az új irodalmat, melyhez Kaffka Margitot is számítani kell, minduntalan a magyar életről, a körülöttünk folyó életjelenségektől való elzárkózás vádja éri és pedig nemcsak a konzervatív részről, hanem itt-ott a másik félről is. Kaffka Margit regénye egyike azoknak a kényszerítő erejű cáfolatoknak, melyeket az irodalom erre a vádra ad. A legmagyarabb könyvek egyike, nemcsak anyagában, hanem szempontjaiban és perspektíváiban is és a legaktuálisabb, mai életünk legmélyebb gyökereibe nyúló könyvek egyike is. Aki olvassa, annak, ha tud olvasni, feledhetetlen élmény.

# KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

## Külföldi aktualitások

### *1. A választójog körül*

1. Franciaországban a Briand-kabinet bukására vezetett a választóreform kérdése. A kamara elfogadta az arányos képviseletnek — amely a kisebbségek megfelelő érvényesülését lehetővé teszi — régóta kívánt rendszerét. Az arányos képviselet többé-kevésbé kiküszöböli a mai, úgynevezett többségi választórendszer sarkalatos gyöngeségét, hogy minden kerületben a szavazatok többségét elnyert jelölt választatván meg, az esetleg igen jelentékeny számú kisebbség nem tud érvényesülni. Igaz, hogy a választókerületek átlagában megtörténhetik a kiegyenlítődség és amit egy párt valamely kerületben, mint tekintélyes kisebbség elvesztett, visszanyerheti a másik kerületben, mint nem jelentékeny többség; de választási véletlenek és talán még inkább a választókerületek tendenciózus beosztása következtében előállhat a népakaratnak jelentékeny meghamisítása.

Hosszas agitáció, évek óta húzódó politikai válságok után sikerült végre a Briand-kormányának elfogadtatni a kamarával a kisebbségi képviseletet megeremlítő választójogi indítványt. A szenátusban azonban a terv megbukott; március 16-án a szenátus elfogadta Peytral indítványát: senki sem lehet abszolút többség hiányában képviselő. A javaslat mellett a radikálisok szavaztak főként Combes és Clemenceau agitációja következtében; az arányos választási rendszer mellett a nacionalisták, mérsékelték és a szocialisták. A fő érv volt, amelyet a kamara határozata ellen harcba vittek, hogy a kisebbségi választás a köztársasági eszme gyöngülését fogja eredményezni. (Milyen ismerősen cseng ez a magyar füleknek; *ad notam* nemzeti szupremácia) Clemenceau bosszúvágya, akinek önérzetét sérti a Poincaré megválasztása, alkalmas erjesztője volt a szenátus hangulatának.

A szenátus határozata folytán a Briand-kabinet lemondván, helyébe a Barthou által összeállított kormány lépett, amelynek három minisztere a radikális, illetőleg radikális-szocialista pártokból, az arányos képviselői rendszer leszavazóiból került ki. Így azután előre látható, hogy egyelőre nem vár jó sors a választási reformra. Barthou ugyan fentartja a kamara állásfoglalását, egyidejűleg azonban keresi a kiegyenlítés útját a kamara és a szenátus között. A *vote limité* rendszere volna állítólag a kompromisszum, ami nagyjából olyan, hogy pl. öt mandátum betöltése esetén csak négy jelöltre lehet szavazni és az ötödik mandátum azon kisebbségé, amely a szavazatoknak bizonyos előre megállapított minimumát biztosítani tudja.

A Barthou-kabinetnek nem jósolnak hosszú életet, s valószínűleg több kormány fel fog őrülni a válságban. A katonai reformok, s ezzel kapcsolatban a három éves szolgálati idő bevezetése nem könnyű feladat az amúgy is bármennyire is sikerült a sajtó útján mesterséges hangulatot kelteni a három éves szolgálati idő mellett, az újítás elfogadtatása komoly nehézségekbe fog ütközni. Sőt láthatólag az amúgy is erős antimilitarizmus terjedéséhez vezet, aminek jellemző visszfénye, hogy a *Commission de la reformé judiciaire* azok sorából, akiknek bizonyos körülmények mellett amnesztia adható, kivonja az antimilitaristákat.

2. Belgiumban a plurális választójogi rendszer ellen vívott harc most érkezett el csúcspontjára. A kocka eldőlt; a szociáldemokrata-párt ápr. 14-ére mondotta ki az általános sztrájkot. E sorok írása közben csak néhány nap választ el már ettől a kétségkívül világraszóló eseménytől. Teljes munkabeszüntetés a szociáldemokrata-párt szervezettségének mai állapotában természetesen nem fog bekövetkezni. Azonban még ellenséges oldalról is, ahol a „munka szabadságának” biztosítására három tartalékos évfolyamot hívtak be és az utcán mozgósították a katonák sorfalait, nem kicsinylik le a sztrájk leendő mértékeit. A keresztényszocialisták a választójogot ellenző klerikális befolyás alatt távol fognak maradni a sztrájktól. A sztrájkban résztvevők számát 300.000-re becsülik. A sztrájk rendezését komoly aggodalmak között határozta el a szociáldemokrata-párt. Vandervele ellene szavazott. A munkáspárt soraiban felvetődik a nemzeti kérdés is, amelynek korszakos jelentőségeiről alkalmunk lesz másutt beszámolni. A szocialista kongresszuson a flamandok szavaztak a sztrájk mellett.

3. Az elévült porosz háromosztályú választási rendszer mellett fog újra megválasztatni a német birodalom legelső államának, Poroszországnak országgyűlése. A szociáldemokrácia választási jelszava: a közvetett és nyílt választás eltörlése. A liberális pártok ezúttal eltértek attól az együtműködéstől, amely a múlt évi birodalmi választások alkalmával megteremtette a maga gyümölcseit. A haladó liberális-párt és a nemzeti liberálisok konzervatívabb csoportjai olyan választási szövetséget kötöttek, amelynek éle alapjában véve a szociáldemokrácia ellen irányul. Ennek következménye — bármily sajnálatos is — hogy a szociáldemokrata taktikát is ebben a kérdésben a bosszú irányítja, hogy a pótválasztásoknál a szociáldemokraták nem fogják támogatni a liberális jelölteket. Előrelátható tehát, hogy a rövid idő múlva lefolyó porosz választások nem fogják meghozni a pártok összetételének megváltoztatását és meg fogják őrizni a mai képviselőház megsontosodott junker jellegét.

## II. A föld felszabadítása

1. A német birodalmi törvényhozás a katonai kiadások fedezésének megoldásánál korszakalkotó reformokkal lépett elő. Ugyanezen időben azonban egy másik reformnak alapjait vetette meg, amely elvi jelentőségében legalább is egy fontosságú a most említett



reformokkal. A német Reichstag április 1-én elfogadott egy indítványt, amely a kormányt arra utasítja, hogy rövid időn belül nyújtassék be javaslat a hitbizomány intézményének reformálása tárgyában, amely új hitbizományok felállítását megtiltja és bizonyos körülmények között módot ad a meglévő hitbizományok megszüntetésére.

Azon törekvésekkel szemben, amelyeket a német állam, igaz, hogy sok helyütt nemzetiségeket elnyomó tendenciával, de mégis nagy pénzáldozattal támogat a belső gyarmatosítás, a földek parcellázása és középbirtokok alakítása tekintetében, éles ellentétben áll a hitbizományoknak állandó szaporodása. A poroszországi statisztikai évkönyv adatai szerint a hitbizományok területe 1900—1909-ig 2,177.100 ha-ról 2,378.000 ha-ra emelkedett, évenként átlag 22.400 ha-ral. 1907—1908-ig terjedő időben 48.000 ha, a következő évben 30.600 ha termőföld köttetett le hitbizomány útján. Oppelnben már 21,2%, Stralsundban 21,1%-a az összes területnek hitbizomány. Míg az első 25 esztendőben 800 millió márka költséggel 280.000 ha-t „gyarmatosítottak”, csak az utolsó években körülbelül ugyanilyen terület alakult át hitbizománnyá. Egnéhány német államban, u.m. Oldenburg és Elsass-Lotharingiában a mai állapot szerint sem lehet új hitbizományt alapítani. Ellenben a többi német államokban meg van engedve. 1903-ban beterjesztett ugyan egy törvényjavaslat a hitbizományok alapítása ellen, de ez megbukott az uralkodó konzervatív pártok ellenállásán. Az április 1-én elfogadott javaslat szintén a centrum és a konzervatívok ellenzése mellett fogadtatott el. Nem lehet e helyen részletesebben megvilágítani, hogy a hitbizományok megszűnése mily rendkívül fontos előmozdítója a föld mozgósításának abban a Németországban, amelynek 17%-a kötött birtok. Csak a konzervatív Sehring professor tanulmányainak eredményére hivatkozhatunk, ki maga is kénytelen volt a hitbizományi intézmény inferioritását megállapítani. A *Landesoeconomiecollegium* közvetítőjavaslatot fogadott el, amely szerint csak olyan birtokok alakíthatók át hitbizományokká, amelyek legalább 50 év óta ugyanazon család birtokában vannak. Valószínű, hogy a hitbizományi jog egészen radikális reformja nem fog most sem megalkottni, ezen kompromisszum csak kevésbé volna hivatva segíteni a bajokon.

2. Angliában Lloyd George beterjeszteni készül a földreformra vonatkozó javaslatát. Az 1912. évi mezőgazdasági statisztika ugyanazokat a sivár adatokat tárja fel az angol mezőgazdaság hanyatlásáról, mint amelyek már az előző években köztudomásúak voltak. Feszülten várják most az új és minden bizonnyal radikális javaslatokat. Az unionisták kénytelenek voltak Edinburghban elállani a mezőgazdasági termelés megvédésének attól a nagyon problematikus módjától, hogy az élelmiszerek behozatalára vámokat vessenek ki a gyarmatoknak juttatott külön kedvezmények behozatala mellett. A „tarif reform” ily képen a hivatalos unionista programban jelentéktelenné zsugorodott s minthogy a gyarmatok előnyben részesítése nem képzelhető el élelmiszer vámok nélkül, ezen utóbbiak pedig a revízióból kihagyatnak, úgy látszik, hogy egyelőre legalább megfeneklett a védvamos akció. A zászló alól való menekülés kiváltotta az unionisták

szélső csoportjának reakcióját. Chamberlain és társai végsőkéig menő hadat üzennek a gyűlölt free fooder-ek közti régi fegyvertársaiknak. Az idő azonban nem kedvező; az 1912. ipari év a gazdasági válság ellenére is fényesen sikerült és az Egyesült Allamok új elnöke a védővámok jelentékeny leszállítását jelenti be. Mindezek a szabad kereskedelem politikájának további fentartására utalnak. A mezőgazdasági termelés emelése más utakon, radikális földreform útján keresendő.

### *A Marconi ügy*

A Marconi-eset, amelynek a benne rejlő személyes pikantériák folytán zajos visszhangja volt a napi sajtóban, kortörténeti jelentőségénél fogva megérdemli, hogy az aktuális események között e helyen megemlékezzünk róla. Az ügy a napilapokból ismeretes. Röviden elbeszélve, abból áll, hogy az angol pénzügyminiszter, Lloyd George és Sir Rufus Isaac, az angol igazságügyminiszter tőkebefektetési céllal vásároltak az amerikai Marconi-féle részvénytársaság részvényeiből. Ezen részvények azután egyrészt spekuláció útján érvényesítették, még pedig jelentékeny nyereséggel, míg a részvények megmaradt része ez utóbb beállott árhanyatlás következtében jelentékenyen veszített értékéből, úgy, hogy végeredményében a miniszterekre veszteséget hozott. Angliában is van egy Marconi-féle részvénytársaság és a miniszterek ellen a részvényvásárlásból kifolyólag emelt vád az, hogy az angol részvénytársaság az állammal előnyös szerződést kötött, amelyről a minisztereknek állásukból kifolyólag tudomásuk volt és ezen szerződés megkötése kedvezően hatott az összefüggésben lévő amerikai részvényekre.

A megvádolt miniszterek nem haboztak magukat parlamenti vizsgálóbizottság kihallgatásának alávetni. A vizsgálat folyamán — úgy hisszük — sikerült kimutatni a megvádolt minisztereknek, hogy az angol és az amerikai részvénytársaságok között semmiféle érdekcapcsolat nincsen és hogy egyébként is az angol társaságnak az állammal kötött szerződése abban az időben, amidőn a részvényeket vásárolták, bár a parlament még nem hagyta azt jóvá, már nyilvánosságra került s így már javító hatását mindenkivel szemben éreztethette. Ami a nagy port felvert esetből különös tanulság — és a mi panama-államunkban szomorú irigykedéssel állapíthatjuk meg ezt a tanulságot — először is azon parlamenti vizsgálat, amelynek a miniszterek alávetették magukat. A jövő kor krónikása részére érdekes okmány lesz ezen bizottság naplója, mely teljes nyíltsággal tették fel a bizottsági tagok a kérdéseket és leplezetlenül nyilatkoztak a megvádolt miniszterek magánéletük legintimebb részleteiről is, hogy maguktól minden gyanút elhárítsanak. Még jellemzőbb azonban az angol közéleti erkölcs kifinomodottságára, hogy a miniszterek, bár a vádak alól tisztázták magukat, mégsem tudták elkerülni a közvélemény bizonyos erkölcsi rosszalását, csak azért, mert az ősz folyamán, amidőn a részvényvásárlás ügye a parlamentben szóba került, ők határozottan tagadták, hogy az angol Marconi-társaságtól részvényeket

vettek volna, ami a tényeknek meg is felel, de elmulasztották megemlíteni az amerikai Marconi-féle tranzakciót. Szembeállításul a mi viszonyainkkal, le kellett szegeznünk a Marconi-féle esetet.

### III. A német hadiadó

Megemlékeztünk már arról, hogy Németországban a rendkívüli hadi kiadások fedezésére egyszerű adót fognak kivetni és pedig progresszív vagyoni adó alakjában. A reményeségek nem váltak be teljesen, mert az új adó nem lesz progresszív, hanem mindenkire nézve egységesen egy fél % és már 10.000 márka vagyonnál meg fog az adózás kezdődni. Érvényesül tehát a mérsékeltek kívánsága ebben, valamint a folyó hadi kiadástöbblet fedezésére szolgáló eszközök megválasztásában. Az ezekre szükséges összeg beszolgáltatása ugyanis az egységes államokra bízott, amelyek ezt állampolgáraik száma és az egyes államok teherviselő képességének aránya szerint, mint „megnemesített fejadót” tartoznak beszolgáltatni úgy, hogy erre a célra vagyoni, vagy örökösödési adót tartoznak behozni, s ha ezt nem tennék, akkor a birodalmi törvényhozás fog helyettük ezen összeg erejéig értéknövekedési adót megállapítani. Ez a szabályozás az egyes német államok partikulárizmusának engedvén át a tért, alkalmat adhat különösen a konzervatív államokban a demokráciától való eltávolításokra, mégis tartalmaz számos elvi szempontból is nagyjelentőségű elemet is. Pl. a bárcsak fakultatív örökösödési adó kapcsán indokoltan aggódik az agráriusok lapja, a *Deutsche Tageszeitung* megállapítván, hogy bármily kevés praktikus jelentősége is legyen ennek az új örökösödési adónak, mégis elvileg győzedelmeskedett az örökségi adó intézménye. További, elvileg is nagyjelentőségű újítás az állam örökjogának megteremtése és pedig nemcsak arra az esetre, ha törvényes örökösök általában nincsenek, mint ez a mi jogunkban is van, hanem már bizonyos távolibb rokonok sem részesülnek az örökségben, illetőleg csak az örökségi ingóságokat kaphatják meg, míg az egyéb hagyatékot ilyen esetekben az állam fogja örökölni. Természetes, hogy ez is erős támadások tárgyát képezi. (H. B.)

### Széljegyzetek a románkérdéshez

„Kicsoda általában véve az oláh kispap? Egy megtévedt és megmétélyezett, nagyobbrészt földművelő sorból való fiatal ember, aki lelki finomságok nélkül kerül a szemináriumba, ott kellemetlen terhére válik jeles képzettségű társainak s amikor pappá szentelik, — már kész hazaáruló, akár azonnal meg is lehetne fosztani szabadságától. S ha már pap: kikerül valami parochiára, butítja baromi népét, gyűlölséget hint el a magyarság ellen, lehetetlenné teszi a nemzetiségi békét. . . fajtalankodás nem megvetendő erény ebben a különös világban. . .”  
Pesti Hírlap 1912. február 13-iki szám 9. oldal.

Az ungvári görög katolikus szeminárium árnyas, csendes kertjében kispapok sétálnak. A sétálók olykor összetömörülnek, majd meg széjjelválnak és újabb csoportokká alakulnak, csak a tizenhárom román kispap marad állandóan együtt, külön. A március idusa köze-

leg — a szabadság ünnepe — és ilyenkor még a rendesnél is inkább távortartják magukat magyar társaiktól, mert ilyenkor ugyancsak rájuk jár a rúd. A sovén iskolák kohójában izzóvá hevített gyűlölet feléjük lobog, a „honfíui hév” rajtuk experimental. Hogyha magyar társaik közelébe kerülnek, lesütik szemeiket, nehogy tekintetük találkozzék azok gúnyos, lenéző tekintetével, de a kihívó, gúnyos megjegyzéseket kénytelenek meghallgatni. Egy kissé fáj ez, egy kissé mozgásba is hozza heves vérüket, de azért látszólag közönyösen sietnek tovább. Amíg ide kerültek, ugyancsak hozzászóltak az ilyen jelenetekhez. Volt benne részük a rogyásig.

Az ungvári görög katolikus szeminárium árnyas kertjében tehát külön húzódik a sétálóktól a tizenhárom román kispap és halkan suttogva beszélgetnek. Örvidenek, hogy elkerülhetik a gúnyos tekinteteket, a kihívó megjegyzéseket. Legalább egyideig. De amint kiválik közülük az egyik, Szabó Julin, máris hozzá lép egy magyar társa, Orosz János. Régen tartogat egy megjegyzést, attól akar megkönnyebbülni. Kissé gúnyosan, kissé lenézően, rosszul tettetett közönnyel szólítja meg román kollégáját.

— Közeledik március 15-ike. . . Nem akarsz újra mártírrá lenni?

Szabó végignéz kispaptársán, azután lesüti szemeit és szótlánul siet tovább. A múlt évben csapták ki 15 társával együtt a nagyváradi szemináriumból, mert egymás között románul mertek beszélni. Akkor még örült is annak, hogy anyanyelvéért szenvedhet, de a naponkénti keresztfeszítés elvette kedvét a mártírságtól. Azóta csak arról álmodozik, hogy tanulmányai végeztével kikerül egy elhagyott kis faluba, ahol a koldus néppel anyanyelvén beszélhet, anyanyelvén dicsérheti istenét. . .

A román kispapok csoportjából újra kiválik valaki. Marila Aurél siet a társalgóba egy otffejtett könyvért. Ő is észrevétlenül el akar suhanni magyar társai előtt, de Végseő István észreveszi és utána kiált:

— Hát mond csak Aurélius, nem akarsz te is mártírrá lenni, mint nagyváradi társaid?

Marila elpirul, egy percre megáll, szólani akar, de azután csak vállat von és tovább siet. Tudja, hogy ezekkel hiába ereszkedik vitába. *Gegen Dummheit kämpfen auch die Götter vergebens.* . . De végső megjegyzését meghallják a többiek is, a magyar kispapok nevetnek, a románok kezei ökölbe szorul, de azért hallgatnak. Az ő védekezésük, az ő tiltakozásuk „lázadás” volna.

És a csipkelődés folytatódik a tantermekben, a templomban, a társalgóban, az étteremben és a hálótermekben. A román kispapok hallgatnak, némán türik a sok méltatlanságot. És ez a hideg nyugalom felbőszíti ellenfeleiket.

— Majd március tizenötödikén meglátjuk, hogy mit fogtok csinálni. . .

És a márciusi ünnep folyton közeledik. A román kispapok szorongva számolják a napokat, míg magyar társaik türelmetlenül várják a „hazafias leszámolás” idejét. Még nem tudják ugyan, hogy mit fognak csinálni, de azt érzik, hogy a két külön világ között március idusán törésre kerül a dolog.

És elérkezik a nagy nap előestéje és a várakozás már alig tűrhető feszültséggel fekszik a szemináriumra, amelynek ablakai díszesen ki vannak világítva. A román kispapok egy csoportban ülnek. Beszélgetni nem mernek, mert azt kihívásnak vennék magyar társaik, hát inkább olvasgatnak. De azért folyton magukon érzik a kémkedő, a várakozásteljes pillantásokat és nem bírnak olvasni. Látják a sorokat, a betűket, de nem olvassák. Az idegesség tetőfokára ér el.

Az egyik román kispap, Marila Aurél már nem találja helyét. Leteszi a könyvet és a kivilágított ablakhoz lép, hogy kinézzen az alkonyba. A magyar kispapok között mozgolódás támad, a provokálási kedvet nem bírják leküzdeni és az egyik hazafias felbuzdulásában rákiált:

— Takarodj az ablaktól, ne becstelenítsd meg azt a szent helyet.

Marila felkapja a fejét és hátranéz. Sándor Ferenc kispap kiáltott reá, jó barátja, kedves cimborája, aki csak a „nemzeti ünnep”-re való készülődés óta kerülte el. A szegény, megkínzott román már nem bírja el a kihívást, melle nehezen emelkedik, ökleivel hadonászva tesz egy lépést támadója felé, de mielőtt kitorne, eszébe jut, hogy milyen súlyos következményekkel járna fellépése úgy reá, mint társaira nézve is. Sarkon fordul és kisiet a folyosóra, ahova utána hangzik a magyar kispapok nevetése.

A románok még jobban összehúzódnak, majd észrevétlenül, egymásután kiosonnak a folyosóra megbántott társukhoz. Az egyik udvarra nyíló ablak mélyedésébe húzódnak meg és halkán, de nagy felháborodással beszélnek a brutális támadásról. Jelentsék az esetet előljáróiknak? Nem, abból csak újabb megaláztatás származna. Inkább hallgatnak, a „nagy nap” elmúltával majd másképp lesz minden. Akkor eloszlik a mámor, visszatér a nyugalom a szemináriumba. De mi lesz holnap? Magyar társaik bizonyára megragadják az alkalmat, hogy az ünnepélyen is beléjük kössenek. Hát nem mennek el az ünnepélyre. Kimennek a Bercsényi-kertbe sétálni.

És az ünnepélyen tényleg nem jelentek meg a román kispapok, ami még jobban izgatta a sovínisztákat. Milyen szép lett volna a márciusi beszédben burkoltan ostorozni a hazaárulókat. Azok nem is mozdulhattak volna és hogyha valamelyik megfélekezett volna magáról, kész a hazaárulás. Csakhogy azok távollétükkel „tüntettek” és kikerülték a nehéz helyzetet. Ezen segíteni kell. A legmohóbbak, a legtürelmetlenebbek rögtön össze is bújnak tanácskozni és pokoli tervet főztek ki.

Ebéd idejére a kispapok az étkezőben találkoztak és a románoknak feltűnt, hogy egy kis csoport, a vezérsovíniszták, összebújtak és suttogva tárgyalnak, miközben gúnyos tekintettel méregetik őket. Sejtették, hogy készül valami ellenük és a fenyegető veszély bősztette őket. Hát hiába tűrik szótlanul a sértéseket, hiába kerülik ki az összeütközést, a sovínizmus török-szakad áldozatokat követel? Ám legyen, ők már nem tűrnek tovább. Jöjjön aminek jönnie kell.

Az ebéd alatt a feszültség folyton növekszik és a vége felé már egyenesen tűrhetetlen. Most már biztos, hogy tüntetés készül, csak azt nem tudják még, hogy milyen alakban. Végre a pecsenye

után feláll a sovinszták vezére, Terebes István kispap és nagy beszédet akar mondani, a nap jelentőségéről. Belé is kezd, de az izgatottság összeszorítja torkát, a sovén düh ráfekszik agyára és ünnepi beszéd helyett elkiáltja magát:

— Éljen a magyarok hazája, éljen a magyar király és éljen a magyar haza.

A kispapok óriás éljenzéssel ugrálnak fel helyükről, csak a románok maradnak ülve, bár minden tekintet reájuk van irányítva. De ők érzik, hogy most következik a megszegényítés és hallgatnak, mozdulatlanul ülnek. A két tábor egy percig farkasszemet néz, azután Terebes felemeli karját, int, és a magyar kispapok belekezdenek a himnuszba. A románok nyugtalanul fészkelődnek, az egyik fel is áll, de tekintete találkozik magyar társai gúnyos, kihívó tekinteteivel és újra leül. Valamennyien tüntetőleg ülve maradnak. Az ének megszakad és a magyar kispapok a nemzeti ima közepéből vad káromkodásba csapnak át.

— Ki velük, dögöljenek az oláhok, fel kell őket akasztani, nyomorultak, kötél a nyakatokba . . .

A román kispapok szótlannal, mozdulatlanul ülve maradnak, nem reagálnak a legbrutálisabb sértésekre sem. Szótlannal tüntetéssel válaszoltak a sok sértésre és ezzel elintézték a számadást. Magyar társaik berekedtek a gyalázkodó ordítózásba és amikor már kiöntötték mindent, ami honszerető keblükre nehezedett, fölkerelkedtek és a rektorhoz vonultak. Kérték a „hazaáruló oláhok” példás megbüntetését. A rektor megígérte, hogy szigorú vizsgálatot indít és másnap már megtiltották a román kispapoknak, hogy egymás között románul beszéljenek. A következő napok alatt végleg felfordult a béke a szemináriumban. Minden alkalmat megragadtak, hogy a „hazaárulók” ellen tüntessenek, kifütyülték, szidták, csúfolták őket napról-napra.

A rektor félt a botránytól és igyekezett békét teremteni. Felhívására a sovinszták össze is ültek és elhatározták, hogy megbocsájtanak a románoknak, hogyha azok egy nyilatkozatot írnak alá és azzal elégtételt szolgáltatnak. A jeles kis írásmű szövege a következő:

#### Nyilatkozat.

1913. március 15-én ti nemzeti ünnepet tartottatok és ezen alkalommal az étkezés ideje alatt, — miután elhangzott a nemzetet, királyt és a hazát éltető felszólalás, — ti elénekeltétek a himnuszt. Ezen alkalommal mi megsértettünk benneteket, egyrészt mert tüntető módon távol maradtunk a szeminárium által rendezett nemzeti ünnepélyről, másrészt mert miközben ti az ebéd közben a himnuszt énekeltétek, nem állottunk fel és ezzel megsértettük azt a nemzeti és hazafiúi érzést, amelyet a himnusz kifejez. Ezzel sajnálkozva jelentjük ki, hogy meggondolatlanságot és botor dolgot követtünk el, melyért ünnepélyesen bocsánatot kérünk tőletek azzal a kijelentéssel, hogy a himnusz egyszersmint nekünk is nemzeti dalunk, hogy március 15-ike nekünk is nemzeti ünnepünk és hogy hozzátok hasonlóan mi is hű és szerető fiai vagyunk magyar hazánknak. Kijelentjük, hogy Romániával semminemű összeköttetésben nem állunk és épen oly jó magyarok vagyunk, akárcsak ti.

Megerősítve a fenti nyilatkozatot újra bocsánatot kérünk és őszinte sajnálatunkat fejezzük ki, hogy sértést követtünk el a magyar nemzettel szemben. Együttal meghatalmazunk benneteket arra, hogy ezt a nyilatkozatot közöljétek mindazokban a lapokban, amelyek az esettel foglalkoztak.

Mint a jövőre való garanciát kijelentjük, hogy bármikor hajlandóak vagyunk a himnuszt elénekelni. Ezenkívül alávetjük magunkat a tiszt. Consistorium határozatának, hogy közöttetek élve sem a dohányzóban, sem a nappaliban, sem a hálóteremben, sem a tanteremben, sem pedig a múzeumban oláhul nem fogunk beszélni. Végül kijelentjük, hogy ezen nyilatkozatot nem a kizárástól való félelmünkben, hanem meggyőződésből írtuk alá.

Ungvár, 1913. március 19-én.

A román kispapok kijelentették, hogy tisztelnek minden himnuszt és annál inkább tisztelik a haza himnuszt, de provokálásnak nem ülnék fel. Az ostoba nyilatkozatot nem írták alá és a rektor kénytelen volt „igazságot” szolgáltatni. Szigorú ítéletet hozott. A román kispapok egy ünnepélyes alkalommal maguk fogják az étteremben a himnuszt elénekelni és ezenkívül kötelesek egy írásbeli dolgozatot írni azzal, hogy mi a kötelessége minden magyar honpolgárnak a himnusszal szemben . . .

\*

Az ügy további menete már alig bír jelentőséggel. Lehetséges, hogy valamennyien alávetik magukat a bölcs ítéletnek. Igazán szép látvány lesz, amint a román kispapok magyar társaik tüntetése közben elénekelik a himnuszt. De ne feledjük, hogy ez egyszersmint a legrosszabb megoldás is. Mennyi tenger keserűség, a megaláztatásnak milyen vak dühe kristályosodik ki a tizenhárom jövőbeli román pap lelkében, amíg a nehéz feladatnak eleget tesznek! És hányszor fognak kegyetlen néma esküt tenni mindannak az ellenkezőjére, mint amit büntetés-feladatukban leírnak! A román nemzetiségi kérdés tizenhárom fanatikus harcosát állítja csatasorba a szeminárium ezzel a meggondolatlan ítéletével. És hasonló hatású az ítélet akkor is, hogyha a fiatal emberek nem vetik magukat alá az ítéletnek és vagy nem énekelik el a himnuszt parancsszóra, vagy pedig a *desteptete române*-t énekelik el, — hogyha nem írják meg a dolgozatot, avagy a dolgozatban a himnusz és a *desteptete române* között vonnak párhuzamot. Ebben az esetben kicsapják a szemináriumból a tizenhárom román kispapot, tizenhárom fiatal év elvesz, de azért egy évvel később csak papokká lesznek és a tizenhárom elveszett év keserűségét elviszik magukkal az életbe, a megaláztatások elleni lázadást elviszik a nép közé, oda, ahol már úgy is magas lángokkal lobog az elégületlenség, a magyar-gyűlölet.

De kikerülnek az életbe a magyar kispapok is, néhányan románlakta vidékre is elkerülnek és emlékezetükbe marad a himnusz eset és folytatják a tüntetést. Vagy ők énekelik a himnuszt, vagy ügyészért kiabálnak, hogyha a *desteptete române*-t hallják.

Az esettel kapcsolatban röviden meg kell emlékezzünk egy *desteaptete române* esetről, amely még eddig nem került nyilvánosságra. A legutóbbi képviselőválasztások alkalmával Albini Gyula zalatnai körjegyző megtagadta a kortesszolgálatok végzését. Nem volt hajlandó vesztegetni, bár maga a főispán szólította fel, maga a főispán presszionálta és bár a jelölt — a főispán fia volt. Ne feledjük, hogy a főispán az akkori pénzügyminiszter kebelbarátja és hogy ha mindezt szem előtt tartjuk, úgy meg fogjuk érteni, hogy miért érkezett csakhamar a gyulafehérvári királyi ügyészséghez a következő névtelen feljelentés:

### **Tekintetes ügyészség!**

Tisztelettel jelentem miszerint f. év január 30-án Albini Gyula zalatnai lakos körjegyző zalatnai zenészekkel a *Desteaptete române* tiltott román darabot húzatta s midőn ezért Jurinits János bánya-tisztviselő\* tiltakozott, Albini azt felelte, hogy ezen darabot fiatal korától fogva mindig szereti és most is szereti, és húzatni fogja még akkor is, ha elcsapják, ennek alapján az ott jelen volt több román pap és jegyzők megalégedésüknek adtak kifejezést. Minthogy Albini Gyula magyarellenes voltának úgy a választások alkalmával, mint azelőtt is, s azután is több ízben adta tanújelét, ennél fogva kérjük mi itt élő magyarok ez ügyben szigorú vizsgálatot indítani, hogy nevezett lehetőleg állásától mozdíttassék el, mert egy ily ember egy ily pozícióra nem érdemes. Még egyszer ismételve kérésünket vagyunk a legnagyobb tisztelettel:

*A zalatnai magyarok.*

Íme, a román és magyar himnusz szerepe a nemzetiségi kérdés terén. Mindkét eset oly egyszerű, átlátszó, hogy fölösleges bővebben foglalkozni velük.

De e helyett foglalkoznunk kell a sovén sajtóval, amely minden ilyen esetből nemzeti ügyet formál. És foglalkoznunk kell vele már csak azért is, mert az utóbbi időben ugyancsak sok „honfíui erény „-ről tettek tanulságot. A hajdúdorogi görög katolikus magyar püspökség, a „magyar birtok oláh kézen”, az „oláh bankok vészes működése” mellett sorra került a „délszlávok lázadása” és a „tót ifjak összeesküvése”, tetejébe pedig a legújabb ruthén-kérdés, nem is szólva a szász iskolakérdésről. Sőt az egyik legelterjedtebb fővárosi napilap munkatársa végig is utazott Délmagyarország szerbeklakta vidékein és tragikomikus riportsorozatban tüzelte az ügyészeket, vizsgálóbírókat honmentő munkára. A délvidéki börtönök meg is teltek „árulókkal” és a nagy mohóságról kitűnő képet fest az a törvényszéki hír, amely április 3-án jelent meg a budapesti lapokban:

**Ártatlanul vizsgálati fogságban.** Szegedről jelentik: A szegedi törvényszék ma tárgyalta a már két hónap óta vizsgálati fogságban ülő Popadity Vesperlin bűnügyét. Popadity egy feljelentés szerint oly kijelentéseket tett, hogy ha behívják katonának, úgy agyonlövi a magyarok királyát. A tárgyalás során beigazolódott, hogy Popadity ellen emelt vád alaptalan, mire a bíróság a vádlottat felmentette.

\* A pénzügyminiszter alárendelt közege.



Egyelőre csak ilyen következményei vannak a mai sajtóhajsának, de nem lehetetlen, hogy nemsokára más következményei is lesznek. Például az, hogy a nemzetiségi lapok — a Pesti Hírlap stílusán okulva — majd ilyen hangon fognak írni:

„Kicsoda általában véve a magyar szolgabíró? Egy meg-tévedt és megmetyekezett, nagyjából gentry sorból való fiatal ember, aki lelki finomságok nélkül kerül az egyetemre, ott kelle-metlen terhére válik jeles képzettségű társainak s mikor szolgabíróvá lesz, — már kész gazember, akár azonnal meg is lehetne fosztani szabadságától. S ha már szolgabíró: kikerül valami szegény faluba zsarolja a szegény népet, gyűlölséget ébreszt az emberek között és lehetetlenné teszi a békés fejlődést ... A fajtalankodás nem meg-vetendő erény ebben a különös világban ...”

Nagyon szép lesz, hogy ha majd a húszmilliónyi lakosság tíz milliójának lapjai így fognak írni a többi tízmillióról és viszont.

(Erdélyi Victor.)

### Állami gyermekvédelem

Egy szegény varrónő keresett fel. Az volt a kérése, hogy tizenhárom éves kis leányát szerezzem be valamelyik iskolába. A leányát most kapta vissza az állami gyermekmenhelytől és csak két és fél elemi osztályt jártattak ki vele. A gyermekhez kérdéseket intézek. Egészen jó szellemi dispoziciókkal bír, de a tanítás hiánya szembe-szökően meglátszik rajta. A pesti elemi iskolákban azért nem akarták semmi áron se a harmadik, se bármelyik osztályba felvenni, mert már tizenhárom éves. Egy nemeslelkű fővárosi polgári iskolai igazgató barátunk — e folyóirat olvasói mind jól ismerik őt — hamarosan segített a bajon. Engem azonban nem hagyott nyugodni az eset. Utána jártam, többször és részletesen kihallgattam az anyát, a kis leányt, elkértem okmányait, bizonyítványokat szereztem be a hatóságoktól és most előterjesztem a gyermek ügyét. Okuljanak, akik okulni akarnak és tudnak.

\* \* \*

A gyermek anyja mondja el, hogy amikor kis leánya meg-született (1899) ő olyan szegény volt, hogy nem tudta volna eltartani, pedig éjjel-nappal varrt. Ezért a gyermekmenhely-egyesületnek adta át, 1903. októberben meg ettől átvette őt az állami gyermekmenhely. Eleinte itt Budapesten tartották, de sokat vándorolt, mert az anya gyakran fölkereste és mindig olyan nyomorban találta, hogy addig sirt az uraknak, míg más helyre tették. A szegény anya ugyan könyör-gött, hogy adják vissza neki és fizessék neki azt a pénzt, amit másoknak adnak, de ezt nem tették. Olykor pincékben is találta a gyermekét, pedig neki volt legalább egy jó szobája. Ha azokat a szegény embereket, akikhez a gyermeket „nevelésbe” adták, segílyezni akarták, ez nagyon jó, de miért vették el ezért a gyermeket az anyától és miért nem segíté-lyezték őt?

\* Vagy alispán, főispán, miniszter, bíró, stb. stb. az alkalomnak meg-felelően.

Végre, mikor az anya már nagyon sokat járt volt gyermeke miatt, egy napon azt mondták neki, hogy vidékre vitték a kis leányt, de nem mondták meg, hogy hova. Két évig könyörgött, írt, sürgönyözött, hogy megmondják, de mindig csak azt felelték neki, hogy a gyermeke egészséges és semmi mást. Csak két év múlva értesítették, hogy Nagyperkátán van a kis leány s ott is tartják.

\* \* \*

Magától a kis leánytól kérdeztük meg hogyan élt Nagyperkátán, milyen házban volt, milyen emberek közt, hogy bántak vele, járt-e iskolába?

A kis leány így beszélte el sorsát:

— Nagyperkátán a nevelő apa nádfedeles vályog háza egy udvaron állt, az udvarban három szilvafa, egy meggyfa és cseresznyefa volt. Két szobánk volt, az egyikben laktunk, ebben három ágy volt, a másik szobában nem volt semmi más csak egy ágy. A nevelő apának és anyának 8 gyermeke volt. Tehát legalább tizenegyen voltunk, de voltak pesti gyerekek is. Ketten-hárman háltunk egy ágyban, néha többen is. Én rendszeren a Julival háltam együtt, olyan nagy volt, mint én.

— Jól bántak velem, nem sokat vertek, nem is mindennap. Csak akkor vertek, ha megérdemeltem. Mindig megérdemeltem. Rosszaságot nem csináltam ugyan soha, mert erre nem volt időm, mert reggeltől estig dolgoztam, de megverték, ha nem azt tettem, amit parancsoltak. Úgy szerettem volna mindig úgy tenni, de ha nem ment. Megérdemeltem, hogy megverték, én is megvertem a Julit, amikor mind oda voltak vásáron és ő nem azt tette, amit én mondtam neki. Ezért nem is vertek meg, mert most meg nekem volt igazam.

— A nevelő apa nagyon jó volt, csak ritkán ivott. A vásárnap mindig nagyon rossz volt, mert akkor az apa mindig részeg volt, az anya ilyenkor elment hazulról, mert az apa folyton kiabált a házban is, a ház előtt is és sokszor összetörte az edényeket.

— Szívesen dolgoztam, csak nagyon nehéz volt a pesti gyerekeket cipelni. Ha ugyanis szegény nevelő szülőknek nagyon rosszul ment, akkor még kértek pesti gyerekeket és ez olyan rossz volt. A menhelytől évente kétszer kaptam ruhát, egyszer télen, egyszer nyáron. Cipőt minden évben kaptam, nagy kendőt minden második évben. Télen és nyáron kaptam felsőruhát és két inget, egy alsószoknyát, két pár harisnyát. A cipő hamar elszakadt. Ilyenkor a szülők napszámba küldtek és abból vettek új cipőt. A felsőruhát csak kevés pesti gyerek hordta, én se hordtam. Én ugyan nem szégyeltem, de a nevelő anya mondta, hogy ő szégyenli, mert azt mondanák, hogy ő ingyen dolgoztat engem. Adhatott volna mást is az anya nekem, vagy ezt azért adta, hogy mindenki lássa? A menhelytől kapott felsőruhát alsó ruhának kellett hordanom, s ez nagyon rossz volt. Egyszer a pesti anya sok, nagyon szép ruhát küldött nekem, régieket. A nevelő anya ezért igen mérges volt, azt mondta, hogyha annyit kellene dolgoznia, hogy mind a tíz ujjából folyna a vére, akkor se adna más porontyától hordott ruhát a gyerekének, ezt meg

is írta mamának és a ruhákat az ő gyerekeinek adta. Nem értem, hogy miért. Csak az a szégyen, ha annak a gyereke hordja az öreg ruhát, aki kapta? Nem értem.

— Közben eljött az ideje, hogy iskolába járjak. A faluban csak apáca iskola volt, meg zsidó iskola. Én katolikus vagyok és így beíratk az apácákhoz. Ebben az évben mentek először pesti gyerekek iskolába. Olyan boldog és büszke voltam. Úgy szerettem tanulni. A többi leányt is nagyon szerettem. Most már olykor játszottunk is, csak az úgy fájt, ha összevesztünk, ők mindjárt azt kiabálták, hogy „pesti gyerek”. Ez olyan gyalázás volt. Most már értettem, hogy a zsidó gyerekeknek meg miért fájt az, hogyha összevesztek velük, hogy mindjárt azt kiáltották nekik, hogy „zsidó gyerek”. Hisz, nem szégyen se pesti gyereknek lenni, se zsidónak, de mégis úgy fáj, ha mondják. Az apácákat is nagyon-nagyon szerettem, úgy akartam a kedvükbe járni, még sokkal többet tenni, mint amennyit kívántak. Egyszer azután, néhány héttel az iskola megkezdése után egy este azt mondja az anya, hogy többet nem megyek iskolába. Nekem összeszorult a lelkem, hogy miért nem? Mert az apácák nem tanítanak többet pesti gyerekeket. Nem tudom ma se, hogy miért történt ez, miért taszítottak el maguktól? Akkor éreztem először életemben egy nagy fájdalmat. És addig csak elhagyatott szegény kis leánynak éreztem magamat, azóta azt éreztem, hogy kiteszített vagyok. Másképp néztem azóta az emberek szemébe, másképp feleltem a kérdéseikre és érzem, hogy azóta ügyetlenebb is vagyok.

Néhány napig sehova se jártam iskolába. Azután meg azt mondta az anya, hogy a zsidó iskolába fogok járni. A többi pesti gyereket is ott találtam. A zsidó tanító nagyon kegyetlen volt. Mindig villogott a szeme, úgy ordított mindig, hogy tajtékzott a szája és mindig vert. Volt akiket nem vert, ezek azt mondták, hogy mi szamarak vagyunk, ha mi is járnánk tollat fosztani a tanító úrhoz, meg takarítani, akkor minket is szeretne és nem verne. Én azonban inkább meghaltam volna, semhogy hozzá menjek tollat fosztani, vagy takarítani. Olyan fura volt, hogy annyit kellett zsidóul imádkozni, eleinte fájt is, de azután megszoktam. Hittanra a fiúiskolába jártunk, a tisztelendő úr szintén sokszor vert minket, de biztosan csak tréfából. Végre itt volt nyár eleje és meg volt a vizsga. Jól lettem, olyan boldog voltam, hogy nem kellett többet az iskolába menni. A nyáron mindenki sokat dolgozott, Engem is elküldték napszámba. Nemsokára nagyon megbetegedtem, tífuszt kaptam. Kora nyártól tél elejéig beteg voltam. Az orvos úr olyan jó volt, annyiszor jött; míg beteg voltam, megnézett vagy háromszor. Máskor bizony sohase nézett felénk. De míg Perkátán voltam, Veszprémből is kijött egyszer az orvos úr.

— Mikor felgyógyultam, nem engedtek többet iskolába, azt mondták, az orvos úr nem enged oda, mert a zsidó tanító nagyon ver és durva. Egyáltalán akármi történt, mindig azt mondták, hogy az orvos úr parancsolja, vagy tiltja meg. Mikor tíz éves lettem, harmadik iskola is lett Perkátán, az állam nyitotta. Ide beíratk második osztályba. Nagyon szerettem ide járni, a tanító úr is jó

volt, de a tél elején elutazott és nem jött többé vissza. Másik őszi nem is jött más tanító és csak akkor jártunk újra iskolába és rákövetkező nyáron a vizsgát letettem, nagyon megdicsérték. A vizsgám után történt, hogy az apa, meg az anya átmentek a szomszédasszonyhoz, mert az valami rosszat beszélt róluk. Nagyon sivalkódtak s mikor haza jöttek, az anya keze meg volt vágva. Nagy seb volt rajta, késtől kapta. Mégis az apát zárták be, mikor törvénybe kerültek és nem a szomszédasszonyt. A nagyok és a gyerekek is azt mondták, hogy ez azért volt, mert a szomszédasszony az eset óta sokszor vitt tojáást az adonyi bírónak. Én meg sohase láttam bírót, de az olyan csúnya volt, hogy ezt mondták a bíróra.

— Mikor már a mezei munkának vége volt, egy estefelé a nevelő anya maga mellé ültetett és nagyon szépen simogatott. Én olyan boldog voltam, olyan szép az, ha az embert szeretik. Egyszerre csak a pesti anyáról kezdett beszélni, hogy az engem mennyire nem szeretett és nem is törődött velem soha. Ez nekem úgy fáj és miért mondja ezt a nevelő anya nekem? Sokáig beszélt erről, végre azt mondta, hogy most pedig hogy dolgozni tudok, magához akar venni a pesti anya, de ez csak azért van, mert dolgozni tudok és nem szeretetből. Úgy sírtam, el akartam futni, de ő nem engedett, csak tovább beszélt és azt mondta, hogy ne szeressem pesti anyámat, szeressem őt és legyen hálás neki, hogy fölnevelt és most, hogy a pesti anya akarja, hogy hozzá menjek, ne menjek, hanem maradjak nála. Végre kirántottam magamat és elfutottam, ki az udvarra és messze a sarokban, az ól mellett leguggoltam. Úgy sírtam, sírtam. Úgy fáj!

— Őszkor újra beírtak az iskolába, most már a tizenkettedik évemben jártam és a harmadik elemibe kerültem. Keveset játszottam,, mindig szomorú voltam, ha lehetett tanultam. Semmi különös nem történt, csak a téli ruha érkezett egy kissé későn. Úgy májusban azonban nagy dolog lett. Nevelő szüleim nem tudtak megélni Nagyperkátán, fel kellett költözniök Pestre. Ők magukkal akartak vinni, a pesti anya meg írt, hogy hozzá adjanak, Perkátán meg Krenkóék, a nevelő szülők rokonai akarták, hogy Perkátán náluk maradjak. A mamának azt írták, hogy az orvos nem engedi, hogy hozzá menjek, a nevelő szülőknek nem adtak, mert ők maguk se tudták, hogy hova mennek, a rokonuknál maradtam.

Az új nevelőanya azon kezdte, hogy a régi nevelőanya nem szeretett engem és csak azért akarta hogy nála legyen, hogy neki dolgozzak, de ő szeret engem, maradjak nála. Már nem is sírtam, hogy így beszélt, arra gondoltam, hogy a pesti anyához, akit szeretek, nem engednek, az apácák akiket szerettem, kitaszítottak, más pedig mindenki csak azért akar, hogy dolgozzam neki.

Két hétig se voltam az új nevelőknél, mikor az orvos úr hívatta az új anyát és azt mondta neki, hogy nekem be kell mennem Veszprémbe orvosi vizitre, a ruhámat se vigyem, semmit. Ő se menjen be, úgyis mennek asszonyok új gyerekekért, azokra bízson. Így is mentem be, voltunk vagy tizenketten Perkátáról. Mind megvizsgáltak, a többi visszaküldték, csak hármunkat tartottak vissza és azt mondták nekünk, hogy visznek egy selyemfonó gyárba munkásnak. Először

azt éreztem, hogy valami nagy szerencsétlenség történt és nem hittem el, hogy ez igaz lehessen. Azután meg elkezdtem sírni. Mondtam, hogy a ruhámat is Perkátán hagytam, engedjenek vissza érte, — mondtam, hogy nem búcsúztam el senkitől se a nevelőktől se a tanító úrtól, — mondtam, hogy még csak két elemi vizsgám van, a harmadikba mást járok, hagyjanak legalább az év végéig az iskolába járni, — mondtam, hogy még nagyon fiatal vagyok a gyári munkára, hogy még csak most múltam tizenkét éves. Mindezen csak mosolyogtak, szépen simogattak, hogy majd meglátom, milyen jó lesz ott, mikor pedig nagyon sírtam, akkor rám kiáltottak. Estére a fürdőszobában háltunk egy lópokrócon. Ez csütörtökön volt. Vasárnap azután egy veszprémi felügyelőnk minket hármunkat és még sokat, voltunk vagy tizennégyen, vonaton Győrbe vitt.

\* \* \*

Ebből, a megbízható adatokkal támogatott elbeszélésből látjuk, hogy mennyi mindent törtek össze ennek a szegény kis leánynak a lelkében, ami abba a hozzá érkező különféle szociális áramlatok hatása alatt felépülni kívánczolt és ők meg nem építettek fel benne semmit, semmit. És hogy marakodtak gyenge gyermek — testének rab-szolga munkája felett, míg jött a hatalmas harmadik, — az állam... A gyermek a győri m. kir. selyemfonógyárba került.

Életének ezen időszakáról így emlékszik: — Két nagy épület, az egyik a gyermekmenhely internátusa, ezt egy folyosó köti össze a selyemfonó gyárral. Az internátusban jól bántak velünk, nem vertek és nem éhezünk. Hétköznap sohase mentünk sétálni, vasárnap is csak akkor, ha szép idő volt és nagyon kértük, vittek el a templomba. De ez ritkán volt. Egész Győrből csak azt az utat ismerem, amelyik az internátustól a templomig vezet, meg a fürdőig, ahova nyáron néhányszor elvittek. A nyári 1—2 fürdés kivételével különben sohase fürödtünk. Sok leány olyan rossz szagú volt. Ezeket szidták. Lábfürdőt azonban mindig kaphattunk, de a víz jéghideg volt. Különben minden este derékig megmosdottunk. A gyárban már rettenetes volt a sorsunk. Az olasz igazgató nagyon szidott és vert. Volt három olasz leány is, akik a selymet tisztították, ezekkel nem volt semmi dolgunk. Ellenben a győri felügyelők, azok rettenetesek voltak, minden kicsiségért ütöttek, vertek és milyen borzasztó szavakat mondtak. (A leány nem akarja kimondani őket, nagynehezen meg-sűgja az anyjának, aki pedig kérésre leírja őket egy szelet papírra: az utcai leányok népies megjelölésének összes variációi!)

A szegény Bindics Tera, akit azért vettek el az apjától, mert mindenét elitta és a leányát nem tudta eltartani s aki különben olyan helyes leány volt — 15 éves volt —, úgy a lelkére vette ezeket a szavakat. Makacs lett, azt mondta, hogy ő tisztességes leány és ha úgy bánnak vele, ő nem fog jól dolgozni. Nagyon megverték, de Bindics Tera nem engedett. Akkor jött Tolnárol az igazgató úr és a menhely internátusban egy szobába bevitték hozzá Bindics Terát. Tera itt is makacs volt. Akkor a tolnai igazgató úr harmincszor vágott a lábára egy pálcával. A lábán kiserkedt a vér, de nem szólt egy

szót se, csak mikor kijött a szobából sírt keservesen. De azóta még makacsabb lett. Szegény Bindics Tera! Mi lehet most vele? A sok verés és folytonos szidás miatt — azt mondják — azelőtt sokan meg is szöktek. Míg én ott voltam ketten szöktek meg, de az egyiket mindjárt elfogták, a másikat meg csendőrök hozták vissza. Vasárnaponként szólt a grammofon, mi meg táncoltunk. Egyszer vasárnap a Nyilasi Mari nagyon táncolt azután kiszaladt és hirtelen hidegvizet ivott. Megbetegedett, meghalt. A barátnői mondták nekünk, hogy a halálos ágyán azt mondta nekik, hogy ő az egészet azért tette, mert nem bírta elviselni a sok szidást. Levelet írhattunk haza, de ha panaszkodtunk vagy hazakérezkedtünk, azt úgy kitörölték, hogy ne olvassák el.

Reggel 5 órakor keltünk, 6 órára már a gyárban voltunk, 8-kor visszaszaladtunk reggelizni (kávé, tej, négyszer rántottleves),  $\frac{3}{4}$ -ig újra dolgoztunk, akkor ebédeltünk, utána félóra szünetünk volt, azután dolgoztunk megint 6-ig. Munka után minden másodnap  $\frac{1}{2}$ 8-ig még tanulás volt. Ének, számolás vagy olvasás. De bizony mi oly fáradtak voltunk, hogy már ott is rendszerint aludtunk.

A bért úgy kaptuk, hogy minden két hétben elvették tőlünk a takarékkönyvet és beírtak 5 koronával többet, kéthetenként kaptunk 40 fillér zsebpénzt is.

Naponta 1 K 60 f.-t kerestem, ami két hétre 19 K 20 f.-t tesz ki, ebből levonva az 5 K 40 f.-t, marad 13 K 80 f., tehát egy napra majdnem egy korona volt az eltartásunk. A győri leányok, akik bejártak a gyárba, többet kaptak, mint mi s azokat nem is ütötték és nem szidták, mert azok nem jöttek volna.

Ha jött a kegyelmes úr (Bezerédy Pál) olyan jó volt hozzánk, de ha kérdezett elfutottunk, feltűnt hogy megvernek, ha beszélünk.

Kérdezzük a kis leányt, hogy hogyan került mégis haza?

Csak annyit tud válaszolni, hogy csak nagyon szeretett volna haza jönni s inkább meghalt volna, semmint tovább ott maradjon

— s átveszi helyette a szót az anya.

— A gyermekemet már május elején elvitték Perkátáról a gyárba, de engem csak júniusban értesítettek erről. Akkor se voltam itthon és így a nagynéném ment be az előljáróságra, ahova megidézték. Ott eléje raktak egy írást, hogy írja alá. Az írás beleegyezés volt, hogy a leányom 18 éves koráig a selyemfonóban maradhat. Aláírták velem. Csak nehezen tudtam meg, hogy mit írtak velem alá. Elmentem az előljáróságra, hogy adják ki a gyereket. Azt mondták írjak a menhelynek. Írtam a menhelynek, írtam mindenfelé, végre megtudtam, hogy az árvaszékhez kell fordulnom. Kérvényt adtam be, a menhely erre tiltakozott az árvaszéknél az ellen, hogy a gyereket a gyárból elvegyék. Az árvaszék mégis kiadta. Erre a menhely felebbezett az árvaszéki határozat ellen, de a végleges határozat is kiadta nekem végre a gyermekemet . . .

Ehhez a feltétlenül hiteles elbeszéléshez nem fűzünk kommentárt. A gyermekvédelemnek minden külföldi és belföldi hangos reklámja mellett is szomorú állapota, serdületlen gyermektetek munka-

erejének felelőségtelen kihasználása, a humanizmus nevében úzótt gyermek-napszámos-kerítés: a szomorú magyar szociálpolitikának legfájdalmasabb hajtásai ezek. (Sz. G.)

### Az eugenika oktatása az Egyesült Államokban

A fajnemesítés gyakorlati téren az északamerikai Egyesült Államokban nyer legelterjedtebb alkalmazást. Különböző eszközökkel akarják az elsatnyultak szaporodását megakadályozni, elsősorban házassági tilalmakkal és törvényes sterilizációval. Ily rendszabályok sikeres keresztülviteléhez a nyilvánosság felvilágosítása okvetlenül szükséges, tehát az illetékes körök igyekeznek a közönség figyelmét e fontos kérdésre felhívni, a fiatalságot pedig a fajnemesítés tanaival idejekorán megismertetni. Miután az eugenikával szorosan összefügg a nemi kérdés, — sőt Amerikában a kettőt gyakran össze is tévesztik — és az eugenika, mint fiatal tudományág, ma még egész évi tanfolyam számára elég anyagot nem nyújt, az iskolákban többnyire a vele összefüggő természetrajz vagy a nemi felvilágosítás óráiból szentelnek néhányat a tárgynak. A növendékeket koruk szerint lassanként vezetik be: a virágok, alsóbb- majd felsőbb rendű állatok szaporodásától az emberéig jutnak, majd átmennek a tulajdonságok átöröklődésének kérdésére s végre ismertetik a fajnemesítés alaptételeit.

A következő adatok tájékoztatnak az eugenikai oktatás jelenlegi állásáról Amerikában.

Külön fajnemesítési előadásokat tart E. G. Titus tanár a *Utah Agricultural Collegeben* Logan városában és az Utah egyetem Salt Lake Cityben szintén tervbe vette ily tanfolyam létesítését (Miss A. B. Eaton). A legtöbb orvosi iskola többkevesebb időt szentel a kérdésnek.

A mi polgári iskoláinknak megfelelő *High Schools* New Yorkban a „fajnemesítés alaptanait és általános értelmét” magyarázzák a növendékeknek a biológiával kapcsolatban. Oregon államban mozgalom indult meg a fajnemesítésnek nyilvános iskolákban való kötelező oktatása érdekében, és a new-yorki *Society for Instruction of Eugenics* ily fajta előadásokat az összes iskolák tantervébe akarja felvételni.

Bostonban fajnemesítési iskola létesült, hogy folyó év folyamán 75 előadás keretében a szülőket, tanítókat és a társadalomtudományok iránt érdeklődőket megismertesse az új tudo-

mány tanaival és előadókat, tanítókat képezzen ki további előadások tartására.

A new-yorki *School of Philanthropy*, mely az Amerikában oly nagy számú *social workers*-t, a társadalmi intézmények alkalmazottjait készíti elő hivatásukra, tantervébe szintén felvette az eugenikát, félévenként 6—7 előadást szentelve e tárgynak.

Népies fajnemesítési előadásokkal a nagy városokban, elsősorban New-Yorkban, Chicagóban, Bostonban és Pittsburghban állandóan találkozunk.

A Vineland, N. J.-ben gyengeelméjű gyermekek számára létesített intézet újabban külön osztályt rendezett be, hogy a gyengeelméjűség öröklődésére vonatkozó ismereteket népszerűsítse. Ahol elegendő érdeklődés mutatkozik, oda előadókat küld ki.

Megemlíthetjük a *Harvard* egyetemen tartott tanfolyamokat, melyek a gonosztevékre vonatkozó pszichopathikus és öröklődési kutatásokra készítenek elő (Dr. Wm. Healy).

A *Wisconsin* egyetemen Madisonban a hallgatók eugenikai klubot alakítottak, hogy a fajnemesítés kérdését tanulmányozzák és az idevágó irodalmat figyelemmel kísérik. Hasonló egyesület létesült a *Cornell University*-ben, Ithaca, N. Y.-ban

A pittsburghi tudományos és szépművészeti akadémiának fajnemesítési osztálya van, elsősorban népszerű előadások rendezésére. Utah államban is megindult a mozgalom ily egyesület alakítása érdekében.

Fentieket különböző folyóiratok, napilapok, prospektusok adataiból és személyes levelezés útján állítottam össze; különben legpontosabban tájékoztat a mozgalomról a new-yorki *Survey* című kitűnő szociális hetilap és a fajnemesítési cikket hozó, washingtoni *American Breeders Magazine*.

Nincs-e itt az ideje, hogy Magyarországon is szenteljenek kis időt a fajnemesítés fontos kérdésének? A *Társadalomtudományi Társaság* tavalyelőtt rendezett vitáján kívül alig került nálunk szóba. (*Hoffmann Gézáné Lukács Paula.*)



# KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

**A tőke akkumulációja.** (*Rosa Luxemburg: Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus. Berlin. 1913. Paul Singer. 446. lap.*)

Hilferding kiváló értékű könyve után mindenki kíváncsian várta, mit tartalmazhat Luxemburg Róza hatalmas kötete. Az alcím szerint a legmodernebb külpolitika gazdasági alapjaira vonatkozó analízist vártam. Ennek azonban sajnos, nyoma sincs a könyvben. A könyv egy dogma-történelmi munka, minden reális elemzés nélkül és emellett egész gondolatmenete teljesen hamis alapon épül föl. Ennek ellenére vannak érdekes részei és olyanok számára, akik közgazdasággal speciálisan foglalkoznak, ha nem is pozitív tanulságokat, de igen sok anyagot nyújt a gondolkodásra.

A könyv azt a problémát veti föl, hogy miként történik a tőke akkumulációja. Miként lehetséges az, hogy a tőkések évi tiszta nyereségük egy bizonyos részét évente a tőkéhez csatolván, a termelt javak mennyisége és értéke évről-évre növekszik: honnan kerül elő az így rohamosan növekvő árumennyiség számára a fogyasztó közönség?

L. végig kíséri ennek a problémának a fejlődését az egész közgazdasági irodalomban, kezdve Adam Smithen egész Tugan-Baranowszky-ig. Érdekes ebből különösen Sismondi-nak és Ricardo-nak a polémiája, amely a 19-ik század második évtizedében angol és francia folyóiratokban folyt le. Sismondi volt tudvalevőleg a kapitalista társadalmi rend első polgári kritikusa, aki rettegéssel szemlélte, hogy a kapitalista termelési mód által megteremtett jóságok óriási tömege egyáltalán nem óvja meg a munkásságot a nyomortól, a kapitalistákat a krízisekben nyilvánuló belső megrázkódtatásoktól. A személyes találkozás és a három napig tartó vita, amelyet Ricardo és Sismondi folytattak — Ricardo fölkereste külön ennek a kérdésnek a megvitatására Sismondit Svájcban — nem vezetett eredményre. A két kiváló tudós nem tudta az akkumuláció problémáját elintézni. Ricardo és követői ragaszkodtak ahhoz, hogy minden kínálat, minden árú megteremti a piacon a megfelelő keresletet, megtalálja vevőjét. Csak a munkaerőt vették ki Malthus nyomán ebből a tanból; a munkaerő a munkások túlgyors szaporodása folytán nem talál vevőt, a „bér-alap” — Lohnfond — szűk lesz a munkások nagy számához képest; egy részüknek tehát pusztulni kell.

A vita azután folytatódik más formában Rodbertus és Kirchhof közt, majd fölújul az új orosz Marxisták Struve Tugan-Baranowszky,

Woronzow és Nikolajon közt. Ezek a dogma-történeti dolgok nem érik meg a részletes ismertetést.

A műnek középpontját, gerincét szerzőnek a Marx által nyújtott megoldási kísérletek elleni polémiája képezi. Marx tudvalevőleg sémákat szerkesztett úgy az egyszerű reprodukció, mint a magasabb fokozat tovább haladó reprodukció számára. Marx fölteszi, hogy az egész gazdasági területen tisztán kapitalista termelési mód folyik és pedig olyan fölosztásban, hogy az üzemek egy része termelőeszközöket, másik része pedig használati javakat termel. Hogy a termelés zavartalanul folyjon le és évről-évre ugyanannyi tőkével folytatódjék, a két termelési ágban alkalmazott tőkemennyiség között egy bizonyos aránynak kell fönnforogni. Ugyanis ha az egyik évről a másikra fönmaradó — tehát nem újonnan termelt — tőkétől eltekintünk, a termelő eszközöket termelő tőkéseknek saját elhasznált termelő eszközeiken kívül még annyit kell termelni, amennyi tőke a használati cikkek termelésénél fölhasználódott. Ha a régi tőkén túl fönmaradó többletet felében tőkések és munkások közt vesszük föl megoszlónak, és az állandó tőkét  $c$ -vel, a változót  $v$ -vel és az érték-többletet  $m$ -el jelölve, nyerjük a következő marxi sémát:

$$\text{I. } 4000 \text{ c.} + 1000 \text{ v.} + 1000 \text{ m.}$$

$$\text{II. } 2000 \text{ c.} + 500 \text{ v.} + 500 \text{ m.}$$

Az I., vagyis a termelő eszközöket termelő csoport 4000 tőkéjét maga megújítja: 1000  $v$ -t (tehát a munkabér pótlására szolgáló részt) továbbá 1000  $m$ -t (a tőkések hasznát) elcseréli a II. csoport 2000  $c$  tőkéjével, amely a föltétel értelmében fogyasztási eszközök alakjában van meg; a II. csoport 500  $v$ . és 500  $m$ -je maguk a II. csoport tőkésai és munkásai által fogyasztatnak el, úgy hogy az év elején mindkét csoport ismét 4000  $c$ . illetve 2000  $c$ . tőkével kezdi meg a termelést. A példa sokkal világosabb volna, ha határozott számok helyett általános számokat alkalmazunk.

$$\text{I. } 4 \text{ a c.} + \text{a v.} + \text{a m.}$$

$$\text{II. } 2 \text{ a c.} + 4 \frac{\text{a v.}}{2} + \frac{\text{a m.}}{2}$$

A termelés sima lefolyásának éppen az a föltétele, hogy I.  $v + m$  legyen = II.  $c$ -vel.

L. döntő methodikai tévedése abban rejlik, hogy a marxi sémákat, amelyek csak a folyamatok illusztrációjául szolgálnak, reális alkatrészeknek veszi. Nem látja azt, hogy a marxi közgazdaságtanban a matematika nem konstitutív alkotó elem, mint a mechanikában vagy chemiában, ahol a matematikai elemeknek pontosan megfelelnek a reális tárgyak bizonyos alkotórészei, hanem önkényesen fölvet illusztrációk, a dolog könnyebb megértésére. L. a sémákat reálisaknak véve, azt a problémát veti föl, hogy ilyen módon hogyan lehetséges áttérni az egyszerű reprodukcióból a tőke akkumulációjára. Forgatja száz oldalon át a sémákat, de nem hoz ki belőlük semmit, mert ha az I. csoport szaporítani akarja tőkéjét és nem engedi át az egész  $v + m$ -et az első csoportnak, hanem saját tőkéjéhez csapja, akkor az I. csoportban ugyan most nagyobb tőkével indul meg a termelés, de ugyanannyival kisebbedett a tőke a II. csoportban: akkumuláció

nem történt tehát, csak zavarok keletkeztek, mert a II. csoportnak terményei egy része a nyakán maradt stb.

Ami ebben a dologban abszolút helytelen, az az eljárás, hogy L. a sémákkal operál és ebből következtet a valóság alakulására. Ez lehetséges a mechanikában, csillagászatban, kémiában, mert itt a matematikai képletek reálisak, azaz kísérletek illetve megfigyelések alapján állítottak föl; itt meglehet tehát azt tenni, hogy a tárgyakkal való operálás helyett a képletekkel operálunk és az eredményt aztán kísérlettel vagy észleléssel verifikáljuk. Ugyanez az eljárás azonban abszolút alaptalan, ha a képletek nem reálisak, azaz nem megfigyelések vagy kísérletek eredményei, hanem találmányra megalkottak.

Kiseb baj az, hogy L. magukkal a sémákkal helytelenül bánik. Természetes, hogy olyan sémáról, amely az egyszerű reprodukció céljaira van megalkotva, nem lehet az egyensúly megzavarása nélkül az emelkedő produkcióra áttérni. De a nehézség azonnal eltűnik, ha a sémát mindjárt a fokozódó reprodukció szerint állítjuk be. Ez esetben az akkumuláció a papíron teljesen zavartalanul megy végbe, a két csoport termékei kicserélődnek, mindkét csoportban ugyanolyan arányban növekszik a tőke, a munkabér és a profit stb.

Egy ilyen általam megszerkesztett séma például a következő:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 4000 \text{ c.} + 1000 \text{ v.} + 1000 \text{ m.} \\ \text{II. } 1600 \text{ c.} + 400 \text{ v.} + 400 \text{ m.} \end{array} \quad \begin{array}{l} \text{Akkumuláció} \\ 400 \left\langle \begin{array}{l} 285 \cdot 7 \\ 114 \cdot 3 \end{array} \right.$$

vagyis az évi akkumuláció 400, amely a két csoport  $c = \text{constans}$ -tőkei arányában oszlik meg a két csoport közt.

A következő évben tehát lesz

$$\begin{array}{l} \text{I. } 4285 \cdot 7 \text{ c.} + 1071 \cdot 9 \text{ v.} + 1071 \cdot 9 \text{ m.} \\ \text{II. } 1714 \cdot 3 \text{ c.} + 428 \cdot 6 \text{ v.} + 428 \cdot 6 \text{ m.} \end{array} \quad 428 \cdot 8 \left\langle \begin{array}{l} 305 \cdot 2 \\ 123 \cdot 6 \text{ stb.} \end{array} \right.$$

Egész általánosan kifejezve, a sor bármely tagját, akár a 25-ik év múlva is, megkaphatjuk a következő formulával:

$$\begin{aligned} n_{\text{I}} &= a \left( \frac{15}{14} \right)^{n-1} \\ n_{\text{II}} &= b \frac{a}{35} \left( \frac{15}{14} \right)^{n-2} \end{aligned}$$

Minden ilyen alapon kiszámított tagcsoport azzal a tulajdonsággal bír, hogy az I. csoportban alkalmazott tőke 10%-át akkumulálva és az akkumulált összeget  $\frac{40}{16}$  arányban a két csoport közt

megosztva, az I. csoportnak éppen annyi termelőeszköz fölöslege lesz, amit piacra kell vinni és fogyasztási cikkekért becserelni, mint amennyire a II. csoportnak szüksége van, hogy a termelését a ráeső akkumulációs hányaddal megnagyobbítva folytathassa. A dolog felfedezésének idején nagy jelentőséget tulajdonítottam neki: azóta meggyőződtem róla, hogy L. többi kritikusa, Ottó Bauer, G. Ekstein és mások egészen hasonló eredményre jutottak.

L. azonban nem tudván helyesen bántani a marxi sémákkal, arra az eredményre jut, hogy a marxi föltételezés mellett, hogy t. i. az egész gazdasági területen kapitalista termelés dívik, akkumuláció lehetetlen, mert nincs vevő a folyton szaporodó árúmenyiségek számára, amelyet a munkásság szűkre szabott munkabérével nem képes a tőké-

sektől megvásárolni. A kapitalista akkumuláció tehát csak az esetben haladhat előre, ha nem kapitalisztikus piacokat lehet megnyitni és a kapitalizmus keretén belül el nem helyezhető, vevőt nem lelő árúmenynységet ott eladni. L. fölfogása szerint a modern ipari államok imperialista politikájának ez a gazdasági alapja.

Ez a fölfogás azonban, amelynek igazolásául íródott voltaképpen az egész hatalmas kötet, alapjában téves. A kapitalizmusnak azért kell L. fölfogása szerint nem-kapitalista piacokat hódítani, mert árúit a kapitalizmuson belül nem tudja eladni. Ez a fölfogás helyes lehet bizonyos egyes iparágakra, de nem a kapitalizmus egészére. Mert hisz a tőkésnek nem ingyen adják oda a nem-kapitalista népeknek termelvényeiket, hanem ellenérték fejében, tehát árúért. Még pedig a kapitalista termelés alaptörvénye szerint legalább is ugyanannyi, sőt többértékű árúért. Ha a kapitalista világban nem volt vevő a kapitalista árútömegre, hogyan legyen vevő arra a tetemes profittal megszorodott árútömegre, amely a gyarmatokból, a nem kapitalista államokból a kapitalisztikus államokba visszaözönlik? Nyilvánvaló, hogy L. egész fölfogása abszolút helytelen és tarthatatlan!

A könyv olvasását ezek után csak azoknak ajánlhatjuk, akik az immanens marxi problémák vagy a közgazdaságtani dogmák történelme iránt speciálisan érdeklődnek. (Vj.)

**Olaszország gazdasági és társadalmi fejlődése az utolsó félszázadban.** (Ernest Lémonon: *L'Italie économique et sociale 1861—1912. Paris. Alcan, 1913. 432. l.*)

Az Italiát szétdaraboló korlátok összeomlása óta az olasz nemzet nagy átalakuláson ment át. A *Terza Italia* olaszága már nem az a beteg, nyomorgó, szervezetlen, a szellemi fejlődésben elmaradott, a butításnak, elnyomásnak és kifosztásnak szabad prédául szolgáló paraszt-proletár tömeg, amely a múlt század első felében élt Itáliában. A gazdasági és társadalmi állapotok tekintetében kétségkívül ma is még igen sok a kívánni való, különösen Délolaszországban. Az is bizonyos, hogy az ország fejlődése nem mutatkozott a legújabb periódus minden egyes szakában egyforma erősen. Gazdasági téren nem egyszer elég súlyos krízisek jelentkeztek — így 1873-ban, 1887-ben és 1907-ben — amelyeket hosszabb-rövidebb depressziók követtek, így 1873—78-ban, 1887—98-ban és 1907 után. A politikai és társadalmi fejlődés horizontja is többször elborult: a kilencvenes évek véres szocialista üldözései, a Crispi és Rudini-féle terroristikus és jogtíró rezsim egyáltalában nem volt jobb az abszolutisztikus elnyomás korszakánál. De a fiatal olasz nemzet szerencsésen átesett a haladását fenyegető krízisek nagy részén és egészben véve oly jelentékeny fejlődésre tekinthet vissza, amely feljogosítja arra a reményre, hogy a huszadik század történetében az eddiginél nagyobb szerep fog jutni a számára.

Az olasz nemzetnek ezt a félszázados fejlődését foglalja össze ez az itt ismertetett munka. A haladás főalapját a gazdasági viszonyok

javulásában keresi, még pedig elsősorban a mezőgazdaság fejlődésében. 1860-ban a bruttó termés értéke 2859 millió líra volt, a hektáran-kinti bruttóhozadék 124 líra; jelenleg 7 milliárd a föld termésének az értéke, a hektáran-kinti bruttóhozadék értéke pedig 259 lírára emelkedett, vagyis több, mint megkétszereződött.

1861 óta eltolódás állt be a termelés különböző ágainak egymáshoz való viszonyában. Ez idő előtt Olaszország teljesen agrár jellegű volt és csak fejletlen iparral rendelkezett. A tőke, a technikai ismeretek és a szén hiánya, a gépek drágasága, — ezek majdnem másfélszer annyiba kerültek Olaszországban, mint Angliában — a vasúti szállítás nehézségei, a túlságosan nagy adók, a nagy nyersanyagpiacok távolsága egy fejlődő nagyipar kialakulását megakadályozták. 1861 óta azonban megváltozott a helyzet és az ipar fejlődése a mezőgazdaságét is túlszárnyalta gyorsaság tekintetében. A bányászat termékei 1860-ban 28,103.816 lírát képviseltek, ma 77,789.324-et. A fémipari termelés értéke 36 millió líra volt, jelenleg 483 millió. A vegyipari termékek, amelyek értéke 60-ban csak néhány millió lírát képviselt, ma 134 millió lírát érnek. A selyemkivitel több, mint megháromszorozódott. A gyapotipari termelés több, mint megtízszereződött. Az új iparágak egész sora fejlődött ki. A hidraulikus erők kihasználása nagy fejlődést mutat.

A külkereskedelmi forgalom is meghatványozódott. 1862-ben a behozatal 830 millió L. volt, a kivitel 577 millió. 1910-ben a behozatal értéke 3204 millió líra volt, a kivitelé 2058 millió. A külkereskedelmi forgalom tehát 50 év alatt megnégyszereződött.

Ez a fejlődés azonban nem minden nehézség nélkül következett be. Az olasz állam több súlyos hibát követett el, amelyek a haladást meglassították, sőt egy időre meg is akasztották. Egyik ilyen hiba volt a nagyzási hóbort, a kalandos expedíciók és nagy hadikiadások politikája, amely időről-időre fel-felbukkant és megzavarta az ország amúgy is igen rossz pénzügyi helyzetének az egyensúlyát, megnehezítette a lakosság megélhetését és nagy összegeket vont el az égetően szükséges gazdasági és szociálpolitikai akcióktól. Az *Unita Italia* létrejötte utáni időszakban óriási deficitek terhelték az olasz állam budgetjét. Az olasz kormány csak nagy erőfeszítések és a hadi kiadások tetemes redukciója révén sikerült elérnie, hogy a deficit 1875-ben megszűnjék; néhány év után már jelentékeny bevételi többletek mutatkoztak. De nem sokáig. Már a hetvenes évek végén kezdődik a fegyverkezés, a franciákkal való barátságtalan viszony miatt, továbbá Németország és Ausztria-Magyarország szövetségének elnyerése végett és még nagyobb arányokat öltött a nyolcvanas években, úgy, hogy a deficit a nyolcvanas évek második felében ismét visszatér. A kiadások Crispi alatt a kilencvenes években is tovább emelkedtek és a közel múltban is a katonai túlkiadások és a tripoliszi kaland ásták jórészen alá azt a rövid föllendülést, amely az 1907-iki válság utáni depressziót felváltani készült.

Hatásaiban talán még súlyosabb tévedés volt az olasz állam hibás vámpolitikája. A vámokat az 1863-iki szerződések szabályozták és egészen 1878-ig Olaszország a mérsékelt szabadkereskedelem —

a tisztára pénzügyi vámok — rendszere alatt állott. A viszonyok természetes alakulása hozta magával, hogy úgy a behozatal, mint a kivitel terén Franciaországé volt a vezető szerep és az ország összes külkereskedelmi forgalmának több, mint egyharmad része esett a Franciaországgal való forgalomra. 1876-ban változás állt be az olasz politikában. Az általános választásokból az addig uralkodó jobboldal összetörve, a baloldal győztesen került ki és ez utóbbi nemcsak antiklerikalizmusáról, hanem arról is nevezetes volt, hogy a nagybirtokosok és gyárosok bírtak benne irányító szereppel. Az új országok konkurrenciája általános áresést vont maga után és ezt csakhamar nagy protekcionista reakció követte, amely Ausztriában 1878-ban, Németországban 1879-ben, Franciaországban 1882-ben diadalmaszkodott és amely az olasz parlament „baloldalának” a vezéreit is hatalmába kerítette. Az 1878-iki új olasz vámtarifa és az ennek alapján kötött nemzetközi szerződések még csak az ipari vámvédelem jellegét viselték magukon. De már az 1888. január 1-én életbelépett vámtarifa az agrárvámokat (gabona, liszt, állat és tejtermékbehozatali etc. vámok) lépteti az iparvédő vámok mellé és Olaszország súlyos és hosszú — egészen 1898-ig tartó — vámháborúba keveredett Franciaországgal. A vámvédelem ez esetben is éppen az ellenkező eredményekkel járt, mint amelyeket vártak tőle. Retorzióképen Franciaország is elzárkózott az olaszországi mezőgazdasági termékek elől, amelyeknek pedig azelőtt a legfőbb piaca volt. Ez azután súlyos agrárkrízisre vezetett, amely főleg a kilencvenes évek elején jelentkezett erős mértékben és az ipar fejlődését is károsan befolyásolta a fogyasztás nagymérvű csökkenése. De talán még károsabb volt az a hatás, amelyet a vámvédelmi politika az árak felhajtása révén előidézett, így pl. a búzavám 350 usque 400 millió lírájukba kerül az olasz fogyasztóknak és a lakosság jelentékeny részét arra kényszerítette, hogy más, a búzakenyérnél kevesebb tápláló értékkel bíró tápláló anyagokat, így pl. gyakran rossz minőségű kukoricát fogyasszon, ami a pellagra és más betegségek elterjedésére vezetett. Sőt még ma is csak ott tartunk, hogy a kenyér számos családra nézve fényűzési cikk. A vámvédelem előidézte drágaság annál is súlyosabban hatott, mert a vámvédelem korszakában az Olaszországban amúgy is igen alacsony munkabérekben egyes esztendőkből visszaesés, másokban pedig az áremelkedésnél lassúbb emelkedés mutatkozott.

Olaszország egyik legnagyobb gazdasági és társadalmi problémája az agrárkérdésben rejlik. Az agrárkérdés Olaszországban igen komplikált formában jelentkezik, de voltaképpen a kérdés magva abban található, hogy a sűrű, szapora és a földre utalt földműves lakosság ki van szolgáltatva a gazdaságilag túlerőben levő birtokos osztálynak, amely kisebb-nagyobb mértékben mindenütt visszaél e hatalmával. Egy oly országban, amelyben a lakosság többsége még mindig a mezőgazdaságból él meg és amelynek szépen fejlődő, de az angol és német városok mögött messze elmaradó centrumai nem elég fejlettek még a mezőgazdaságból kiszoruló népességtöbbség befogadására, ez a probléma óriási jelentőséggel bír és példának okáért a kivándorlás kérdése is ezzel függ szorosan össze. Sajnáljuk, hogy a szerző ezzel

a két kérdéssel nem foglalkozott oly behatóan, mint ahogy azok fontossága indokolta tette volna, annál is inkább, mert e kérdések tüzetesebb taglalása során számos mélyebb szempont és összefüggés kínálkozott volna Olaszország társadalmi bajainak megvilágítására.

Hogy Olaszország a felsorolt nehézségek ellenére is a már érintett fejlődésen ment át, azt az olasz nemzet egységesülésén a közlekedés és technika fejlődésén kívül az olasz proletariátus öntudatra ébredése, szervezkedése, kooperálása, gazdasági és kulturális emelkedése is előmozdította. A régi kezdetleges charitatív intézmények helyébe a bámulatosan fejlődő hitel-, fogyasztási és termelési szövetkezetek és agrár szindikátusok léptek. A szociáldemokrata pártnak a kilencvenes évek véres üldözései ellenére is sikerült nemcsak az ipari, hanem mezőgazdasági proletárok százezreit is megszervezni. Sikerült továbbá a militarizmus és a drágaság politikája mellett a szociálpolitikát is előtérbe juttatni. Egymást követik a női és gyermekmunkára és a munkások egészségének megóvására vonatkozó törvények. 1883-ban felállítják a nemzeti baleset elleni biztosítási pénztárt, ekkor azonban a biztosítás csak fakultatív jellegű volt. 98 óta azonban kötelező és eltérőleg más országoktól a biztosítás egész terhe a munkaadóra nehezedik. Ugyancsak 1898-ban létesült a munkaképtelenség esetére szóló és az aggkori nemzeti biztosító pénztár. A szellemi munkások biztosításáról is gondoskodás történt, legújabbán pedig a biztosítás állami monopolizálása mondatott ki. Az állam az agrárhitel fejlesztése, a mocsárkiszáritás és a műveletlen földek művelés alá vétele, a szövetkezetek fejlesztése (adó és illetékmentesség etc.) az elemi és a szakoktatás terén etc. is nagy munkát végzett.

Mindezzel nem akartuk a könyvben foglaltakat kimeríteni, hanem csak azon szempontokat emeltük ki, amelyek alapján Lémonon munkája és a benne tárgyalt kérdés tanulmányozandó. Egyébként a könyv főelőnyei: világossága, áttekinthetősége és sokoldalúsága. Főhibája, hogy némely fontos problémába, így pl. az agrárkérdésbe nem hatol elég mélyen és a helyzetet bizonyos nyers és gyakran többféleképpen magyarázható statisztikai adatok alapján kissé túloptimisztikus színben látja. Aligha tévedhetünk továbbá, ha a forradalmi mozgalmak módszere ellen intézett támadásait túlzottaknak tartjuk. A *beati possidentes*-nek, amint az számos példával igazolható, az erélyes gesztusok gyakran jobban imponálnak a legmeggyőzőbb érveléseknél és legünnepélyesebb deklarációknál is, és azt hisszük, hogy az olasz politika új irányokba való terelődésében nem kis része volt az olasz proletariátus harci készségének és forradalmi elszántságának, amelynek annyiszor adta tanújelét. Hogy a közeli jövő a reformistáké, azt nem merjük határozottan tagadni, de viszont oly biztosra sem vesszük, mint a szerző, akit e megállapításnál valószínűleg nemcsak a tények, hanem a szimpátiák is vezettek.

Vajda Mihály

**A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének évkönyve (1913. Szerkesztette Méhely Kálmán, vezértitkár. 3. évf. Bpest: Pátria ny. 1913. 263 l.)**

A gazdasági érdekképviseltek évi jelentései ritkán tartalmaznak minálunk mást, mint a vezércikkekéből és a napilapok közgazdasági rovatából untig ismert számokat, sztereotip frázisokat vagy legjobb esetben száraz egymásmellé rovasát az érdekeltek kívánságainak. A Méhely Kálmán szerkesztésében megjelenő és nyilván elejétől végig általa írt évkönyv a ritka kivételek közé tartozik. Bármit tartunk álláspontjáról — és meg kell mondanunk, hogy azt olykor következtetlennek, sokszor végig nem gondolnak és mindig egyoldalúnak látjuk — azt el kell ismerni, hogy nem sablonos, hogy kizárólag a vas- és gépipar sajátos érdekeinek önálló látószögéből igyekszik nézni a magyar közgazdasági és politikai eseményeket, és hogy a vas- és gépipar helyzetének és kérdéseinek megismeréséhez eredeti kutatásokkal járul hozzá. A hivatalos közgazdasági és munkásstatistika szerfölött nagy hiányosságait tekintve, kivált ez utóbbi tevékenysége igen érdemes és nekünk magunknak a korábbi évfolyamok adatai a munkaközvetítésről, a gépgyárak fejlődési viszonyairól, a tanoncképzésről stb. különösen jó szolgálatot tettek. Az új évkönyv adatai mindvégig megerősítik azokat az irányzatokat, amelyeket *Az ipari munkásság hullámzása* c. füzetemben megállapítottam. Az általános fluktuációs koeficiens tovább emelkedett, 1912-ben már 20-re. (Azonban mialatt az összes munkások közvetítésének száma 33,3%-kal emelkedett, a szakképzett munkások közvetítéseie csak 30,4%-kal.) Semmivel sem változtak a viszonyok azokban a gyárakban, amelyek koeficiensenek az átlag alatt vagy fölött állandó megmaradásából következtettem, hogy a helyváltoztatás lényegesen függ a gyárban uralkodó viszonyoktól. Tovább is mélyen az átlag alatt vannak: a Ganz-Danubius 1.5, a Ganz-villamossági 1.2, Láng 0.9-es és csak a Vulkán közelíti meg az átlagot 1.9-es koeficiensével. És magasan az átlag fölött maradtak: a Schlick-Nicholson 3.6, a Szivattyúgyár 4.1, Oetl 2.8, a Varrógépgyár 2.6, Langfelder 5.1, Márkus 6.6 és Fodor 7.0-s koeficiensével. Az az időközben elhangzott ellenvetés, hogy a régi gyárakban több az öregebb s helyét kevésbé könnyen változtató munkás, szintén nem áll meg. Igaz, hogy a Ganzgyárak 1869 ill. 1878 óta állnak fenn, és Láng 1868 óta; viszont a Langfeldergyár 1888-ban, a Schlickgyár 1869-ben, Oetl 1862-ben, a Szivattyúgyár meg éppen 1858-ban keletkezett. És szezonmunkát végző gyárak is egyformán vannak mind a két csoportban. Szóval, Méhely újabb adatai újabb induktív bizonyítékai törvényhozóink kontárkodásának vagy rosszhiszeműségének.

Igen érdekes táblázatot lehet összeállítani az Évkönyv adataiból a magyar vas- és gépipar terén is lefolyó rohamos koncentrációs folyamatról, amely minálunk újabban nemcsak a



kisebb vállalatok fokozatos erősbödéséből. hanem főként közép- és nagyvállalatok fúziójából táplálkozik, összevetve az Évkönyvek legrégebb, 1910-től való kimutatását az Egyesület tagjairól a legújabbal, 1912-ből valóval, összesen két év alatt, 1910-től 1912-ig, a következő változásokat állapíthatjuk meg:

Nagyságkategória (az alkalmazottak száma szerint)	1910			1912			Emelkedés vagy fogyás százaléka	
	A vállalatok száma	Az alkalmazottak száma		A vállalatok száma	Az alkalmazottak száma		a vállalatok számában	az alkalmazottak számában
		összesen	átlag 1 vállalatban		összesen	átlag 1 vállalatban		
20— 100	15	950	63	11	844	76	-26·7	-11·2
101— 300	31	5803	187	33	6099	185	+6·4	+5·1
301— 600	14	6099	435	15	6600	440	+7·1	+8·2
601—1000	9	6141	682	12	8604	717	+33·3	+40·1
1001—2000	6	9376	1562	4	5700	1425	-33·3	-39·3
2000-en felül	4	22227	5556	8	60308	7538	+100·0	+171·3
Összesen	79	50596	640	83	88155	1062	+4·8	+74·2

Azt hiszem, minden magyarázatot feleslegessé tesz az óriásvállalatok számának és különösen az összes vállalatok átlagos létszámának hatalmas növekedése. Az Egyesület magától terelődik oda, hogy a nagyipar és az igazi *schwere Industrie* érdekképviselete legyen.

Nem lehet mondani, hogy ezt a jelleget bármikép is lepelni igyekeznék. Az Egyesület és kivált munkásügyi szervezetének működéséről szóló jelentés a legnyitabb és legharciasabb riadó a vas- és fémipari munkásság minden törekvése ellen. A gazdasági liberalizmust reklamálja ugyan a maga elvének (36. l.), a legjobb törvénynek azt tartja, „amely a különböző létező törvények, utasítások és rendeletek fullasztó tömegét kirotálná és a fölöslegeseket hatályon kívül helyezné” (6. l.), és azt hirdeti, hogy „a harc az élet természetszerű követelménye; amíg ember él a földön, addig mindig lesz háború és ugyanúgy a munkáskérdésekben is a sztrájk és a kizárás szinte a természet rendjéhez tartozik” (46. l.), mindazonáltal nem győzi, hogy a sztrájkra uszító szakszervezetekről, az agent provokateur bizalmi férfiakról (38. l.), terrorizmusukról stb. stb. minden rosszat elmondjon. Elvi ellensége a hatósági beavatkozásnak munkaviszályokba, amelyet „fölslegesnek, sőt károsnak” tart. „A gyárosok és a munkások érdekeik helyes átértésével teljesen egyetértenek abban, hogy a hatóság beavatkozása nem előnyös” (36. l.). A közvetlen „tárgyalás és egyezkedés elvi álláspontjára” helyezkedik tehát (35. l.). Mindazonáltal a szervezetlen munkások bántalmazása ellen való „védekezésnek legjobb módja az, ha az összes ily visszaéléseket konzekvensen följelentik és ellenük a törvényes eljárást megindítják” (48. l.); megelégedéssel közli, hogy „vidéken a szolgabíróságok elegendő védelmet nyújthatnak... a dolgozó munkásság számára” (157. l.); és: „törekednünk kell arra, hogy a sztrájkból eredő büntetőügyeket

az illetékes hatóságok minél gyorsabban elintézzék és ebből a célból szorgalmazni lehetne sztrájkügyek számára egy soros ügyésznek kirendelését ugyanúgy, mint ahogy az sajtóügyekre vonatkozólag van szervezve”. (160. I.)

Igaz, hogy mindez nem a munkásszervezetek elnyomására, hanem csak „egészségtelen irányú kinövésük” ellen irányul. Eszünkbe sem jut tagadni, hogy munkásszervezeteink harcmódjában akárhányszor van kivetni való. Méhely maga több helyen (42, 45, 147, 157. 1.) a munkásosztály műveletlenségére vezeti vissza a bajokat. „Az állapotok nézetünk szerint nem lesznek jobbak, míg az alsóbb néposztályok műveltségi foka nem emelkedik.” (42. 1.) Hogy addig mégis csupán „a renitenskedő munkások fokozottabb büntetésétől” várja az ipar nyugodt fejlődését — azt hisszük, ép olyan rossz tömegpedagógia, mint a pálca az iskolában. És ha a múlt évi tüntetésekben „a tömegeknek a választójog gyakorlására való éretlenségének súlyos bizonyítékát” látja (54. 1.), azt kell mondanunk, hogy a tömegek éppen azért tüntetnek, mert érettek a politikai jogokra és mert politikai nézeteik békés kifejezését lehetetlenné teszik. Szeretném tudni, mit tenne olyan erélyes, erős politikai és szociális meggyőződésekkel bíró és politikai cselekvésre vágyó férfiú, mint Tisza István (vagy Méhely Kálmán), ha történetesen választójoga nem volna? A magyar politikai rendszer olyan, hogy százazrek számára a politikai nézetnyilvánítás egyedüli eszköze a tüntetés, sőt az erőszakos tüntetés; és botorság a gyárosok részéről, hogy nem maguk irányítják a parlamenti képviselőt vezető csatornájába azt a politikai ambíciót, amely ilykép a gyárakban és gazdasági harcokban explodál. Vagy azt tapasztalták talán, hogy rendőrség és bíróság az alkalmas orvosság „munkásainknak az alacsonyabb fokú műveltségből eredő nagyobb arányú izgathatósága” ellen (157. 1), és nem inkább az, hogy „a művelődéssel, a kultúrával, a civilizációval a munkások életigényei finomulván, ezzel a nyugodt munka, a nyugodt viszonyok utáni vágyakozás is növekedni fog” (45.1.)?

Teljesen megértjük, hogy a harc alapjára helyezkedett munkáltatók (és munkások) is kívánhatják, hogy a sztrájkok és kizárások teljes szabálytalansága helyébe bizonyos — hogy úgy mondjuk — törvényszerűség lépjen. De ezzel az állásponttal nem fér össze a sztrájkok olyan okokra visszavezetése, mint „a munkások a sztrájkokból nem veszíthetnek semmit” (43. 1.), vagy: „ha a munkás dolgozik, keres 6 — 8 koronát, ha pedig sztrájk ürügye címén nem dolgozik, akkor 6 koronát. Bolond volna, aki ezt az alkalmat néhanapján ki nem használná”. (45.1.) Vagy igaz, hogy „a harc az élet természetszerű követelménye”: akkor az egyes munkások szubjektív, lelki okai nem jelentenek semmit; vagy nem igaz: akkor csakugyan elő a rendőrrel, de aztán az egyéb hatósági beavatkozással: a békéltetéssel, a minimális bérrel, a normál munkanappal stb. is.

A mi meggyőződésünk, hogy a sztrájk csakugyan elkerül-

hetetlen fegyver a munkáskérdésben, hogy hasznos úgy az ipari fejlődésre, mint nélkülözhetlen a munkásosztály számára s hogy kárait túlságosan túlbecsülik. Méhely maga önkéntelenül bizonyítja ezt. így pl. azt mondja, hogy kizárások után „a munkások nemcsak nyugodtabban, hanem annnyival intenzívebben is dolgoznak, hogy a kizárási idő alatt elvesztett munkateljesítményt . . . behozzák” (46. 1.). Egészen bizonyos, hogy győzelmes sztrájkok után ugyanígy áll a dolog. Vagyis a gyáros nem veszít: hiszen intenzívebb munka = nagyobb termelés. És egész természetes, hogy így van. A sztrájk csakugyan bizonyos tekintetben szabadságidő, *Ausspannung*, s ahogy a gyárosok több kedvvel dolgoznak irodájukban nyári utazásuk után, úgy a munkások is. De hogy ők is *ausspannolhassanak* — sztrájkolniuk kell. Ami nem az ő hibájuk.

De persze, a jóléti intézmények — és ezek közé tartoznék a rendes évi szabadságidő is — a mi gyárosainknak csak akkor kellene, ha más költségén lehet azokat megcsinálni. Igen élénken panaszoják pl. a közúti közlekedés bajait, rendtelenségét, drágaságát a munkások szempontjából (23. 1.), de már ha arról van szó, hogy a munkaközi szünetek pontos betarthatása céljából arra van szükség, hogy „a gyárak megfelelő nagyságú étkezőket létesítsenek”, akkor: „gyáripari vidékeinken a telekárak rendszerint oly horribilis magasak, hogy ...” stb. (16. 1.). Művelt munkások is kellene, képzett munkások is kellene, szorgalmas munkások is kellene ... de mindez nem jogok, kultúra és jólét árán, hanem rendőrséggel. Ez semmikép sem megy.

A kötetben még négy önálló értekezés van a szerkesztő tollából: Az egységes gyári munkarend, Munkabérstatistikánk rendszere és szabályzata, A dolgozni kívánó munkások védelmének problémája, A munkabérfizetési rendszerek és a Taylor-féle gyári üzemvezetés. Mind a négy érdekes és egyformán kihívja a kritikát. A szerző a fejlett ipari országok elméleti magaslátára emelkedik, de a magyar föld mindig visszarántja — Tisza Istvánhoz és az agráriusokhoz. Hisz egyhelyen a cseléd-törvény sztrájkellenes szakaszait kívánja az ipari munkásokra alkalmazni (159. 1.) és másutt a vidéket dicséri a várossal, tehát az ipari kultúrával szemben (157. 1.) Már pedig amerikai üzemszervezet és magyar szolgabírópolitika nem igen fér meg egymással.

De akármennyire következtelen is: az bizonyos, hogy nem sablonos, van mondanivalója, amivel ellenmondásra fakaszt és sokat hoz, amiből közgazdasági viszonyaink teljesebb megismerésére jutunk.

sz. e.

**A szociálpolitika bibliográfiája.** (*Stammhammer, Joseph: Bibliographie der Sozialpolitik. Bd. 2 enthaltend die Literatur von 1895—1911 und Ergänzungen zu Bd. 1. Jena, Fischer. VI. + 881 l.*)

E bibliográfia első kötete 1897-ben jelent meg; sokan kritizálták, sok rosszat mondtak róla, de azért mindenki használja, akinek a szociálpolitikához valami köze van. Hibáztatjuk az anyag elrendezését, következetlennek látjuk a kidolgozást, sokszor igen fontos dolgokat nem találunk benne, s mégsem nélkülözhetjük, mert nincs jobb. Bármennyire kritizáljuk is, el kell ismernünk, hogy szerzője nagy s tiszteletreméltó munkát végzett és ezt a könnyű bírálás hevében sem szabad elfelejtenünk.

Pedig a most megjelent második kötet olvasásánál annál könnyebben megtörténhet ez, mivel még haragudni is van okunk Stammhammerre. Nem értjük makacsságát. Előbbi bibliográfiáinak minden bírálója kifogásolta osztályozását, megmondták, hogy ez a rendszer rossz, leszállítja munkájának értékét, s ő mégis megmaradt rendszere mellett, kevés javítást téve csak, pedig egy jobb rendszer elfogadása nem növelte volna fáradságát. Ezt tartjuk Stammhammer legnagyobb hibájának, mely semmiféle szempontból sem menthető.

A bevezetés szavai szerint a szerző a szociálpolitika lehetőleg teljes irodalmát kívánja nyújtani a jelzett időszakban, könnyen hozzáférhető elrendezésben. Azt kell tehát megvizsgálnunk, hogy megfelelő-e ezen ígéretnek, azaz lehetőleg a teljes szociálpolitikai irodalmat nyújtja-e és úgy rendezte-e el azt, hogy könnyen hozzáférhető-e? Feleljünk előbb a második kérdésre, mely talán fontosabb is, mint az első, de mindenesetre sokkal összetettebb.

Egészen világos, hogy Stammhammer bibliográfiáját nem könyvészeti segédeszköznek szánta, sem pedig a szociálpolitika iránt érdeklődő nagyközönségnek nem írta, hanem tudósoknak, szakembereknek, akik a szociálpolitikával tudományosan foglalkoznak. Bibliográfiája berendezésének tehát ezek igényeinek kell megfelelnie, azaz tudományos bibliográfiának kell lennie, mely lényegesen különbözik rendeltetése szerint minden más célt szolgáló könyvjegyzéktől.

Stammhammer bibliográfiája a tudományos bibliográfia követelményének azonban nem felel meg. Rendszere a *Schlagwort*-rendszer, melynek lényege röviden a következő. Kiválasztunk bizonyos szavakat — rendszavakat — ezek rendszeren az illető tudomány terminus-technikusai, amelyekről feltesszük, hogy az embereknek valószínűleg eszébe jutnak, amikor a nevezett tudomány bizonyos kérdésére gondolnak. E szempont szerint kiválasztott szavakat vesszük címeknek, amelyek alá a feldolgozott tudomány irodalmát szétosztjuk. Mindjárt látjuk, hogy ez mennyire önkényes, s hogy egy hibásan megválasztott rendszó miatt bizonyos kérdés irodalma a bibliográfiában örökre eltemetve maradhat. De ez csak egyik hibája e rendszernek. Egy másik, szintén nagy hibája az, hogy mivel a rendszavak betűrendben vannak, az egymással rokon anyag messze kerül egymástól. S ezen csak kevésbé segít az, amit Stammhammer megtesz, hogy t. i. az egyes fejezetek végén utal azokra a fejezetekre, melyekben a rokon

anyag található. Vannak célok, amelyeknek a Schlagwort-rendszer igen jól megfelel, de tudományos bibliográfiában elfogadhatatlan. Ennek a célnak csak a szakrendszer felel meg. S véleményünk szerint egy rossz szakrendszer is jobb tudományos bibliográfiában, mint a legjobb Schlagwort-rendszer. Mert sohasem fog sikerülni úgy összeszedni a rendszavakat, hogy mindenki azokra gondoljon, mikor valamely kérdésről irodalmat keres, míg a szakbeosztást a maga egészében áttekinteni sem nagy munka. A Schlagwort-rendszer megállás felülton a betűrendes jegyzéktől a szakkatalógus felé. Stammhammer legnagyobb hibája, hogy ezt az utolsó lépést nem tette meg.

A rendszer tehát elvileg rossz. Lássuk, a kivitel nem enyhíti-e a hibákat. Sajnos ennek ellenkezőjét kell inkább megállapítanunk. Nagy hibák vannak a bibliográfia vázának, a rendszavaknak összeválogatásában, s a kiválasztott rendszavak alá sincs az anyag jól szétosztva. Bizonyos rendszavak hiányzanak, melyeknek mindenesetre szerepelniök kellene. Hogy csak néhány igen fontosat említsünk, hiányzanak: *Gewerkschaften*, *Gewerbehygiene* (az alája tartozó irodalom megtalálható *Gesundheitsverhältnisse der Arbeiter* alatt, összekeverve általánosabb kérdésekkel); hiányzik az egyes munkakategóriák szerinti felosztás, *Angestellten* cím nincs, a magánhivatalnokok mozgalmára vonatkozó irodalmat sem tudjuk hol keresni, mivel csak *Privatbeamten-Pensionsversicherung* cím van, de ez csak a nyugdíjbiztosításra vonatkozó irodalmat adja; szerencse, hogy a kereskedősegédek még kaptak egy külön fejezetet. Vannak továbbá rendszavak, melyek keveset, vagy semmitmondók, mások nem tartoznak a szociálpolitika körébe, mely utóbbi körülmény arra mutat, hogy a feldolgozott terület körülhatárolása nem volt pontos, kimaradt olyan kérdések irodalma, mely a szociálpolitikába tartozott volna, s felvételt nyert olyan irodalom, melyet nem igen keresünk szociálpolitikai bibliográfiában. Találunk p. o. ilyen rendszavakat: *Holzölle*, *Motoren für Kleingewerbe*, *Konkurrenz*, *Schule* stb., melyek alatt felvett irodalom jobb helyen lett volna máshol, vagy egyáltalában nem tartozik a könyv keretébe.

Mindezekből pedig azt a következtetést kell levonnunk, hogy Stammhammer nem felelt meg Ígérete azon részének, hogy könnyen áttekinthető módon fogja nyújtani a szociálpolitika irodalmát. Nem hitte el bírálóinak, hogy rendszere rossz, s nem sikerült a rendszer természetes hibáit ellensúlyoznia a kivitel tökéletességeivel. Lássuk most, eleget tesz-e ígérete második részének, vagyis, hogy a lehetőleg teljes irodalmat nyújtja-e?

E kérdés eldöntésénél a véleményeknek tág teret enged az, hogy nagyon különböző lehet a nézet arról, mennyire lehetséges teljes irodalmat nyújtani. Igazságos a megítélés csak akkor volna, ha a Stammhammer rendelkezésére álló eszközökhöz mérnénk bibliográfiájának teljességét. De mivel ezt nem tehetjük, s nem is volna értelme, hogy tegyük, azt kell megállapítanunk, hogy minden egyéni körülménytől eltekintve, tisztán a tudomány szempontjából teljesnek mondható-e legalább nagyjából. Feleletünk az, hogy nem, sőt nagyon hiányos és ami még nagyobb baj következtelenül, rendszertelenül hiányos. Csupán jellemzőképpen felhozzuk a következőket.

A *Schriften der Gesellschaft für soziale Reform* egy hat füzetből álló sorozatot adott ki (a sorozat 4. kötetének 1—7. füzeteiként) *Die jugendlichen Arbeiter in Deutschland* címmel, sebből Stammhammer csak az elsőt veszi fel, *Bittmann* füzetét, noha még 1911-ben megjelent négy másik füzet. — A vasárnapi munkaszünet kérdését úgy látszik fontos szociálpolitikai problémának tartja, mivel külön rendszavat juttat neki. Mégis hiányzik a *Soziale Rundschau* 1909. évi mellékleteként megjelent igen fontos kiadvány: *Vorschriften über die Sonntagsruhe im gewerblichen Betriebe Österreichs*, melyet az *Arbeitsstatistisches Amt im Handelsministerium* adott ki. — Hivatalos és egyéb sorozatos kiadványok, statisztikák nagyon hiányosan vannak felvéve. Bizonyos dolgok teljesen érthetetlen elbánásban részesülnek. Igen gyakori eset, hogy ugyanazon kiadványsorozatból egyik — sokszor a jelentéktlenebb — fel van véve, míg több fontosabb hiányzik. Például van egy rendszó: *Arbeitsstatistik*, mely összefoglalja az egyes országok munkásstatisztikai működését. Ebből megtudjuk, hogy 1895—1911-ig csak Németországban, Ausztria-Magyarországban, Svájcban csináltak említésre érdemes munkásstatisztikákat; hogy Angliában mit csináltak, azt csak az *Archiv für soziale Gesetzgebung* 1897. évfolyamában megjelent cikkből ismerhetjük meg legfeljebb, mivel Stammhammer nem találta elég érdekesnek az angol statisztikákat, hogy — legalább is e helyen — részletesen felsorolja őket, mint ezt megteszi az említett államokra, noha azokra is igen hiányosan. Hogy a kitűnő amerikai munkásstatisztikák kimaradnak még hagyján, de hogy az olasz *Ufficio del lavoro* igen nagy számú (négy különböző sorozatban megjelenő) kitűnő statisztikája hiányozzék, az meglepő. Hasonlóképpen a svéd *Kommerskollegium Arbeitsstatistik*-jai sem nyernek említést. Pedig az *Ufficio del lavoro* kiadványait ismeri a szerző, mert hiszen az ott megjelent *Loriga, Giov.: Lavoro dei fanciulli e crescita del corpo*, 1908. című kiadványt felveszi *Arbeit der Kinder* címszó alatt.

Próbáltuk megkeresni a magánalkalmazottak mozgalmaira vonatkozó irodalmat, de eredmény nélkül. Úgy látszik ez Stammhammer szerint nem szociálpolitika. De talán mégis egy kissé, mert felveszi p. o. *Mittelstand* alatt *Lange, Paul: Das Elend der Bureauangestellten*, a *Neue Zeit* 1903. évf.-ban megjelent cikkét és *Privatbeamten Pensionsversicherung* alatt (?) *Reif u. Mantel: Die Rechtsverhältnisse der kaufmännischen Angestellten* a *Jahrbuch d. Verbandes deutscher Handlungsgehilfen* 1911. évf.-ból, de nem veszi fel a könnyen hozzáférhető *Schriften der Gesellschaft für soziale Reform* egy egész füzet sorozatát, mely a magántisztviselők mozgalmára (szolgálati szerződésére) vonatkozik. Sok folyóiratot nem dolgoz fel vagy hiányosan vagy rendszeretlenül. *The Charity organisation review* 1910. évfolyamát már nem dolgozta fel, az előbbieket is nagyon hiányosan, úgy hogy p. o. B. és H. Bosanquet-nek legújabb, s terjedelmes cikkei hiányoznak, s csak néhány régebbit találunk meg. Ugyanezt mondhatjuk *Le mouvement social* 1911. évfolyamára. Hiába keressük a *Bulletin de l'Association intern, pour la lutte contre le chômage*-han. megjelent igen nagy számú, értékes dokumentumot és cikket. Úgy látszik ez az új folyóirat

egészen kikerülte Stammhammer figyelmét. *The Survey* 24. kötetéből látunk fölvéve cikkeket, azonban a 23. kötetből egyet sem tudtunk felfedezni — pedig igen sok érdekes van benne. Mily elvek szerint történt a felvétel? — Kalckstein háromszor szerepel a bibliográfiában, de a társadalmi múzeumok berendezéséről és értékéről írt cikke, amely a *Zeitschrift für soziale Medizin* 1909. évf.-ban jelent meg, hiányzik, noha a tartalomjegyzékben csaknem közvetlenül utána következő *Perutz: Krankenkassen* etc. című cikke fel van véve. Igaz, hogy hibásan az 1908. évfolyamból van jelezve.

Meg kell említenünk végül, hogy az egyes címek felvétele sem mindig pontos, a kiadót néha, a lapszámot sohasem jelzi, ami igen megnehezíti az illető mű nagyságának megítélését.

Befejezésül csak azt ismételhettük, amivel kezdtük: Stammhammer munkájának sok hibája van, de oly nagy szükség van rá, hogy minden hibája dacára nagy szolgálatozat tesz. Azt a meggyőződést kelti, hogy e vállalkozás fölülmúlja az egyes erejét, úgy hogy annak igazán jó kivitelét csak intézménytől várhatjuk.

*Dienes László.*

# KÖNYVSZEMLE

## I. A szociológia segédtudományai (*Filozófia, biológia, lélektan stb.*)

A. Meillet: *L'evolution des formes grammaticales*. Scientia, 1912. IX. 1.

Meillet ebben a tanulmányában érdekesen fejtegeti a nyelvtani alakok fejlődésének egyik módját. Szerinte a nyelv életének két processusa teremt új nyelvtani alakokat. Az egyik az analógia, melynek működésével és hatásával a nyelvészek sokat foglalkoztak az utolsó 40 esztendőben. A másik processus az, midőn egy önálló szó nyelvtani elemmé lesz. Ha pl. a franciában azt mondjuk: *je suis celui que je suis*, vagy *je sui chez moi*, az ige *suis* határozott, teljes jelentésű szó, míg ebben *je suis malade*, *je suis parti* már csak nyelvtani alak. Éppígy a magyarban teljes jelentésű szó a fogok, ha azt mondom madarat fogok, kezembe fogok valamit; de már csak nyelvtani alak szerepe jut neki, ha a jövő idő kifejezésére szolgál ebben: írni fogok. Ha a nyelv fejlődését úgy fogjuk fel, mint a beszélő egyének kölcsönös érintkezésének eredményét, valóban igen nagy szerep jut az analógia hatása mellett, a szavak ilyen tartalombeli átalakulásának, amit Meillet „grammaticalisation”-nak is nevez.

Ha a nyelv életét vizsgálva, nem választjuk el az élő egyéntől, a beszél, a szavak és a nyelvtani alakok használatában folytonos változást figyelhetünk meg. Egy új szó vagy egy új alak határozott jelentéssel vagy értékkel lép fel. Minél többször használjuk az illető szót vagy alakot, annál inkább sablonná, megszokott és csak szokásból ismételt frázissá válik. Még a szavak kiejtése is változik. Az önálló, határozott jelentésű szó kiejtése is határozott, világos, míg ha a használatban kopik s egy nyelvtani forma kifejezőjévé lesz, kiejtése, fonetikai alakja is megváltozik. A magyar nyelvből kitűnő példákkal egészíthetjük ki M.-nek az indogermán nyelvekből vett példáit. A magyarban a hatni önálló jelentésű ige az ilyen mondatokban: nem tudok reá hatni, az a szer nem hat; de nyelvtani alakká lett s a magánhangzóilleszkedés törvényei szerint változtatja alakját az írhat, kérhet stb. igékben. Ilyen fejlődés hozta létre a mai ban, ben; ból, ből;ba, be ragokat, a helyesebb jelentésű s csakis magas hangú benn, belől, belé névutókból. Érdekesen világítja meg a francia tagadó szók s multidejű igealakok alakulásán ennek a fejlődésnek a menetét. Amint a tagadó szó nem elég jelentős vagy tartalmaz a tagadás kifejezésére, új szókkal bővül s az új szó át is veheti a tagadás jelentését, mint pl. a franciákban a *pas*, *point*, melyek eredetileg nem tagadó szók. A perfectum rendesen összetett igealak, mely használat közben egyszerű praeteritummá lesz s akkor a nyelv új perfectum alakot fejleszt. A jövő idő kifejezésére szolgáló alak is újjá alakul, megszületik és elvész az egyes nyelvekben. Gondoljunk csak az angol alakra a *shall* és *will* segédigékkel; a németben is gyakran a *wollen* segédige fejezi ki a jövőt; ilyen a francia jövő: *je vais faire* s így keletkezett a magyar jövő idő is a fogok igével. Rámutat M. végül arra is, hogy még a szórend is grammatikai



alak kifejezőjévé lehet oly nyelvekben, ahol a ragok vagy más nyelvtani formák nem jelölik meg elég világosan a szavak mondatbeli szerepét.

Ezek a tanulságos példák világossá teszik a nyelv fejlődésének azt az útját, hogy a jelentős szavak, kifejezések, nyelvtani alakok használat közben kopnak, átalakulnak s az élő nyelv aztán maga gondoskodik új alakok, új eszközök teremtéséről. Ez a folytonos pusztulás és újjáalakulás a nyelv élete.

*Balassa József.*

**Roberty, E. de:** *Les concepts de la raison et les lois de l'Univers.* Paris, 1912. Alcan 177 1.

Az első rész szerzőnek már többször kifejtett tanait foglalja össze. Szerinte az emberi értelem alapvető tudománya a szociológia, mivel az értelem, a megfontolt gondolat az öntudatok egymásrahatásának az eredménye. A tudat egyszerű ténye, az érzet vagy az indulat, biológiai és individuális jelenség. Az Öntudatok érintkezéséből egy új jelenség ered, a super-organikus jelenség, az öntudatos gondolat, a képzet, az ismeret.

A második rész az értelem fogalmaival és ismereteink kialakulásával foglalkozik. Egy külön fejezet a mindenség törvényeit és a kauzalitás elvét vizsgálja meg. A törvények nem a dolgok természetéből folyó, kényszerű viszonylatok, hanem oly szükségszerű vonatkozások, melyek a „társadalmi gondolatból”, vagyis az értelem szükségleteiből erednek. Egy utolsó rész Ostwald energetikájával foglalkozik s ezt teljesen elfogadja. „A fizikai, kémiai és organikus energiák úgy jelentkeznek, mint az egyetemes energia formái. Minő okból tagadnánk meg azt, hogy az erők eme lépcsőzetéhez, mint utolsót, a super-organikus energiát, az értelmet illesszük be? A szemlélő nem volna-e részese a látványnak és a kísérletező a kísérletnek?”

**II. Szociológiai elmélet** (*Társadalmi fejlődés, közgazdaságtan, jogbölcsélet stb.*)

**Matisse, Madeleine:** *L'origine des religions.* La Revue des Idées. 1912. december 15.

Durkheim új vallásszociológiai könyvének érdekes és szellemes bírálata. Alapgondolata az, hogy D. figyelembe nem véve a biológiának és a lélektanának néhány elemi és szilárd megállapítását egy szociális miszticizmussal akarja ezeket pótolni távoli és exotikus népeknek a dolog természete szerint kétes és bizonytalan etnográfiai leírásaira támaszkodva. D. vallásszociológiája abban az alapvető hibában szenved, mint szociológiája egyéb részei: a tömeglélek megrögzítő, konzervatív hajlandóságai mellett nem veszi észre az újító zseni szerepét a társadalom fejlődésében, melynek épp az a legalapvetőbb jelentősége, hogy mindig a társadalom régi értékeinek megbotránkoztatásával alkot újat. D. vallásrendszere az „emberi” új istenségével voltaképp a kanti gondolat átalakítása: a kategórikus imperatívusból társadalmi imperatívus lett.

Lélektani alapon mereven visszautasítja a térnek, időnek és kategóriáknak D. adta társadalmi magyarázatát: „D. bizonyosságával szemben, azt hiszem, hogy — — — lelki tevékenységünknek eme magasabb formái, melyeket a társadalom éleszt fel és fejleszt ki bennünk, é p ρ ú g y testünk uszályán függenek, mint érzéseink és egyéb közérzeti állapotaink.”

Azt is hibául rója fel, hogy D. vallásfelfogása szükségképp a „régiektől eltávolodás” vezet, mely az emberiséget istenítve, azt a teremtés egyéb részétől elválasztja. Az ember egészen más valami, mint az állat, melynek minthogy nem él társadalomban, nincs lelke. Íme visszatérünk az isteni emanációjú embernek és az állat-gépnek legszebb napjaihoz.”

Az ellen is tiltakozik szerző, hogy a társadalmi élet elemi jelenségeit

egyszerűen a vallás birodalmába soroljuk D. tanítása szerint. Egészen önkényes bizonyos gyakorlatokat vallásiaknak elnevezni, melyeket „épp oly jól, vagy ép oly rosszul a higiéne, az orvostudomány vagy jogászat körébe utalhatnánk.” Egy vallás ott kezdődik, ahol egy pontosan körülhatárolható intézménnyel állunk szemben: az egyházzal, híveivel, papjaival és dogmaival. De nem lehet valami olyan bizonytalan, összefüggéstelen tüneményt, mint a totemizmust, mint a vallások prototípusát felfogni. Vallás és vallásos érzelem két különböző dolog. Nagy hibája D.-nek az is, hogy pontosabban nem állapítja meg hogyan érti valamely intézménynek sokat hangoztatott társadalmi eredetét. „Ez alatt egyszerűen vagy azt érti az ember, hogy az illető intézmény nem állhat elő társadalom nélkül — és akkor pusztán közhelyről van szó — avagy azt, hogy létrejöttéhez egy különleges állapotra volt szükség, mely misztériózus mechanizmus útján, maga is a társadalomban született és akkor az intézmény lényege az a különleges állapot, melyet eredetében és fejlődésében vizsgálni kell.” Szerző az azt hiszi, hogy a vallási tüneményt első sorban az egyéni lélektan alapján kell kutatni és megérteni.

**Robertson, T. M.** *The evolution of States*. London, 1912. Watts & Cie. IX + 487 l.

Ez a könyv szerző egy korábbi művének átdolgozása, melynek címe *An introduction to English politics* volt. Célja az, hogy a politika domináló erőit tárja fel az ókortól napjainkig. A mű gazdagságát ez a vázlatos tartalomjegyzék is mutatja:

I. A régi történelem politikai erői. (Római politikai fejlődés. Görög politikai fejlődés.)

II. A régi történelem gazdasági erői. (Görög és római fejlődés.)

III. Kultúrerők az ókorban.

IV. Az olasz reszpublikák időszaka.

V. A kisebb európai államok sorsa. (Skandinávia. A Hansa. Holland. Svájc. Portugália és Brazília.)

VI. Az angol történelem alkotmányos korszakig.

VII. A politikai általános fejlődést szerző így jellemzi:

Új feltételek és fázisok alatt többnyire oly erők megismétlődésével és fejleményeivel találkozunk, melyeket működésben láttunk ősrégi idők óta. Így már korán az angol történelem mezején láttuk ama kezdetleges erők legtöbbszörének küzdelmét, melyeknek játéka alkotja a régi és az új politika szövedékét. A fejlődés egyik leglényegesebb vonása az, mely a politikát „állatiból intellektuális folyamattá” teszi, a „pusztán szenvedély állapotából konstruktív művészeté” s az „uralom és alávetés állapotából kölcsönös és testületi intelligenciává”. A politika semmi egyéb, mint az akaratok, rokonszenvek, érdekek összeütközése, melyek társadalmi érvényesülésre törekednek a törvényhozás és kormányzás körében. A korábbi fejlődési szakok durvák és állatiasok és sok teret engednek a fizikai erőnek. A későbbi fejlődési szakok fokozatosan emberségesebbekké és intelligensebbekké lesznek, míg végül az elmúlt folyamat tudománya az öntudat egy új fázisát építi fel, mely öntudatos, progresszív politikai művészetet fejleszt ki. Vagyis az öntudatos, progresszív politikai művészet az idők folyamán fejlődik ki: még nem lépett fel komoly formában abban a korszakban, melyet madártávlatból szemléltünk. Átmenetileg felbukant ugyan az antik világban, mint Solonnál és sokkal kevésbé hatékonyan a Gracchusoknál. De a körülmények túlságosan mostohák voltak fejlődésére nézve, mert a politikai dolgok sodra lefelé ment, az állati ösztön túlszárnyalta a tudományt és ha akadt is kikényszerített béke, a tudomány szelleme nem virágozhatott föl többé. Az angol politikában, kevéssel a 18. század kezdete után, a változott viszonyok polgári békét eredményeztek egy új dinasztia alatt, melynek fenntartása a dinasztia államférfias ügyességén múlt. Ugyanabban az időben a tudomány szelleme új életre ébredt.” A „nagy utópiában már ez az új tudományos szellem lüktet: az előrelátásnak és az érdekek harmonikus kiegyenlítésének szelleme.

### III. Alkalmazott szociológia és szociálpolitika

**Dr. Schultz Ágost:** *A munkásbiztosítási joggyakorlat* (Budapest. A m. kir. munkásbiztosítási hivatal 1912).

A legnehezebb feladatok egyike a bírósági határozatok célszerű összegyűjtése. Miután a határozatok pusztán összeszedése nagyon egyszerű dolog, azért az ilyen munkák kompilátorai rendszeresen minden terv és válogatás nélkül mennek neki az anyagnak s csak amikor már a korrekurát javítják, veszik észre, hogy a szerzőnek valamilyen munkát is illik végezni s ekkor betűrendes mutatót készítenek a gyűjteményhez, amelyből az anyagnak egyharmadáról nagynehezen fogalmat alkothat az olvasó, örvendetes és kellemes meglepetés éri azt, aki a szokott skepsisszel veszi kezébe ezt a gyűjteményt, mert ez a gyűjtemény nagyon könnyen használható. A törvény vonatkozó szakaszára való utalás kapcsán megtalálja a bírói gyakorlatot, s a gyűjtemény végén megkapja a betűrendes mutatót is. A gyűjteménynek ez előnye annál inkább kiemelendő, mert az ilyen munkák *par excellence* gyakorlati célt szolgálván: ebből a szempontból kell megfelelniök. Ami nem zárja ki azt, hogy a munka a tudomány céljait is ne szolgálja. E szolgálat csak közvetett, de az 1907: XIX. t.-c. rendelkezéseinek sok bizonytalansága mellett, mégis nagyon becses. A munkásbiztosítási kérdésekkel gyakorlatilag nem foglalkozó szociológusoknak és jogászoknak valóságos kincseshányójává lesz ez a gyűjtemény. A szűklátókörű, a munkást lenéző, helyzetét meg nem értő bírósági személyek lelki világába e gyűjteményen keresztül ép úgy bepillanthatunk, mint a szociális érzésű és értelmű bírákéba. Ez utóbbiak nagyon ritkák, mert csak egy olyan bíróság van, mely munkásügyekben kizárólag bíraskodik. A törvény szerint kétféle bíróság van, amely munkásügyekben dönt. Ez a tény indokoltá teszi, hogy a bíróságok felfogását megismerjék az érdekeltek. Egy határozott jog, ha rosszabb is, előnyösebb, mint a bizonytalanság. Azok a határozatok, amelyeket a kilencszáz lapnál nagyobb terjedelmű műben találunk, elsősorban nagyon helyesen az anyagi jogszabályok tekintetében felmerülhető kétségeket oszlatják el.

Úgy az elmélettel, mint a gyakorlattal foglalkozóknak melegen ajánljuk e művet.

**Szabó Ervin:** *Az ipari munkásság hullámzása.* (A munkahely és foglalkozás változtatása a magyar iparban. Budapest, 1913. Világosság nyomda r. t. 32 l.)

Szerző külön füzetben adta ki a Társadalomtudományi Társaságnak választójogi vitája során tartott előadását, melynek alapvető gondolatait múlt számunk közölte a vitáról adott beszámolásban. Bár a tanulmány alapos és meggyőző fejtegetései mi hatást sem gyakoroltak a kormányra, mégis csak örülhetünk külön füzetben való közzétételének, mivel aktuális politikai vonatkozásaitól el is tekintve, rendkívül becses adatokat és megállapításokat tartalmaz az egész ipari munkásság életkörülményeire és lélektanára vonatkozólag.

**Die Tarifverträge im Jahre 1911.** *Correspondenzblatt der Generalkommission der Gewerkschaften Deutschlands.* Statistische Beilage.

A tarifa szerződések eszméje évről-évre jobban hódít Németországban. A munkaidőnek és a munkabéreknek a szervezett felek által való kölcsönös megállapításától úgy a munkások, mint a munkáltatók idegenkedtek eleinte. A grafikai szakma volt az, melyben először honosodott meg nagyobb mértékben, a tarifa szerződés. Ma már a nehéz vas- és a bányaiipar kivételével, amelyben a munkások szervezetei még nem tettek oly hatalomra szert, hogy a szervezett tőkétől ki tudják csikarni elismertetésüket, minden szakmában jelentős szerepet játszik a bértarifa. Az utóbbi években ugyanis a következő fejlődést mutatják a tarifa-szerződések: Volt 1907-ben 5324 tarifa 111.050 üzem és 974.564 munkás részére, 1908-ban 5671 tarifa 120.401 üzem, 1.026.435 munkás, 1909-ben 6578 tarifa 137.214 üzem 1,107 478 munkás, 1910-ben 8293 tarifa 173.727 üzem 1,361.086 munkás és 1911-ben 10.520 tarifa 183.232 üzem és 1,552.827 munkás részére. Az emelkedés tehát évről-évre nagyobb. Az egyes iparágakban a következő számú munkásoknak bér és munka-

az agyagiparban 46.101 munkásé, a gép és fémfeldolgozó iparban 190.065, a textiliparban 15.916, a papíriparban 27.794, a bőriparban 38.381, a faiparban 235.419, az élelmiszeriparban 98.220, a ruházatkodási iparban 181.381, a tisztító iparban 982, az építőiparban 560.663, a sokszorosító iparban 9159, a kereskedelemben 4589, a közlekedésben 73.878, vendéglős és kávéházi iparban 4204, egyéb iparágakban 64.868 munkásé. A jelentés évében életbe lépett összesen 4330 tarifa 58145 üzem és 498.062 egyén részére. Azok az üzemek, amelyekre az új tarifák érvényesek, nem tartoznak épp a legnagyobb üzemek közé. Mindössze 93 oly üzem van közöttük, mely több mint 200 munkást foglalkoztat egyenkint, ellenben az üzemek 48 százaléka csak 10 munkást vagy még annyit sem foglalkoztat. A munkaidőt a tarifák a következőképpen szabályozzák: a munkások 80 százaléknak munkaideje 10 óráig, 5 százaléknak munkaideje 10 órán túl terjed. A munkások hetibére a tarifák szerint kitett: 35 márkán felül a tanult munkások 1 százaléknál, a segédmunkás 0,4 százaléknál; 25—35 márkát a tanult munkások 59 százaléknál, a tanulatlan munkások 38 százaléknál, 25 márkáig a tanult munkások 39 százaléknál, a tanulatlan munkások 61 százaléknál. A tarifák szabályozzák azonfelül a túlórázást, az ozsonna és ebéd időt, a munkaközvetítést stb. Azonkívül 1997 tarifa választottbíróági és egyezkedési intézményekről is gondoskodik. A statisztikai melléklet egyébként 17 részletes statisztikai táblázatot nyújt, a fenti adatok csak a leglényegesebb pontokat emelik ki belőlük.

#### IV. Általános és gazdaságtörténet

**D. Laptschewitsch & Dr. T. Topalovits:** *Die Entwicklung der sozialdemokratischen Bewegung in Serbien. (Archiv für die Geschichte des Sozialismus. Dritter Jahrgang, II. Heft.)*

A szerbiai szocializmus, ellentétben a többi szláv országok szocializmusával, elméleti vonatkozásában nem áll az orosz szocialisták befolyása alatt, gyakorlatilag pedig nem űz nacionalista-oppportunista politikát, mint azt a lengyeleknél és cseheknél tapasztaljuk; amennyiben külföldi befolyás alatt áll, úgy a német szocializmus az, mely reá e befolyást gyakorolja. Elméletileg és gyakorlatilag egyaránt. A szerb szociáldemokrata párt programja az úgynevezett erfurti program, a párt akcióinál szigorúan ügyel arra, hogy izolálva legyen a radikális polgári pártoktól; oly nemzeti ügyeket, amelyek érdekében valamennyi pártnak össze kellene fogni, mint amilyen a balkáni szlávok föl-szabadítása, védekezés a monarchia vámpolitikája ellen, a párt nem ismer és állásfoglalását is ez a fölfogása szabja meg; az annexiók válság idején a legélesebb harcot folytatta a trónörökös és pártja ellen, a párt képviselői voltak az egyedüliek, akik a mostani háború megindításakor a kért hadiköltségeket megtagadták. A szerb szociáldemokratapárt történeti kialakulása megadja e kérdésre a feleletet. A mozgalom kezdetei még a múlt század hatvanas-hetvenes éveibe nyúlnak vissza. Orosz egyetemeket járt intellektuellerk propagandát csinálnak a „nép” körében a szocializmus érdekében, eszméik ez orosz „narodnikok” eszmeköréből valók, közgazdaságtanuk Csernisevszky tanain alapul, alakítanak szakegyesületeket is, de a főcéljuk általános munkásegysületeknek a létrehozása, amelyekben kismesterek, kigazdák és munkások egyaránt helyet foglalnak. Ennek a mozgalomnak azonban véget vet az Obrenovicsok reakciója, mely elnyomja a szabad sajtót, lehetetlenné teszi az egyesületek alakulását. Mindamellett ez a mozgalom veti meg a későbbi radikális polgári párt alapját. Mikor megdől az Obrenovicsok uralma és visszaállítják a sajtó és gyülekezési szabadságot, addig már Szerbia egész gazdasági struktúrája megváltozott. Míg 1870—80-ban a bérmunkások alig jöttek tekintetbe, addig e század elején már a lakosság  $\frac{1}{6}$ -a bérmunkásokból áll. Ezeknek a helyzete roppant sanyarú volt; alacsony munkabérek mellett napi 16—18 órát kellett dolgozniok. Az új éra alatt megindul a munkások szervezése, azonban nem intellektuellerk, hanem munkások vezetése alatt, akik külföldön szereztek bár első tapasztalataikat a szervezkedés terén, azonban nem a gazdaságilag elmaradt Oroszországban, amely nekik nem tudott munkát

adni, hanem Németországban és Alsó-Ausztriában és amennyiben intellektuálisok is részt vettek a mozgalomban — nagyrésztük az uralomra került radikálisok szolgálatába állt — úgy ezek nem orosz, hanem német és svájci egyetemeken nyerték kiképzésüket. Mindez azt eredményezte, hogy az új életre kelt műegyetem német mintára kezdett kiépülni. A szervezkedés megindítását nagy sztrájkok követték nyomon, melyek ugyanazon mesterek ellen irányultak, akik a radikális pártot alkották. Ez is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az ellentét a szociáldemokrata és a radikális párt között mindjobban kiélesedjék. Mindezek után nagyon is érthető az a hatás, melyet épp a német szociáldemokrata párt gyakorol a szerb munkásmozgalomra. A párt csakis az ipari munkásokra terjeszti ki működését, van két képviselője a szkupstinában, van napilapja stb. Legközelebbi politikai célja: a balkáni föderatív köztársaság.

### V. Társadalmi, politikai és egyéb aktuális kérdések

**Alexinsky, Gregor:** *Kann Russland einen Krieg wagen? Der Einfluss der inneren Politik des Zarismus auf die äussere Politik.* (Neue Zeit, február 5.)

A mostani nemzetközi válságban a nagyhatalmak közül Oroszország játssza a legnagyobb szerepet. Ez különösen feltűnő azért, mert 1909-ben csúfosan meghunyászkodott, amikor Oroszország nyíltan bevallotta, hogy ágyúk hiányában kénytelen volt megretírálni. Ma állandóan kardját csörteti és épp azért fölmerül a kérdés: merre-e Oroszország egy háborút megkockáztatni? A legutóbbi 200 évben Oroszországnak 128 háborús éve és 72 békeéve volt. Ezalatt a 128 év alatt 35 háborút viselt. Valamennyi háború támadó háború volt. Ezek közül 22 a határok kiterjesztésére vezetett. Délre 4000 kilométerre tolódott ki Oroszország határa, nyugatra 8000 kilométerre. Ezek a háborúk Oroszország gazdasági struktúrájában lelik magyarázatukat. Az extenzív gazdálkodást és a parasztság szolgálatát csak úgy lehetett föntartani, ha újabb és újabb területeket csatoltak a birodalomhoz, melyeket a parasztság részére kolonizáltak, ily módon vezetve le az elégedetlenséget. Másrészt azonban a hódítások szükségessé váltak a régi vazallusi rendszer föntartására, amennyiben a cár hű embereit a hódított területeken nagy földbirtokokkal ajándékozta meg, kormányzóságokat bízott rájuk. Ezek nem az állam hivatalnokai, hanem „namnyesztik”, a cár személyes képviselői voltak. Az egész közigazgatás, a tisztii állások betöltése ily személyes alapon történt. A régi rendszert sikerült is ezekkel a hódításokkal föntartani, de viszont ezek ásták meg sírját. A hatalom föntartásának elengedhetetlen föltétele volt egy nagy hadseregnek a föntartása. Azonban a hadseregek is modernizálódtak, különösen a technika és az organizáció terén, ezzel azonban nem volt képes lépést tartani a cári hadsereg, mely tudatlan közkatonákból és protekcióból előléptetett tiszttekből áll, az a hadsereg, melynek ellátási és felszerelési organizációját a korrupció gyökerében támadta meg. A mandzsúriai harctéren összeroppant az orosz katonai és állami rendszer. Ezeket a sebeket azóta még nem heverte ki Oroszország. Ha ma mégis kardcsörtetően lép föl, úgy ennek nem az az oka, hogy ismét hatalmasnak érzi magát, hanem mert a nemzetközi koncertben az egymással szemben álló hatalmak csaknem egyforma erősek és ily körülmények között Oroszországnak a kisebb ereje is aránylag nagyon is a latba esik. Ezt az alkalmat használja ki Oroszország egyrészt arra, hogy régi presztízst visszanyerje, másrészt, hogy fejlődő iparának megszerezze a Balkánt piacnak és közlekedési útnak. Oroszország fenyegetőzik, csapatokat von össze, de mihelyt túlságosan kiélesedik a helyzet, azonnal visszavonul. És ez természetes is, mert mitől sem reszket jobban, mint egy a hármasszövetség ellen folyó háborútól.

**Bahr, Hermann:** *Inventar.* Berlin, 1912. S. Fischer, 169 l.

Több filozófiai és szociológiai essay gyűjteménye ez a kötet, melyekben szerző korunk néhány érdekes problémájával (pragmatizmus, vallás, nőkérdés stb.) foglalkozik, még régi dolgokat is mindig egyéni és újszerű megvilágításba helyezve. Különösen szépek azok a fejtegetései, melyekben mintegy önélet-

rajzként a saját maga élményeiben tükrözteti vissza kora egy-egy eszmeáramlatát vagy társadalmi törekvését. Távol áll tőle minden póz és nagyképűség, annál több benne a közvetlenség és az emberszeretet.

**Dr. Fejes János:** *Közigazgatási szervezeti reform kérdések* (Siklós 1912.)

Ha a szolgabíró szól a megye hibáiról, úgy annak akkor is különös súlya van, ha a hibák feltárásához nem fog sem nagy elméleti készséggel, sem kíméletlen kézzel. Annál inkább súlya van akkor, ha az író megjegyzéseiből európai látkörre lehet következtetni, s ha az író nem vezet politikai párt egyoldalú szempontja. Ha nem is halljuk Fejes János baranyai szolgabíró *sine ira et studio* írt füzetéből a kultúrátlanságban fuldoklók segélykiállítását, de kiérezzük belőle, hogy az író segélyért fordul az ország intelligens polgárságához, mert a megyei intézmény századok óta megköti a vidéki lakosságot és sem kulturális, sem gazdasági igényei tekintetében kielégíteni nem tudja. Enyhe hangú, mondjuk szeretettel teli, de vádirat ez a kis füzet a megyei rendszer ellen. Csupa szemrehányás és csupa javaslat. Még a múlt vármegyéjére sem talál a szerző dicsérő szót (12. 1.), annál inkább elítéli a jelent. Sajátságos azonban, hogy ennek dacára sem gondol arra, hogy ezen nem lehet alaposan másképp segíteni, mint a megyei szervezetnek teljes demokratikus újjászervezésével. (77—78. 1.) Jól tudja, hogy a megyei törvényhatósági bizottság tagjai nem működhetnek úgy, mint a városiak, de ennek okát a munkamegosztásban, s a szakértelem fogyatékoságában találja, s nem a megyei intézményben magában, pedig ha meglátja a társadalom fejlődését a nemesi megye átalakulásában, meg kellene látnia a községi igazgatás szükségességében is.

A reformeszmék tárgyalását túlságosan háttérbe szorítja az elmúlt koalíciós idők előtti megyei ellenállás történetének leírása (19—32 1.), amelyet ma már nem érdemes olyan hosszan fejtegetni azért, mert a tanulások nagyon is kézen fekvők. Az államosítás helyességének fejtegetése után meglepő annak a kérdésnek felvetése, hogy kinevezés vagy választás útján töltesse-e be a tisztviselői állások (41—51. 1.). Annál inkább meglepő ez, mert a közvetlen választás gondolatát fel sem veti. Nagyon tiszteltetreméltó az az őszinteség, amellyel a tisztviselők képzettségének alacsony fokáról szól. (51—63. 1.) De viszont fogyatékos a fegyelmi eljárásról szóló fejezet, melyben teljesen megfélekedezik szerző arról, hogy a fegyelmi jog anyagi szabályainak hiányosságából milyen sok baj származik a közigazgatás tisztaságára. Szerző tulajdonképpeni reform tervei már sem nem elég átgondoltak, sem nem elég kidolgozottak s így a bírálatra elég anyagot nem szolgáltatnak. Ezzel azonban nem vesztít a füzet érdekességéből és ez nem von le szerzőnek abból az érdeméből, hogy a megye elavult voltát, mint benne élő, ő is kimutatni merte.

**Dr. Rácz Gyula:** *A választójog és a magyarság erőviszonyai.* (Budapest székesfőváros háziyomdája 1913. 96 1.)

Ez a füzet külön lenyomat a *Városi Szemléből*, de jelentőségében messze túlhaladja egy szemle-essay szokott színvonalát. Több munka és kutatás van ebben a hat ívben, mint sok vastag kötetben. Szerző fáradtságot nem kímélve, revízió alá vette a törvényjavaslat indokolásának egész anyagát s meggyőzően mutatja ki, hogy a kormány tendenciózus táblázataival a szó szoros értelemben meghamisította a statisztikai anyagot s egész elaborátuma valósággal erőszakot követ el a számok törvényszerűségein, melyek megdönthetetlenül igazolják a demokratikus jogkiterjesztés és a magyarság érdekeinek párhuzamosságát.

Minden részletkérdésben is a legszelebb statisztikai bizonyítékokkal felszerelt fejtegetései szerzőt a következő konklúziókra vitték:

„A magyar állam egységének, a magyarság uralmának biztosítékát nem szabad a benne élők, az ország fentartóinak jogsztottságában s a nép politikai, gazdasági, társadalmi fölemelkedésének megátlásában keresni. Ez valóssággal öngyilkos politika a magyarságra nézve.

A magyar faj jövőjéről gondolkodva, fölmerült előttem a kérdés, vajjon az államban szervezett magyar társadalom s kultúra sorsa mi lenne, ha vala-

melyes katasztrófa megsemmisítené, máról-holnapra, az állam erőhatalmát s eltüntetné a politikai gépezetet, melynek irányítói abban a hitben élnek, hogy ők egyszersmind a gazdaságtársadalmi szervek és életfunkciók teremtői, irányítói is?

Vajjon, csupán az állam erőhatalma alkotja-e a magyarság uralmának alapját s biztosítékát?

Vajjon, még ma sem haladta volna-e meg az államban szervezett magyarság: a tömegszervezésnek azt a primitív fokát, amidőn egy alkotó génius grandiózus energiája s szervező elméje, egyetlen férfi vasakarata és acélökle markolta össze állammá, birodalomná: fájának kisebb-nagyobb, de tagolt tömegszervezeteit és amely állam darabokra törött alkotója elmúltával?

Vajjon, a mi időnkben is, minden generáció magyarságának szükséges-e megszülnie azt a kivételes államszervező, nagy akaratú férfiút, ki tovább adja a következő nemzedéknek az elődök alkotását s aki nélkül széthullana a magyar társadalom?

Túlestünk-e már ezen a fázison? És eljutottunk-e ama fejlettebb állapothoz, melyben az állam nyers hatalma alatt, kialakult már a külön társadalom (szociális-gazdasági) belső egysége, amely egység: állami erőhatalom vaspántjai nélkül is, lehetővé tenné a társadalom gazdasági, kulturális csereforgalmának, életfunkcióinak elvégzését?

A kérdésnek ilyen föltevése világossá tette előttem, hogy ma, pusztán politikai hatalom, nem tarthat meg tartósan államot; tisztán láttam, hogy csakis az az állam s így, csakis olyan magyar állam lehet tartós s tud dacolni a következő nagy átalakulások viharával, amely nem erőszakon alapszik, hanem, amely a modern gazdasági, kulturális intézmények kiépítésével teremtette meg organikus belső egységét s azokkal szorítja egységbe tagjait.

Es világossá lett előttem, hogy a modern élet minden vívmánya: a géptermelés, amely gyarapítja a termelőlehetőséget; a közlekedés, amely behálózza, összeköti élelemtermő alföldi medencénket a perifériák területével s népességével; a külföldi irodalmi hatások gyors feldolgozása éppúgy mint a község, a város, amelyek a politikai test életereit alkotják, teljes autó, nómiaiának s belső szervezetének kiépítése; a községi szocializmus, az államszociálpolitika, amely szociális gondolkodással s a modern tömegélet egyik legértékesebb produktumával: a milliók szolidaritásának nagyszerű gondolatával, érzésével töltik meg a közéletet; s a legmodernebb állami, községi, igazságszolgáltatási, szociális, művelődési intézmények, valamint a teljes demokrácia — mind, mind annak az organikus belső egységnek kiépítését szolgálják, mely a magyarság jövő létének biztos fundamentuma.

Kétségtelenné vált előttem, hogy a maroknyi magyarság, két világhatalom ütköző küszöbén, két kultúra, két faj közé beékelve — a terjeszkedő németység és határait máris átöntő szlávtság között — csakis úgy tarthatja fent magát, csakis úgy nyerheti ki a nagy nemzetek ítélőszékétől léte jogosultságát, ha a magyar társadalom: kultúrateremtő társadalommá s a magyar állam: kultúraterjesztő állammá fejlődik.

A magyarságra tehát nem az általános választójog, nem a teljes demokrácia, nem a modernség zúdtana „végzetes szerencsétlenséget”, hanem végzetessé lenne, a szó legsúlyosabb értelmében az, ha vezető emberei, vezetőosztályai idejekorán meg nem látnák a helyes utat, meg nem értenék ama nagy feladatokat és célokat, melyeket a nemzetnek követni: élethalál kérdés. Végzetes szerencsétlenség az volna, ha nem hatná át a közösség lelkét, nem hevítené izzóvá a közérzést az a megismerés, hogy magyarság és haladás, magyarság és modernség, magyarság és szabadság, magyarság és kultúra érdeke, teljesen azonosak!

Ne s a múlton s a múlt kiélt gondolatvilágának, elnyűtt intézményeinek mesterséges továbbéltetésén fáradozzunk tehát. A múltnak csak tanulságait szívjuk magunkba, ez a tanulság pedig úgy hangzik: a nemzeti erő forrása, nem a múlt idők hagyománya, hanem a nép egészének életét átfogó, gyökeres reformok és nagy alkotások életrehívása, melyek nem a múlt tradícióiból, hanem a jövő szükségleteiből szívják életerejüket.

Minden nemzetnek új életerőforrása: az ilyen cselekvés!

És pedig, a jövő nagy céljainak és tömegszükségleteinek szolgálatában

álló nagy tettek azok, melyek új erőforrásokat nyitnak s új korszakot kezdenek a nemzet számára.”

Rác tanulmányának nemcsak publicisztikai jelentősége nagy, hanem becses adatbánya mindazok számára, akik a mai magyar társadalom szervezetének, osztályai és nemzetiségei egymáshoz való viszonyának pontos megismerésére törekßenek.

**Sófalvy Károly:** *Az erdélyi magyarság megerősítéséről* Deés 1913.

Az erdélyi magyarság pusztulásával foglalkozik egy az Alföldről oda került erdélyi református lelkésznek ez a kis könyve. Azaz voltaképpen nem is az egész magyarság pusztulásával, mert erről még nem lehet szó. Ha feltehetjük is, hogy kevesebb magyar lakik Erdélyben, mint amennyit a statisztika kimutat, az mégis kétséget kizárólag megállapítható, hogy az utóbbi időkben a magyarság a többi nemzetiségeknél gyorsabban gyarapodott. Igaz ugyan, hogy egyes nagy román tömbök magukba szították a magyar minoritásokat, az is igaz, hogy a román áradat több ponton, így különösen Háromszék megyében mind jobban visszaszorítja a székelyeket; de viszont a magyarságnak más megyékben való térfoglalása és főképpen a városi gócpontok elmagyarosodása a magyarokat ezért bőségesen kárpótolja. Ami az erdélyi hazafiak szemében kritikussá teszi a helyzetet, az tulajdonképpen egy szükségképp beállott folyamat. A nagybirtokos arisztokrácia, legfőképpen pedig a közép-birtokos nemesség az igények nagy növekvése, a tékozlás és az okszerű gazdálkodás hiánya folytán mind jobban züllik és elveszti a földjét. Ez az osztály pedig túlnyomó részben magyar. Helyét Erdélyben, mint másutt is az igénytelen, szorgalmas, gazdaságilag szervezkedni és erősödni, kultúrájában emelkedni kezdő parasztság foglalja el. Ez meg nagyrészt román nemzetiségű. A gentry pusztulása az, ami az erdélyi hazafiakat, és e kis könyv szerzőjét is főképpen aggasztja, mert — amint nem csekély túlzással mondja — „többé nincsen, aki közvetítse a vidéknek, a népnek a magasabb szellemi és gazdasági kultúrát, a fejlődő eszméket, a jobb érzéseket és erkölcsöket; nincsen, ki példát mutasson a szülőföldhöz, a vallásos hithez, az ősök sírjához, a családi és nemzeti hagyományokhoz való ragaszkodásban.” A szerző ezután azt bizonyítja, hogy a gentry helyét elfoglaló románok nem őslakók, hanem betolakodott idegenek, akik a magyar állam szempontjából egyáltalában nem tekinthetők megbízható elemeknek. Ez utóbbi tétel bizonyítása végett Moldován Gergely egy régi közleményének egyik passzusát idézi, amely így végződik: „Legfőbb követelésünk Erdély autonómikus berendezése. De ez csak fikció, csak arra való, hogy megbontsuk a magyar alkotmányt és abban tovább rágódjunk, egészen addig, míg átrágnók magunkat a Kárpátokon át a Román államba.” Ismeretes, hogy ma már a román intelligencia nagyrésze nem halad ezeknek az utópista ábrándoknak az útján. Ez a vád jelenleg már jórészt elavult és amennyiben nem is avult el, akkor is fennmarad a kérdés, hogy kik okozták főleg a román intelligencia államellenességét. A román intelligencia és a román nép közt a sokágú érdekszolidaritás következtében nagymértékben érvényesül az együttműködés és kölcsönösség elve. A szerző is beismeri, hogy a magyar intelligenciáról a legjobb akarattal sem lehet ugyanezt megállapítani.

A szerző által az erdélyi magyarság megmentése végett ajánlott reformokat károsoknak tartjuk. Egyfelől a kötött birtok rendszerének a meghonosítását óhajtja; másfelől pedig néhány millió koronáért földet akar vásároltatni a magyar állammal, szét akarja osztatni örökös évdjradék ellenében parasztok között. Jó pályázati feltételek lennének legalább hat elemi iskola végzése, katonai vagy csendőri szolgálat altiszti ranggal, nagyobb uradalmaiban 4 vagy 5 éven át való hűséges szolgálat etc. Ez nemcsak nemzeti, hanem más szempontból is nagyon előnyös lenne, t. i. „meg lenne oldva a mai nyomorúságos cselédkérdés, mert állami jutalom reménye, hűségessé, igyekvővé és tanulékonyabbá tenné a cselédséget etc.” Íme a nemzetmentésnek egy egészen új perspektívája: jó és olcsó cselédeket szerezni az uraknak . . . természetesen a magyar állam pénzén.

V. M.